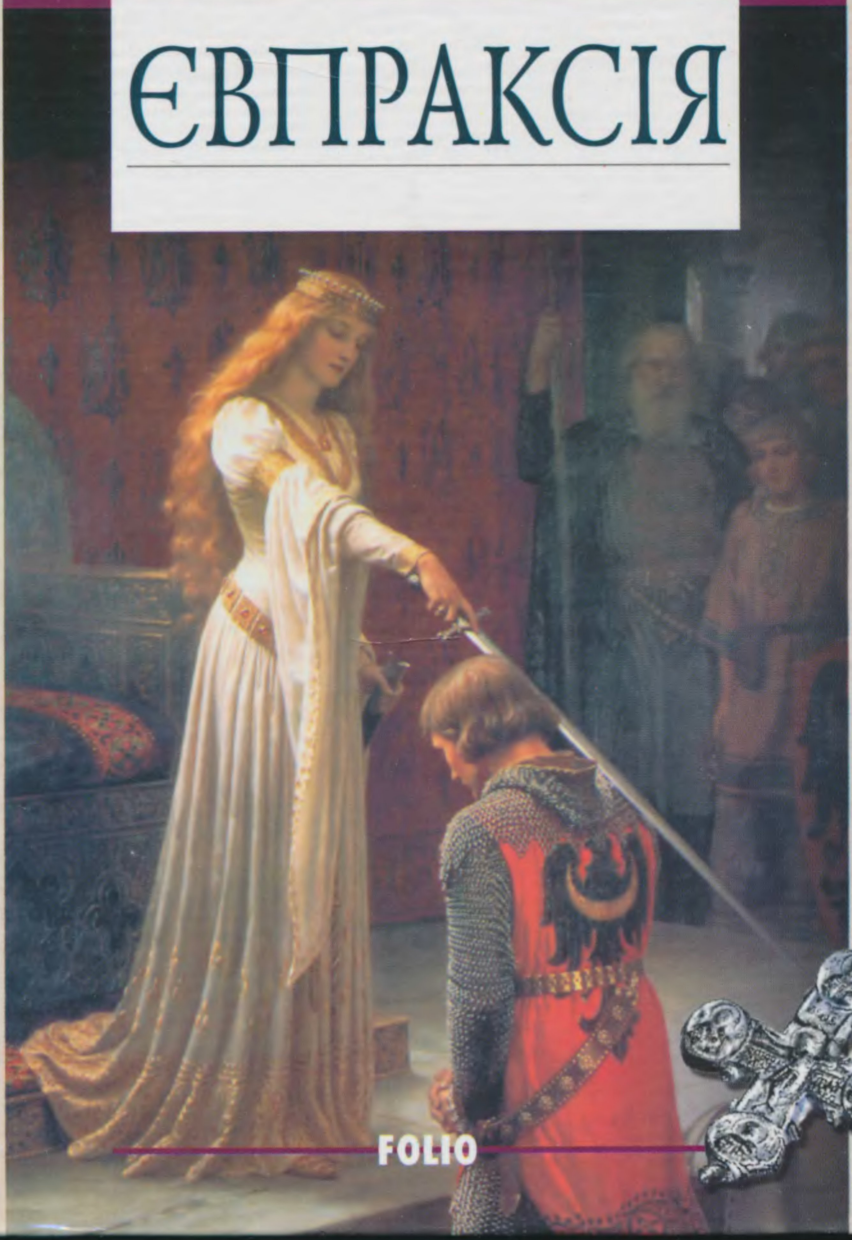
ПАВЛО

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ЛІТЕРАТУРА

ЄВПРАКСІЯ

FOLIO

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ЄВПРАКСІЯ

Роман

Харків
«ФОЛІО»
2002

ББК 84.4 УКР
З-14

Серія «Література»
заснована у 2001 році

Друкується за виданням:
Загребельний П. А. Євпраксія. —
Харків: Фоліо, 2001

Вступна стаття
М. Ф. Слабошпицького

Художник-ілюстратор
М. Л. Курдюмов

Художник-оформлювач
І. В. Осипов

© П. А. Загребельний, 2002
© М. Ф. Слабошпицький, вступна стаття, 2002
© М. Л. Курдюмов, ілюстрації, 2002
© І. В. Осипов, художнє оформлення, 2002
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2002

ISBN 966-03-1821-9

ВІН ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ, БО ВІН — ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Три варіації на тему найпродуктивнішого українського письменника

Я належу до тих багатьох, хто читає все, що пише Павло Загребельний.

Для мене він — не тільки одна з найяскравіших постатей сучасної української прози, а й цікава сторінка моєї читацької біографії. Книги Павла Загребельного супроводжують мене ось уже чотири десятиріччя.

Мені не раз доводилося писати про нього з різних приводів (не кажу вже про те, що рецензував майже кожен новий роман цього творчо найпродуктивнішого письменника в Україні). Зі статей останнього часу й склався цей триптих, у якому узагальнено моє розуміння Павла Загребельного і його ролі в нашій літературній ситуації. У цьому триптиху — дві дійові особи: Загребельний і книга (та, яку він написав, і та, яку читав).

Невміння бути рівненьким

Він часто говорить про своє покоління, про його місце в історії і своє в ньому. Ось один із таких прикладів: «Я особисто переконаний, що виступаю мовби від імені цілого покоління письменників-прозаїків, тих, кому в 1941 році було 16—17 років, хто в цьому, скажемо відверто, далеко не зрілому віці з першого дня Великої Вітчизняної війни пішов на фронт (вдумаймося сьогодні в цей факт), а коли повернувся по війні до мирного життя, то взявся за перо, бо занадто багато було в нього в серці...» Це було сказано з урочистого приводу — в дні ювілейного року після закінчення страшної війни. Важлива авторова думка тут трохи схематизована й лаконізована у вираженні до форми тези. Однак, коли намагатися характеризувати явище Павла Загребельного в нашій прозі, то саме найзагальнішими словами його можна окреслити приблизно так. Завжди охочий до автохарактеристик і всяких автокоментарів прозаїк був тут справді близький до суті.

Із покоління чоловіків, народжених у 1920—1924 роках в Україні, вцілів, пройшовши полум'я війни, тільки кожен третій. Саме народжені в ті роки українці воювали в різних арміях світу: в Червоній, в УПА, в польській армії Андерса, в Армії Крайовій, в Армії Людовій, і в канадській армії, і в армії США, і в чехословацькій армії, в словацькому корпусі Людвіка Свободи, і в румунській... — скрізь воювали українці, здебільшого саме цього, призовного, віку, скрізь гинули; ніхто й ніколи не заоблікує точно тих втрат, а ще не дано нам заоблікувати, скільки видатних письменників, музикантів, художників, учених згоріли в тому смертоносному полум'ї.

Майже в кожній книзі Загребельного, де зображено життя людей його покоління, є війна. Як вогненний досвід персонажів, як причина чи наслідок неймовірних зигзагів біографій, як драматизм людських стосунків, як духовна велич і як духовне каліцтво, як деградація і крах індивідуума, і як перемога над собою й недолею. Різні персонажі цих творів («Дума про невмирущого», «Розгін», «В-ван!», «Тисячолітній Миколай», «Юлія, або Запрошення до самовбивства»...), але для самого автора цікавіші й ближчі натури сильні й вольові, які опираються недолі й прагнуть пливти у житті проти течії. Зрештою, Загребельний і сам такий, бо не раз демонстрував своє єретичне зухвальство, бунтуючи проти будь-якого ортодоксалізму. Колись приналежний до цього ж покоління приятель Загребельного — Василь Земляк — сказав: «Од рівненького в житті письменника я не жду ніяких одкровень». Так от, саме до таких рівненьких у житті Павло Загребельний ніколи не належав. Інколи він з усіх сил прагнув таким бути, старався, часом тримав свій гострий язик за зубами, але наставала мить, коли він не міг мовчати, і він вибухав інвективою на адресу українського радянського чиновництва всіх рангів чи вивергав ядучу філіппіку проти того, чому били ідейні поклони радянські маси.

Загребельний — однаково непрогнозований у житті й у літературі. Ця риса — дорогоцінна в творчості й не найкраща для спілкування в побуті — не завжди є спільником для набування друзів і підтримки добрих стосунків. Вона ж зумовлює неприйняття його одним типом критиків і послідовну цікавість до нього іншого типу критиків. Загребельний підозрілий і важкий для тих літературних експертів, які, створивши для себе певний образ письменника, мовби приручають його, він оглядається на них, прагнучи їх не розчарувати якимись відступаннями від укладеного ними канону. Загребельний майже в кожному новому творі намагається втекти від себе вчорашнього; він — не тільки оновлений у тематичному матеріалі, а часто й у стильовій манері (якщо

порівняти, наприклад, «Розгін» і «Тисячолітнього Миколая», то може виникнути враження, що їх написали різні автори); Загребельний любить виробляти нові прийоми ведення прозового повістування, майже кожен його роман — це винахід у формі. Вперше він це блискуче продемонстрував своїм «Дивом» — цією величною фрескою, де зустрілися різні століття, різні покоління й несамовиті людські пристрасті, в горнилі яких і народжується історія. Оця постійна змінюваність у літературі — якість не просто важлива, а дорогоцінна, оскільки повторюваність — антипод оригінальності. Письменникам важко утриматися від копіювання чужих зразків, а ще важче уникнути самокопіювання: один раз автором знайдене може знову й знову експлуатуватися й тиражуватися в щораз бліднішх копіях.

Його покоління в прозі не належить до найцікавіших явищ української літератури. Воно дало лише кількох авторитетних прозаїків. Решта ж — здебільшого пропаща сила. Один загалом здібний автор упродовж кількох десятиріч мавпував писання Чаковського й Стаднюка, прагнучи репутації першого українського баталіста, але так і лишився недолугим епігоном «старшобратніх» белетристів, другий «партизанив» і «партизанив», та й «допартизанився» до того, що читачі його творів, якби вони були наївніші, змушені були б думати, що партизанів були сотні тисяч і що саме вони самотужки виграли Другу світову війну. Одне слово, його талант упав жертвою соцреалістичної гігантоманії. Четвертий ще й досі воює з українськими націоналістами.

Очевидно, треба мати лише таку силу таланту, як у Загребельного, і саме таку винятково широку освіченість, як у нього, щоб зуміти переступати через теорії, схеми, ідеологеми, догми й приписи й творити книги з загальнолюдським, справді глибоко гуманістичним звучанням, як уже згадувані романи «Диво», «Тисячолітній Миколай», «Юлія, або Запрошення до самовбивства». Майже про ті ж події, що й у Загребельного, читаємо в іншого автора й спотикаємося об залізобетонний пафос того творчого методу, в якому лишалося так мало простору для живої людської душі, яка з часів Гомера, Есхіла й «Слова о полку Ігоревім» анітрохи не змінилася, й глибоку неправду казали доктринери «партійності» та «народності», твердячи нам, що озброєна «передовим і правильним марксо-ленінським ученням» радянська людина не така, як інші люди землі. Що й народжується, й любить, і вмирає вона не так, як, наприклад, люди із суспільства капіталістичного.

Всім українським письменникам було неймовірно важко в усі десятиріччя після короткого спалаху українського ренесансу наприпочатку двадцятих років. Усіх підозрювали в лихих намірах,

кожен повинен був, як мовиться, ставити свічку і Богові, й чортові. Часом складно було й Загребельному, незважаючи на його зв'язки й висоту становища. Скажімо, один із його романів мав прийти до читача із назвою «Зло». У ньому йдеться про зло локальне і зло тотальне. Зло, народжене звичайними заздрощами, й зло, спричинене ідеологічним скаліченням душ. Зло як пожежа, у якій згорає все найкраще, що буває в людині. Пекельний імператив зла — як вирок красі.

Після активного втручання «літературознавців» із відділу культури ЦК компартії України, після всіх вівісекцій, роман «Зло» перестав існувати. З'явився роман «День для прийдешнього». Із тими ж персонажами. Із тими ж сюжетними колізіями. Але концептуально він став не таким виразним. Це — твір, із якого вийняли душу. А над романом «Південний комфорт» (унікальний для української літератури епізод!) улаштувала судилище Генеральна прокуратура СРСР. Їй видався дуже небезпечним для самих підвалин соціалістичного суспільства критичний пафос твору, в якому Загребельний прагнув розповісти про дві правди й дві моралі цього суспільства, про ті страшні метастази, які вразили всі органи суспільного організму. Тоді ж до московських суддів підпрягалися й тутешні землячки, розгорнувши цькування і «Південного комфорту», і роману «Я, Богдан», і навіть загалом безневинному оповіданню про дотепну містифікацію літературних друзів «Тризе» приплели серйозне звинувачення, яке відразу ж переадресували авторові. Отож, коли сьогодні наші письменники міряються тим, хто зазнав більше претензій і переслідувань од комуністичного режиму, Загребельний теж міг би чимало розповісти. Але він не звик скаржитися й упадати в плачі. І це може бути добрим прикладом для всіх нас. Бо аж надто багато часу й сил ми ще й сьогодні витрачаємо на всілякі самовиправдання. Минуле є таким, яким воно є, і не намагаймося його виправити чи підфарбувати.

Загребельний писав історичні романи тоді, коли і до історії України, і до активно зацікавлених нею ставлення в нас було більш ніж підозріле, оскільки комуністичні ідеологи добре розуміли, що історія — предмет легкозаймистий і вибуховий. Не випадково саме проти історичної теми була навіть відома постанова ЦК КПРС, в якій цілий ряд письменників національних літератур звинувачувалися за так званий антиісторизм. Загребельний у той перелік не потрапив, але вже згодом київські ревнителі класового і марксистськи-об'єктивного підходу до зображення минулого «переїхали» його роман про Богдана Хмельницького й про українську недолю.

Серед найширшого загалу українських (та й чи тільки українських) читачів Загребельний став популярним передовсім історичними романами. І «Диво», і «Первоміст», і «Євпраксія» поставили його в ряд найчитабельніших українських прозаїків. А «Роксолана», очевидно, побила всі рекорди популярності. Загребельний став єдиним українським автором, чиї книги поряд із найдефіцитнішими виданнями перепродували на книжкових «товчках». Саме «Роксолана» стала першим і поки що єдиним українським бестселером у повному розумінні цього слова.

Тому дуже дивно, що наші кінематографісти, беручися за кіносеріал про Настю Лісовську, користалися такою анемічною літературною основою, в якій немає жодного натяку на якусь концепцію чи характерологічне заглиблення. Натомість у романі Загребельного є і тріумф, і трагедія цієї жінки, є глибокий аналіз фактів під таким кутом зору: як могло статися, що в епоху титанів, чиї імена й до сьогодні з гарячим захватом повторює світ, як вийшло, що в цій епосі не згубилося й не загубилося, а прийшло до нас через віки й сяйво тих величних імен — ім'я рогатинської дівчини, що стала в історії Османської Порти поряд із султаном Сулейманом Пишним?

Сам Загребельний у відомому автокоментарі до твору писав: «У цьому романі два протилежні полюси — Роксолана й Сулейман. Як вони уявляються авторові? Коли зняти з них усі нашарування, всі соціальні оболонки, вони постають перед автором просто людьми, але людьми неоднаковими, бо над Роксоланою тяжіє археологія знання: «Що я можу знати?», а Сулейман перебуває під гнітом генеалогії влади: «На що я можу сподіватися?». Тільки третє запитання з відомої кантівської тріади поєднує їх: «Що я маю робити?» Але й тут їхні шляхи розходяться: Роксолана йде за розумом, а Сулейман — за силою. Вся наша гідність і наш порятунок — у думці, в розумі. Тільки думка, мисль возвишає нас, а не простір і час, яких нам ніколи ні подолати, ні заповнити. В цьому відношенні Роксолана стоїть вище за Сулеймана, який змагається з простором і часом, тоді як вона змагалася тільки зі стражданням і її єдина в цьому зброя — мисль, розум! А як казав Паскаль, слід схилятися і перед тими, хто шукає істину, навіть зітхаючи...»

«Роксолана» Загребельного дає можливість різних режисерських прочитань та інтерпретацій. Адже там є і тодішній загальноєвропейський контекст, й екзотична історія Туреччини, і виняткова людська доля, й минуле України в особливо драматичних його моментах. Однак кінематографісти вибрали шлях найменшого опору, а тому все те, що відбувається на екрані, має до Роксолани і до її життєвої історії віддалений стосунок. Ансамбль

прекрасних акторів не зміг «витягти» фільму, оскільки їм просто нічого в ньому грати.

Пригадую, як у час появи «Роксолани» деякі скептики поширювали приблизно таку думку: Загребельний значно перебільшив значення Лісовської в тогочасному житті турецького двору, сьогодні в Туреччині ніхто не знає її, ніхто не згадує, а її могила в Стамбулі всіма забута. По-перше, не було б ніякої крамоли, якби це сталося справді так. Автор історичного твору цілком може щось перебільшити, а щось применшити, виходячи з концепції твору, — не наукову ж біографію він пише, а роман, де так багато місця належить саме вимислу. По-друге, ті інкримінування не мали під собою ніяких підстав. Роксолана — постать добре відома в турецькій історії. Докладно йдеться про неї і її роль навіть у зовнішній політиці держави в «Історії Туреччини» Агатангела Кримського. Хай скептики заперечать: Кримський, мовляв, свій, український, він міг також перебільшити все те, надихнутий земляцьким сантиментом. Але ось монографія турецького історика Галіля Іналжика «Османська імперія. Класична доба 1300—1600)». Тут ідеться не тільки про те, що Сулейман Пишний «уклав релігійний шлюб із русинкою-невільницею Роксоланою, відомою як Хуррем Султан»; тут навіть цитуються листи Роксолани до султана, які збереглися в архівах палацу правителя Османської імперії. Ось, наприклад, один із них: «Пане мій, ваша відсутність розпалила в мені вогнище, що не вгамовується. Пожалійте цю страдницьку душу і приспішіть свого листа, щоб я могла знайти в ньому хоч малу втіху...»

Лорд Кінрос у монографії «Розквіт і занепад Османської імперії» також приділяє постаті султанші чимало уваги й так пише про неї: «Незаперечного впливу зазнавав султан також у своєму гаремі від його нової й амбітної наложниці російсько-українського походження, відомої під іменем Роксолани. Вона відчувала ревнощі до близьких стосунків між Ібрагімом та султаном і до впливу візира, який їй хотілося б мати самій». Відомий турецький історик Бахріє Учок у своїй монографії «Жінки-правительки в мусульманських державах» пише про те, що Хуррем Султан (1504—1558) з-за запиналів гарему фактично керувала всією Туреччиною. Факт уже сам по собі сенсаційний в історії Сходу, вартий найпильнішої уваги дослідників.

Про те, як Роксолана стала легендою східного світу, обрісши найнеймовірнішими чутками й гіпотезами, розповів сам Загребельний у своєму трактаті «Втішання історією». Дуже своєрідною була і європейська рецепція цього образу з історії, рецепція, яка щоразу свідчить не про саму Лісовську, а про особливості літературної моди й погоди тієї країни, де з'явився твір про ту, якій

судилося стати султаншею (поема «Велике посольство» поляка С. Твардовського, романи німця Йоганна Тралоу та фінна Мікі Вальтарі). Свою спростачену інтерпретацію внесли в цей образ і наші брати, які виставляли Роксолану самовідданою захисницею рідного краю, яка буцімто геть погамувала татарські (а кримські татари були васалами Туреччини) набіги на Україну. Ці — далекуваті від істини — славохвальці багато в чому спримітивізовували й ситуацію, в якій опинилася Настя Лісовська, і її життєву роль побіля Сулеймана Пишного. Вони навіть загубили людський образ героїні, перетворивши її на розцяцькований національними чеснотами манекен.

Звичайно ж, реальна Роксолана з історії могла багато в чому бути не такою, якою зобразив її Павло Загребельний. Він дав нам свою версію цього життя. Він переконав нас логікою образу, психологічною мотивацією. Зрештою, важко сказати, кого в цьому романі більше: Роксолани чи Павла Загребельного? Не випадково ж великий француз Густав Флобер виголосив таку фразу, яку ми не дуже хочемо розуміти! «Мадам Боварі — це я!..»

У Загребельного є свої віддані адоратори і є непримиренні опоненти. Він — надто живий, надто масштабний у загальнокультурному житті, аби ставлення до нього було індиферентно-ввічливе.

А ще він надарований тією дорогоцінною рисою, про яку ще понад двадцять з лишком років тому захоплено писав Василь Земляк: Загребельний — письменник загадковий, важко вгадати, чого від нього можна чекати завтра, куди ми, читачі, рушимо слідом за його нестримною уявою. Отже, хай живе в своїй прекрасній загадковості наш видатний сучасник, чиї книги є свідченням виняткової мистецької сили й незбагненного чару вкраїнського слова.

Мистецтво писати романи

Як відомо, студенти — найбільші в світі скептики й нігілісти. Вони не люблять авторитетів (особливо ж — коли авторитети мають уже поважний вік), заперечують і відгетьковують те, чому поклоняються старші. Ми були такими, і такими були наші стосунки з творами класиків української радянської літератури, які ми мусили гризти в стінах Київського університету. Зізнаюся в цьому із запізнілим каяттям. І, можливо, моя провина буде визнана меншою, зважаючи на той факт, що таким скептиком і нігілістом у ставленні до класиків української літератури був не я один і що такий період переживали не тільки студенти радянських вузів. Нинішні студенти не менш гаряче заперечують мистецьку

цінність деяких канонізованих уже в незалежній Україні літературних авторитетів. Я не раз мав можливість допевнитися в тому під час виступів у студентських аудиторіях.

І от саме в час мого студентства з'явився роман Павла Загребельного «Диво». Цей твір ми не тільки не заперечували, а й стали його послідовними апологетами. На сірому сумному тлі тодішньої заідеологізованої прози з її вбогою естетикою літературного мінімалізму, де були обстругані сюжети, примітивні ідеологеми, маленькі нецікаві люди й зачовгані слова, цей твір справді вражав.

«Диво» зродилося поміж усього цього літературного пустища тисячолітнім історичним гулом, який розлунює зі сторінок роману і в сучасне, й у майбутнє тими несамовитими людськими пристрастями, які потрясають світом і кидають особу на подвиг і на злочин, тією яскравою стилістикою, яка буває лише в тих митців, у котрих свої інтимні стосунки з мовою (багатоповерхові періоди з роману своєю досконалістю можуть конкурувати з величним архітектурним витвором древнього зодчого Сивоока, який збагатив світотвір дивом, що народилося в його уяві); «Диво» зімкнуло й поєднало різні часи, в ньому століття перемовляються через голови людських поколінь, у ньому чи не вперше так концентровано в нашій прозі застосовано прийоми, які стали визначальними для світової літератури другої половини XX століття. Отож, окрім усього іншого, Павло Загребельний мимоволі взяв на себе роль культуртрегера (і — не тільки для письменників його напівписьменного покоління). А щодо стосунків із молоддю, то саме через «Диво» ось уже кілька поколінь бунтівників не намагаються скинути його з п'єдесталу. Щоправда, є в нього кілька опонентів, які накидаються на все означене прізвищем «Загребельний» і на нього з криком «Розпни його! Розпни!..» Але такі «адоратори» є, мабуть, у кожного справжнього письменника. Література, а особливо білялітературне середовище — та сфера дійсності, де міжособистісні стосунки носять характер жорстокий, мов у політиці.

До речі, про політику. Але — тільки в її подібності до літератури. В одній із статей Павла Загребельного висловлено таку думку. Тільки політики й письменники надаровані дорогоцінним шансом висловитися перед масами до кінця. Загребельний пожадливо користає цей шанс. Очевидно, ніхто (навіть Винниченко) не написав стільки романів. Він своєю особою спростовує традиційний приклад українського письменника, який день і ніч углядається в обличчя вічності, чекаючи звідти натхнення й усе роздумуючи: а що б його такого сказати майбутнім поколінням. За твердим переконанням Загребельного, літературний професіонал — а тим більше романіст — повинен писати й писати. І він

сам у цьому розумінні подає нам просто унікальний приклад. Такого непогасного прагнення самовиразитися, мабуть, немає в жодного з наших сучасних прозаїків.

Він створений ніби для того, щоб дратувати критиків. Щоправда, відверто дратуватися вони почали після його відставки з посади голови правління Спілки письменників України, до того на постамент для кожного роману високопоставленого автора в основному зносили вірнопіддану осанну. Критики не встигають Загребельного читати (ось тільки останнім часом з'явилися його романи «Безслідний Лукас», «Тисячолітній Миколай», «Юлія, або Запрошення до самовбивства», «Зона особливої охорони», «Брухт...» — дехто стільки пише за всю свою літературну біографію), він анархічно вивертається з усіх йому відведених обойм, він — явище значно багатше й складніше, аніж його інтерпретації. Критикам у плані інтелекту й ерудиції бажано стояти поряд, на одному рівні з об'єктом їхньої уваги (та й неуваги, бажано, теж, оскільки ту неувагу треба якось обґрунтувати й умотивувати).

Загребельний, як і чимало письменників, часто вступав із критиками в полеміку, нищівно висміюючи невігластво, нездальство й недбальство. Свого часу Леонід Новиченко написав про «Диво» розлогу статтю під назвою «Хто звів семибрамні Фіви», в якій загалом високо оцінив роман. Але критик не відмовив собі в задоволенні поменторствувати у відповідь на романістові історичні «аномалії»: «Або — пасаж, який уже читаєш і зовсім з подивом: «Була в Ярослава перед очима ціла Європа з її темнощами, тупістю, дикістю і хаотичністю». Що подібного добра налічувалося тоді багато, і не тільки в Європі, а й будь-де, це правда. Але насмілюся захистити «бідолашну» Європу XI століття — все ж і в ній дещо робилося для прогресу та освіти: виникли перші університети, було складено «Едду», написано «Пісню про Роланда», безліч історичних хронік, філософували вчені-схоласти, будувався собор Св. Марка у Венеції, вже стояли Градчани у Празі, було чимало дечого іншого...»

І тут найдосвідченіший наш критик, як мовиться, жорстоко підставився. Загребельний почав його перепитувати, коли засновано Болонський та Сорбонський університети (через ціле століття після описаної в «Диві» епохи), коли написано «Едду старшу» й «Едду молодшу», чому не почув київський князь «Пісню про Роланда» (вона з'явилася вже після смерті Ярослава Мудрого) і т. ін.

Це — дуже характерний для творчої практики Павла Загребельного приклад. Він ще раз засвідчив, як справді ґрунтовно готується автор до написання кожного історичного роману.

В «Спробі автокоментаря» він сам зізнається, що читає все, що можна прочитати про час і людей, які оживатимуть у його романі.

Взагалі, це — дуже цікавий феномен: книжки Павла Загребельного рідкісно схожі на нього. В них — неспокійна думка, розбурхане море фактів, гостра ностальгія за тим, що нам дано відчути, але неможливо з усіма тими нюансами й півтонами думки висловити, бо ж, як відомо, думка висловлена — це вже лжа. А ще в тих книжках — пристрасть, пристрасть, пристрасть, що палахкотить і клекоче вогненною субстанцією поміж ялових писань прозаїків його (та й чи тільки його?!) покоління. Просто важко уявити Загребельного автором млявих літературних розважань чи геометрично холодних «текстів».

Його романи часто можуть нагадувати полемічні статті, а статті — інтелектуальні романи. Здається, цей письменник і створений для того, щоб категорично відгетьковувати всякі приписи й норми, щоб повергати авторитети й знущатися з догматологів. Але ж як бережно ставиться він до справжніх талантів, як безоглядно захоплюється творами таких своїх сучасників, як Василь Земляк, Григір Тютюнник, Ліна Костенко, Микола Вінграновський; він — невтомний колекціонер усього талановитого в національній літературі й нещадний глузій з усього нездалого, пихатого (здається, в його голові — цілі веселі антології всього того сумнівного добра; вірю, що колись він напише мемуари, і в них буде багато веселого і зухвалого, як у його романах «Левине серце» чи «Вигнання з раю»).

Є, очевидно, в тому своя закономірність, що наші молоді літературні нігілісти, які за прикладом студентів мого покоління перекреслюють письменників старших поколінь, не маючи поміж них авторитетів для себе, послідовно виокремлюють на почесне місце саме його, Павла Загребельного, вважаючи цього автора надійною літературною константою, об'єктом, вартим уваги і поваги. Характерно, що і Загребельний послідовно платить їм взаємністю — переліки його літературних хрещеників і численні, й авторитетні. Сьогодні вже якось призабулося, що коли він редагував «Літературну Україну», то зі сторінок цієї газети до читачів уперше прийшли імена чи не всіх тих письменників, хто здобув голосне наймення «шістдесятники». А в часи його перебування на посту керівника письменницької організації до Спілки було прийнято (без «вилежування» в передпокої приймальної комісії і без самої приймальної комісії!) всіх відомих на той час талановитих людей. Цей сміливий і нестандартний чоловік уміє взяти на себе відповідальність і діяти у згоді зі своїми переконаннями та принципами. В епоху тотальної сірості, коли Загребель-

ний очолював Спілку письменників, він інколи нагадував білу ворону поміж тодішніх керівників усіх рангів.

Його стосунки з владою були наївним мезальянсом, вони мали скінчитися крахом Загребельного-керівника, вони так і скінчилися. Більше того, його піддали нещадному остракізмові, звинуативши хтозна в яких гріхах. І він пішов у відставку, гірко сказавши на післячорнобильському з'їзді письменників України у своєму прощальному слові: «Бійтеся сірості й посередності!..» Не боїмося. Ба навіть чомусь хочемо стати сірішими, ніж ми є насправді, чомусь так охоче плекаємо посередності довкола нас — у політиці, у владі, в літературі й мистецтві і — навіть! — у собі. З посередностями — легше; вони не вимагають напруги ні душі, ні розуму, від них не буде ніяких несподіванок, вони, хоч і нудні та в усьому безкрилі, зате легко прогнозовані і з ними дуже просто сторгуватися. (Ось тут і є відповідь на те, чому будь-яка влада на вагу золота цінує прилизані посередності і завжди надає їм перевагу проти таких, як загребельні; загребельні приречені ніколи не мати стабільної адміністративної кар'єри, незважаючи на всі їхні зв'язки й заслуги; і це чи не найкраще продемонструвало «ходіння у владу» Павла Архиповича).

Він просто не може (навіть і якщо дуже постарається) бути обачним та нейтральним. Навпаки — завжди захоплений або гнівний, епатажний або гіперболічний. Може не завжди мати рацію, може одне незаслужено перебільшувати, інше применшувати, але він не лукавить із собою і з нами. Його треба приймати таким, як він є, і не намагатися переробити на «даму приємну в усіх відношеннях». Він — Загребельний, бо він — Загребельний.

Жоден із наших сучасників не може дорівнятися йому в популярності. «Диво», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан» побили всі можливі рекорди популярності української прози. Їх і нині перевидають у колишніх республіках Союзу. Їхні тиражі й кількість перевидань значно перевершують кількість перевидань чи не всіх разом узятих наших сучасних прозаїків. От де напрошується сакраментальне: «коментарі зайві!»

Якби Павла Загребельного в нашій літературі не було, то його важко було б вигадати — надто вже яскрава й неконвенціональна він особистість, яка, представляючи національну літературу, вигідно свідчить про її інтелектуальну повноцінність, про постійну націленість на зухвалий пошук та експеримент, які є основою творчості, на яких, власне, й стоїть література.

Нещодавно з'явилася книга П. Загребельного «Думки нарозхрист». Як і більшість його творів, вона — і про вчора, і про сьогодні, й про завтра. І там ми читаємо (пора нарешті навести ідейну цитату): «Історія знає випадки, коли не окремі люди, а цілі

імперії міняли мову... Візантія, де від імператора Костянтина, який зробив християнство офіційною релігією імперії, цілих п'ятсот років державною мовою була латинська, а грецьку запровадив тільки в дев'ятому столітті імператор Феодосій. В Англії після Вільгельма Завойовника королі ще кілька століть розмовляли по-французьки. В Європі аж до сімнадцятого століття включно латина була мовою не тільки католицької церкви, але й науки (свої наукові трактати писали нею і Еразм Роттердамський, і Спіноза, і Декарт). Але незалежно від політики імператорів і королів, всупереч диктату завойовників, незважаючи на панівну моду й скороминущі впливи, відбувався могутній процес творення й розвитку національних мов, що було запорукою вічного тривання народів».

Цій цитаті з-поміж багатьох із «найцитабельнішого» письменника надано тут перевагу тому, що вона упевнює нас на думці (а, головне, на вірі): наша справа — не безнадійна. В час тотальної російської окупації в незалежній Україні, де українському слову важко навіть продихнути, не сподіваймося на президентів та прем'єрів, робімо все, що в наших силах для порятунку мови й нації.

І хай енергія, працьовитість та відданість ідеї Павла Загребельного будуть нам за приклад. Присутність таких людей у нашій духовній ситуації переконує нас, що ми маємо історичний шанс.

Про універсалізм та гамбурзький рахунок

Часто у літературній біографії не все залежить од автора. Буває, що самі зірки на небі стануть так, що його книга раптом здобуде голосний успіх, а він стане бодай на якийсь час і популярним, і модним, і фінансово незалежним. У тій книжці подеколи може не бути нічого виняткового, але щасливий збіг багатьох обставин, подув суспільної кон'юнктури та ще хтозна що зумовлять спалах зацікавлення саме тією, а не іншою книгою, яка по деякому часі назавжди опуститься в «запасники» літератури і її лише із ввічливості згадуватимуть у переліках історики письменства. Зате автор мав можливість відчувати себе в ролі людини, яку поцілувала доля.

Я не кажу тут нічого про роль таланту в тій ситуації. Від нього може залежати багато, а може й не залежати нічого. Історія літератури дає однакову кількість прикладів, коли талант одразу ж помітили, радісно привітали й заопікувалися ним і коли талант, цілковито зігнорований суспільністю, пройшов десь поза маргінесом своєї доби нікому не потрібний і навіть сам у собі не впевнений. Я говорю про роль щасливого випадку в літературній біо-

графії чи навіть у письменницькій долі взагалі. Такий випадок там, як і в звичайному житті, важить неймовірно багато, спричиняючи всі ті обставини, які дають людині підстави твердити, що вона або задоволена собою, або ж заслуговує на краще.

Але є ще — дуже рідко! — письменники, про яких можна сказати: вони самі створили себе. І в нас в Україні один із найяскравіших тому прикладів — Павло Загребельний. У своїй «Спробі автокоментаря» він пояснює, як прийшов до філології, а потім — і до писання романів. Його однаковою мірою цікавили й математика, й фізика, й гуманітарні предмети. Він сам не приховує своєї переконаності, що міг би стати математиком або фізиком, і (це вже моє припущення), надарований неймовірною працездатністю, зумів би досягти успіхів там.

Він прийшов у літературу, аби своїм прикладом блискуче потвердити Ренарову сентенцію: «Література — труд волів», аби проілюструвати приклад, як корисно письменникові бути допитливим та очитаним (а в останньому з-поміж наших сучасників мало хто дорівнює йому). Він створив із себе той рідкісний в Україні тип письменника, чиєю життєвою і професійною релігією стала книга. Я вже не казатиму тут про те, що коли ви прочули про новий шедевр чи бестселер у якійсь зі світових літератур і хочете про те щось дізнатися, то вам, звичайно ж, найкраще звернутися до нього, найталановитішого читача з усіх, кого я знаю. Він напевно ж уже розшукав книгу в перекладі на англійську чи на котрусь зі слов'янських мов і прочитав її, склавши свою, як завжди, єретично незалежну від уже сформованої експертами думку. Його приваблюють оригінальні теорії та сенсації, він пожадливо колекціонує все те, що вражає уяву своєю неймовірністю (не випадково назва однієї з його книг — «Неймовірні оповідання»), те, що несе на собі трем незбагненної таїни. Завзятий бібліофіл, він ширяє думкою довкола своєї грандіозної книгозбірні (я не знаю іншої такої бібліотеки в письменників!), ходить довкола книги, як астронавт на щойно відкритій планеті. Якби мені довелося писати про життя в книзі й для книги, то я написав би саме про Павла Загребельного. Про те, що книга — не просто найбільший кумир в усі періоди його літературної і долітературної біографії, а своєрідна релігія цього чоловіка.

Здається, немає в світі видатного літературного твору, якого не прочитав би Павло Загребельний. Колись в одному зі своїх інтерв'ю він сказав, що письменник повинен прагнути знати кожну геніальну фразу в світовій літературі. Отакий імператив і веде його крізь книжкові полиці, яким немає кінця. Від нього довідуємося не тільки про найновіші шедеври в світовому письменстві, а й про бестселери на теми історії чи психології, не тільки

про нове прочитання давніх епосів, а й про найсвіжіше слово футурологів, про все, що стає сенсаціями інтелектуального життя.

Мій одноліток без захвату зустрів новину про роман Милорада Павича «Хозарський словник»: «А, коли вже його читати!..» А Загребельний, як мовиться, Київ перевертав, шукаючи за цією книгою, коли вона з'явилася першим виданням. Коли з'явився в «Иностранной литературе» переклад «Дервіша і смерті» Меші Селімовича, я довго шукав поміж наших прозаїків, хто знає цей роман. Першим, хто його знав (після десятка розгублених од цього запитання) — Загребельний. Так само було і з «Маятником Фуко» Умберто Еко.

Знаменита давньокитайська «Книга перемін», «Осінь Середньовіччя» Й. Гейзінги, Тойнбі і Фукуяма, Умберто Еко й історія української ікони, «Северин Наливайко» Вінграновського, «Щоденник» Аркадія Любченка, тонесенькі «смолоскипівські» книжечки молодих...— усе це (і не тільки це, а й багато чого іншого) ви водночас можете побачити на його заваленому книгами й часописами столі.

Взагалі, я мрію написати колись про натхненного читача Загребельного. А якщо я чомусь не встигну цього зробити, то мені шкода, що може пропасти така характерна подробиця. Два поети пристрасно переконували мене, що Загребельний люто ненавидить поезію. Вони були так переконані в тому, що, здавалося, могли повторити це під присягою в суді. І я, не раз читавши твердження Загребельного про те, що в ієрархії жанрів роман — і завжди, і повсюдно, і тільки роман! — посідає найпочесніше місце, вже навіть почав було схилятися до твердження поетів, але (треба ж було саме тоді такому статися!) при якійсь оказії в першому корпусі Ірпінського будинку творчості, біля вечірнього каміна, Загребельний цілий вечір читав нам із пам'яті Бодлера й Аполлінера, Війона й Верхарна, Байрона й Лорку, Тичину й Вінграновського. А вже будучи головою Спілки письменників, він міг носитися з віршами котрогось невідомого поета, як з небувалою літературною сенсацією. Досить згадати, як цілою плеядою приймали до Спілки без будь-якої участі приймальних комісій талановитих молодих поетів за його вольовим наполяганням (за що, зрештою, Загребельного також було дружно потоптано й обвішано собаками усіх порід).

Але сьогодні мова про Загребельного-письменника. І все ж навіть за цим сюжетом статті Загребельного-читача ніяк не випадає обминути, бо саме він виховав, «зробив» Загребельного-письменника. Не знаю, про кого ще в нашій літературі сьогодні можна повторити це твердження.

З його прози видно не тільки його літературні симпатії (Томас Манн, Вільям Фолкнер, Гоголь... «У мене філологічна освіта, тому я міг би продовжувати цей список до безконечності. Але все ж із прозаїків для мене найвищі імена: Толстой, Достоєвський, Сервантес. Перед ними зупиняєшся, як біля підніжжя неприступних гірських кряжів з осяйними вершинами. Наслідувати — безглуздо, вчитися — важко, надихатися — можна завжди»). Він постійно зорієнтований і взорований на прозу «багатослівну», яка шукає й шукає півтонів для вираження нюансів, прискіпливо переглядає все синонімічне багатство української мови. Він неодноразово пускав нищівні філіппіки на адресу прози «худої», як оті біблійні корови, тобто прози, позначеної кволим літературним мінімалізмом.

У якомусь зі своїх численних інтерв'ю Загребельний сказав: кожен із нас повинен мати жадобу знати всю світову класику. Для пересічного українського письменника це звучить більш ніж утопійно, оскільки в нас бережно й послідовно культивувалася безпросвітність та інтелектуальна летаргійність. На різних етапах української літератури саме українського письменника — чи то він був так званих робітничого, комсомольського призовів (пережила наша література й таке!), чи то прийшов у письменство й пізніше, — саме нашого письменника здебільшого й вирізняла літературна безпросвітність. А особливо ж — у тому поколінні, до якого належить Павло Загребельний. У цьому розумінні він поміж літровесників — як біла ворона.

У його літературному дебюті, здається, не було нічого особливо обнадійливого. Коли гортаєш сьогодні книжки оповідань «Степові квіти» чи «Новели морського узбережжя», то ніщо не виказує в них майбутнього Загребельного. Хіба що подекуди вчувалося авторське прагнення піднестися над емпірикою фактів, яку так полюбляла наша тодішня проза, обвішана ілюстративно нарисовими гирями, а тому й мистецьки безкрила. З часом у романах Загребельного з'являються всякі ремінісценції, алюзії, розлогі цитації, алегорії: в нього поряд співіснують гротеск і лірика, патетика й пародія. Він дедалі більше стає «неправильним» за порівняння з іншими прозаїком.

І в ті часи, і ще порівняно недавно нацькована на літературу критика з усіх сил воювала з так званою книжністю; вона як вогнем випікала в письменстві все те, що свідчило хоч про якусь освіченість авторів, було несмілим натяком на якийсь культурологічний контекст. Напівписьменна компартійна влада була свято переконана: на літературі, як і на футболі, повинні розумітися всі, аж до старенької кози старенької бабусі з усіма забутого села. А для цього літературу треба відповідним чином спростити й об-

стругати (як тут не згадати дотепне визначення Станіслава Єжи Леца про те, що стовп — це відредаговане дерево). І множилися в нас романи про меліораторів та механізаторів, про доярок та свинарок, про ливарників та шахтарів. І все це антилітературне страхіття відзначалося преміями, званнями та орденами. Якщо в Прибалтиці, Грузії чи в Москві хоч вряди-годи з'являлися повноцінні літературні твори, то саме Україна, очолювана рідними держимордами, в цьому розумінні таки була безнадійною літературною провінцією. П'ять-десять авторитетних літературних імен ситуації не рятували. Ці імена трохи реабілітовували наше письменство в плані його освіченості. Одним із цих імен постійно був і є Павло Загребельний.

То була довга, страшна й майже ялова для літератури епоха. Слава Богу, що вона скінчилася. Якщо наші письменники (інколи) говорили про зарубіжну літературу, то оперували іменами якогось десятка письменників-комуністів, яких дуже часто ніхто не знав на батьківщині. Решту ж обзивали (як тоді думалося) лайливими словами «модерністи» й «авангардисти». Якщо Загребельний інколи щось і казав критичне про зарубіжних письменників (наприклад, про «Улісс» Джойса), то це були аргументи прозаїка, що сповідує трохи іншу поетику, а також роздуми про особливості організації повістування різними літературними школами.

Лектура різного характеру впливала на Загребельного не тільки збагачуючи його прозу цікавою інформацією (персонажі його романів, як правило, люди не просто інтелектуальних професій, вони справді рідкісно освічені); вплив цієї лектури виразно вчувається навіть у самій стильовій манері, де зустрічаються різні стилістичні зразки, де багатоповерхові, архітектурно довершені, геометрично «прокреслені» періоди з їхнім суворим епічним спокоєм і логічно послідовним розвитком думки здіймаються захмарними вершинами понад вируванням «потоку притомності», понад пародійні й автопародійні звихрення (особливо показові в цьому видані «Левине серце» й «Вигнання з раю»). Все це — справді цікавий об'єкт для дослідників винятково сучасного стилю.

Один із наших цікавих прозаїків розповів мені, що ось уже двадцять років хоче написати історичний роман. Але, сказав він, роман той не буде написаний ніколи, бо прозаїк дуже ледачий до читання, а тому не назбирає він фактів, реалій, лексем і всього того дріб'язку, який може стати будівельним матеріалом для роману. Це ж стільки кілограмів книг треба проковтнути тільки для одного історичного твору, розгублено скаржився він.

Загребельного як автора історичних романів народив Загребельний-читач, пристрасний колекціонер фактів, доль, слів, подробиць, прикмет і забобонів, історичних асоціацій, несподіваних ремінісценцій та літописних мотивів. З усього того хаосу і зроджується дивотвір, у якому дихає минуле й сучасне, бо, воскрешаючи далеку епоху, автор веде її на зустріч із епохою своєю, даруючи нам дорогоцінну можливість побути на перехресті часів, побачити вирази людських облич, оповиті тисячолітнім туманом минулого.

Є різні типи історичних романів: непретензійна ілюстрація відомих фактів, белетризований життєпис видатної особистості, роман політичних аналогій, філософська притча на сюжет із минулого, є своєрідні ревю, що стали популярними в наш час. В одних творах ми шукаємо, сказати б, археологічний профіль епохи, в інших біографії в контексті національної історії, в ще інших — відповіді на запитання нашого дня, присудів сучасності, осмисленої крізь призму минулого, й навпаки... Вальтер Скотт, Ліон Фейхтвангер, Генрик Сенкевич, Гі Бретон, Торнтон Уайлдер, Мюріел Спарк...— перші-ліпші імена авторів, які утвердили виняткову популярність історичного роману, його найнесподіваніші жанрові варіації.

В Україні історичний роман тривалий час був найконсервативнішим жанром, оскільки він постійно перебував під пильною опікою «літературознавців» із ЦК КПУ, які не дуже схвально дивилися на письменницькі зацікавлення історією, бо вона ж — продукт доволі небезпечний; ті, хто потрапляють під його вплив, можуть прийти до непрогнозованих варіантів у поглядах на свою сучасність. Цілком логічно, що надто зацікавлених національною історією піддавали ідейному остракізмові. Тому в Україні, окрім усього іншого, треба було мати особливі амбіції та впертий характер для того, щоб працювати в історичному жанрі. Тобто — все те, чого не позичати Загребельному. Саме завдяки цьому письменникові наш історичний роман набув нової мистецької якості. «Диво», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан» не тільки поставили їхнього автора в роль найчитабельнішого українського прозаїка, а й утвердили за ним звання сміливого реформатора історичного жанру. Саме Загребельний з усією самоочевидністю упевнив читача, що історичний роман посильний лише письменникам-інтелектуалам.

Поверховий читач шукає в історичному романі історію. Уважний — себе, відповіді на свої життєві запитання, отой універсальний онтологічний зміст, який не перестає бути актуальним у всі епохи. Не випадково в недавно виданих «Думках нарозхрист» Павла Загребельного читаємо таку нотатку про Роксолану, і не

тільки про неї: «Фальшивий пафос, фальшиві слова, фальшива поведінка, денне (соціальне) і нічне (особисте) мислення — так вона вимушена була жити. А хіба не так жили ми всі за радянської влади?! (І навіть члени Політбюро, як тепер вони пишуть у мемуарах типу Шелестових.) І то не Роксолана пише Сулейманові листи, переповнені фальшивим ісламським пишнослів'ям (і пустослів'ям), а партійні пропагандисти й агітатори складають трудові рапорти для «дорогого товарища Ильича»... І то не тільки одна Роксолана мучилася, страждала, гинула, але не загинула в чужій чужині, а всі ми, вчорашні радянські люди, були, мов ті три єврейські мужі Ананія, Мисаїл і Азарія, які не підкорилися вавилонському цареві Навуходоносору і не захотіли вклонитися поставленому ним на полі Деїр золотому боввану, за що Навуходоносор кинув їх у піч вогненну, але ангел Господній зійшов у піч разом з ними і викинув полум'я з печі, і вогонь ніскільки не доторкнувся до них, і не зашкодив їм, і не збентежив їх. У Роксолани не було ангела-рятівника. Вимушена була стати ангелом для себе сама. Як і кожен з нас у вчорашньому світі...»

Звичайно, Загребельний — це не тільки історичний роман. Це й роман сучасний (на жаль, ми якось не помітили його «Юлію, або Запрошення до самовбивства»), це й драма, й публіцистика, і критика. (Романіст заступив у його особі критика-культуролога.) Одне слово, маємо в його особі рідкісний тип справжнього літературного універсала. Він виконує в нашій літературі ту місію, яку з усіх сучасних письменників може виконати лише Павло Загребельний.

Колись у цирковій боротьбі було багато таких випадків, коли атлети, змовившися між собою, дивували глядачів несподіваними результатами поєдинків — сильніший піддавався слабшому. Гроші й підкупство (ніби сьогодні!) тотально запанували на арені. І вже навіть самі атлети не знали, хто насправді з них сильніший, а хто слабший. І саме для того, щоб пам'ятати, хто є хто, влаштовували змагання «за гамбурзьким рахунком». Визначався реальний результат, що й визначав місце борця в «табелі про ранги».

При літературі завжди багато суєти й позатворчих факторів, які впливають на розстановку місць класиків, спричиняють літературний фаворитизм. Наївні сучасники часто приймають усе те за чисту монету.

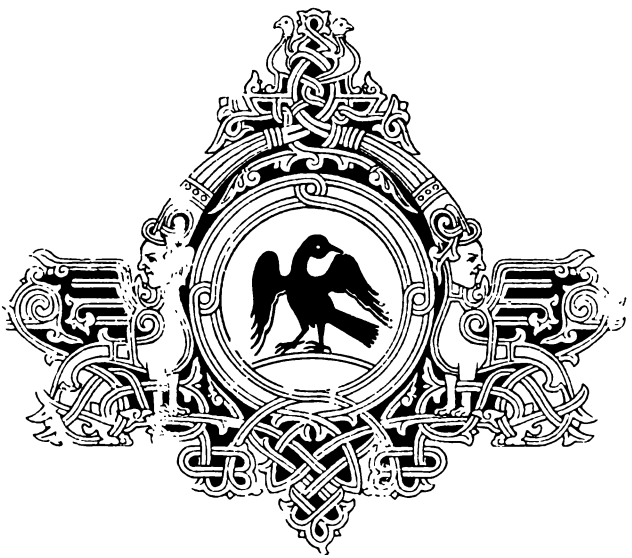
Але й тут є своєрідний гамбурзький рахунок.

І саме за цим рахунком Загребельний — одна з найавторитетніших наших літературних констант.

Михайло Слабошпицький

ЄВПРАКСІЯ

Роман

«Євпраксія» — так зветься четвертий роман з моєї серії книжок про Київську Русь. Тепер, коли вже написано чотири романи, можна б, не лякаючись звинувачень у претензійності, сказати, що авторові хотілося, виходячи, ясна річ, з його скромних сил, здійснити своєрідні художні дослідження народних доль, кожна з яких не втратила свого значення й сьогодні. Отож «Диво» — це доля таланту, «Смерть у Києві» — доля державної ідеї, «Первоміст» — доля народної споруди. «Євпраксія» — роман про долю людини. А що доля людська, надто в трагічних її вимірах, найвиразніше простежується на прикладі жінки, то й написано цей роман про жінку, про трагедію розлуки з рідною землею, про трагедію втрати любові.

П. Загребельний

Поруганіє же є слово лицемірно,
от супротивного супротивноє явлєніє являє;
поруганіє же образі д: поруганіє,
похухнаніє, поіграніє, посміяніє;
і поруганіє єсть слово с укором глаголємо (ειρωνεια).

«ІЗБОРНИК» 1073

Тільки й єсть у нас ворог —
наше серце.
Благословіть, мамо,
шукати зілля.
Шукати зілля на
людське божевілля.

П. ТИЧИНА

БЕЗ НАДІЇ ПОВЕРНУТИСЯ

Несподівано відкрився їй жах коліс. Невпинне, безжальне, вперте обертання. Мовчазна безнадійність руху. Їхала, їхала, їхала... Куди, навіщо? Мов вигнаний дух, загублений у просторі, приречений блукати, тулятися, поневірятися, неспроможний зупинитись, пустити коріння. Людина створена сидіти на землі чи отак їхати безвісти? Досі здавалося Євпраксії, що все її дотеперішнє дванадцятилітнє життя — то добрі колеса, переїзди з Чернігова до Переяслава та до Києва, а там з одного князівського двору до другого, але то була їзда з надією, з поверненнями, там колеса крутилися від нижчого до вищого, від гріха до чистоти, до праведності й святості, від поразок до злетів, там завжди над нею було лагідне небо її дитинства, були земля і зело, були мамка Журина й ласкаві чеберяйчики, непомітні, але всюдисущі, — тепер усе лишалося безнадійно й безповоротно позаду, а жорстокі колеса безжально, в тупій упертості відвозили її далі й далі від Києва, від усього рідного, від землі й неба, і дороги стелилися ворожі й німі, земля не належала їй, дівчина не належала землі, лишала назавжди світ свого дитинства, а може, то дитинство полишало її, відрікалося від неї. На Євпраксію нападав темний шал, вона билася в княжому повозі, шматувала на собі коштовний одяг, кричала на Журину, замірялася на неї маленькими кулачками, тоді заходилася в безсилих риданнях. Куди везуть її, навіщо й чому? Як хотіла вона зостатися, відчути таємниці тої сили, яка скеровує життя, і яким відчаєм повнилася від

думки про неможливість повернутися. Поїдеш — не вернешся. Ніколи, ніколи, ніколи!

Заливалися в небі радісні жайворонки, кричали у вечірніх травах деркачі, кумкали в теплій воді жаби, рипіли колеса, тривожно іржали коні, верблюди одчайно ревли, віддаляючись від звичних сухих степів. Роздратовано кричали погоничі. Дзвеніла зброєю київська дружина, яку великий князь виділив для супроводу княжни Євпраксії. Перегукувалися між собою саксонські рицарі, послані маркграфом Генріхом Штаденським для охорони його невісти, яку звано тепер уже й не Євпраксією, а Пракседою, як то водиться в латинян. А вона не чула нічого. Дорога пролягла для неї, мов жах коліс, безнадійна, безкінечна й німа. Всі дороги будуть німими, коли покинеш рідну землю.

Княжну везли на волах повільно й обережно, як пиво, щоб не побовтати. Повіз, запряжений шістьма білими волами, висококолісний, з колясою, кованою зовні сріблом, усередині встеленою східними килимами (на білому тлі — зелена плутанина трав, гілля і пурпурові квіти), підвішеною на пасах з волової шкури, в кількоро складених. Обозові не було ні кінця ні краю. Дружина кінна й піша, саксонські рицарі, священики — київський і саксонський, княжі коморники, гридні, служебки, повози кінні, волові, двоколісні вози, запряжені небаченими в цих землях страхітливо смердючими верблюдами, коні, віслюки, верблюди під тороками — сила, багатство, розкіш, пишнота.

Коморники скакали поперед безкінечної валки, щоб на княжих осадах зготувати належний нічліг для княжни Євпраксії. Там розпалювали довкола вогнища, світили в осаді скіпки й свічі, а дорога однаково була для неї темною. Рвало за серце від дикості й сваволі, яких зустрічала щодалі більше. Мокрі ліси глузували з неї, перебігаючи поперед валки з місця на місце, вони затівали якусь шалену крутняву, ніби велетенські зелені колеса безнадії, і тоді Євпраксія не витримувала, веліла зупиняти повіз, стрибала на землю, ставала звичайною дванадцятилітньою дівчинкою, хотіла кудись бігти сама, йти без нікого, лишитися на-

одинці зі світом, з вітрами й небесами. Та небавом з гіркотою пересвідчувалася, що тільки й є в неї — земля під ногами, і земля та була така слизька, аж здавалося: світ розчахнеться на ній. У розпачі Євпраксія падала в багнюку, і тоді мамка Журина схилялася над нею, гладила її м'яке, мов дим, волосся і тихо казала:

— Дитино моя, жона єси...

Два сповідники, обидва кінні, обидва з мечами напоказ (а хрести десь заховані під чорними шатами): один з Києва, бородатий, увесь у пишному зарості, другий з Саксонії — обстрижений і слизько виголений, мов той угор, — виростали коло лежачої дитини, мали потішати її, бо для одного була вона княжною, для другого жоною його володаря — маркграфа, обидва відчували безпорадність власну й свого бога, бурмотіли розгублено:

«Все, що від природи, сумісне з волею Божою» (той, що з Києва), «Lamentes et flentes — стогнучи й плачучи» (той, що з Саксонії).

А безкінечний обоз тим часом уперто й невпинно просувався вперед і вперед по ледве означених дорогах; зоставалися позаду затаєні в пущах чотирилиці давні боги, вмирали чотирисонцеві розлого-степові дні, маліли чотиривітрові руські небеса. Втомливо-ляклива просонь струшувала шептання з трав, світ облягали тумани такі щільні, що в них не літали навіть янголи, а то зненацька роздиралося небо й падали на землю бурі і в несамовитих замахах розмітали все навсібіч, і тоді Євпраксія молилася в душі якійсь невідомій силі, щоб щезло все, нічого не зосталося, а вона щоб опинилася вдома, у Києві, на Красному дворі, щоб повернулася туди, куди вже ніколи не вернеться.

І тоді небеса зацвітали слізьми, і вітри реготали й телесувалися, а над усім панував безнадійно-вбивчий рух коліс.

Ще дитина, а вже мовби й жона. Що далі від Києва, то менше мало б зоставатися в ній дитинного світу, натомість нахабно вривався у душу світ дорослий, породжений оцим невпинним просуванням уперед і вперед, оновленням і зміною простору, борсанням поміж днями й ночами безберегого моря часу.

Чи ж безберегого? Навіть не озираючись, бачила Євпраксія київський берег своєї мандрівки, золоті верхи великого города, чула дзвони й гук людський, колотило її в людській суєті поміж тими, що чимдуж хотіли допхатися до учти й до дарів, якими щедро сипав великий князь київський Всеволод на честь заручин своєї доньки Євпраксії. Весільний обоз до далекої Саксонії починався коло Золотих воріт. Передбачливо зібраний і зготовлений, він ще десь ховався до часу на київських площах і в київських проїздах, а першою мала покинути Київ, пройти крізь Золоті ворота вона, молода княжна, власне, дитя недоросле, а вже й жона якогось невідомого маркграфа, багатства, могуття й зухвальства в якого стачило аж на те, щоб нахабно сягнути її руки.

Князь і княгиня, верховні ієреї церкви, мужі київські старші й молодші стали на заборолі перед надворітною церквою, верещали роги, гучали котли, крик бив у небо, а небо відлунювало мідним дзвоном, коли Євпраксія проходила через Золоті ворота. Князівська гідність не дозволяла їй іти пішо, їхати кінно годилося мужам, воли заклечані були для долання нудьги й тягаря довгої мандрівки, тоді ж як ма́ла покинути вельможна невіста головний го́род землі своєї? Винесено її у відкритій золоченій лектиці, що нагадувала штудерний кораблик з різьбленим носом і круто стесаною кормою; лектику несли вісім атлетів-скороходів, несли легко, вправно, без щонайменшого схитування, так що Євпраксія й не сиділа, а стояла посеред нош, не торкаючись до стінок і не тримаючись руками — стояла в розпачливо-урочистій закам'янілості. З київського валу, із заборола, мовби з самого неба, летіли на неї квіти й вінки; квіти встеляли дорогу, вони росли позад неї, відгороджували Євпраксію від Києва, може, й навіки. Ні озирнутися, ні заплакати, ні закричати тужно...

А позаду вже починав виходити з города обоз — одна половина з Золотих воріт, друга з Жидівських, обидві незабаром сполучилися на Білгородській дорозі. Євпраксія перебралася з лектики в кутий сріблом пишний свій повіз, білі воли з заквітчаними рогами, спокійно ремиґаючи, потягли коштовний тягар. Усе потонуло в хмарах куряви, світ зник з-перед очей нещасної дівчини, і тоді вперше згада-

ла вона про свою вельможність і в першому нападі шалу закричала:

— Наперед хочу!

До Білгорода під'їжджала попереду свого обозу, і міст через Ірпінь першими перейшли шість білих волів, які тягли сріблом кутий повіз, і далі обоз мав просуватися таким чином, хіба що випереджали його надвечір коморники, щоб зготувати нічліг, та нишпорила обабіч шляху дружина, запобігаючи несподіваним нападам. Завжди-бо знайдеться досить ласих до поживи, а про обоз княжни Євпраксії вже розліталися навсібіч чутки, здивування й захоплення, так ніби ховалися там краса й багатства з усієї землі Руської: хутра соболині, бобряні, горностаєві, чорних кун, песців, білих вовків, стоси золотих штаб і пінязя, золотого й срібного начиння, дорогої зброї, садженої самоцвітами; золота було на возах і в тороках, як листя восени, а ще було без ліку всілякого їстівного припасу, славетного пива пшеничного, без якого слов'янській душі несила прожити бодай день, гнали цілі табуни говяда на заріз, отари овець, вели сотні скакунів, за кожного з яких можна б купити ціле село, везли корчаги меду, круги воску, шкіру, полотно, вовну, тут стачило б на безтурботно-розкішне життя не одній отакій тоненькій дівчинці, а тисячам людей.

Вгиналася під обозом земля, курява застеляла півсвіту, ночами сотні вогнищ рвалися навстріч зоряному небу; у болотах і багнах стелено нашвидкуруч мости, а коли від несподіваних злив зненацька творилося непрохіддя, тоді грузли воли й коні, тонули вози, мучилися без міри люди, проклинаючи й далеку дорогу, і князів, і самого Господа Бога, а бородатий сповідник молодої княжни, не наважуючись картати змучених людей за богохульство, покірливо підкидав їм до вжитку взяті зі священної книги слова, суті яких не міг дошукатися ніхто: «Проклинайте землю Мероз, проклинайте землю Мероз!»

Що то за земля, де вона й коли була така, — хто ж то відав? Євпраксії уявлялася вона Саксонією, отою Нордмаркою, що нею володів теперішній її муж граф Генріх Штаденський, — незнайомою і ворожою, чужою, як слово «Мероз». Проклинайте землю Мероз, прокляніть, прокляніть осадників її.

Хоч кутий сріблом повіз був тяжкий, шестеро білих волів тягли його дружно й уперто, погоничів добрано було вміло й передбачливо, та все ж і вони неминуче мали стомитися від далекої дороги; одноманітність руху приспала пильність, і якось на непробитих путівцях посеред темних пущ княжий повіз потрапив у грузовисько. Попервах ніхто й не переймався занадто, воли собі брьохалися в трясовині, погоничі дружно гейкали на них, сподіваючись вихопитися на тверде, та ось помічено, що лискучо-біла шерсть на волах густіше й густіше вкривається брудними бризками, високі колеса глибше й глибше врізаються в пожадливу багнюку, а княжна тим часом, не лякаючись болота, не відаючи остраху перед сутінками, які вже насувалися, не дбаючи про замучених, знесилених дощенту людей, дивилася на їхнє борюкання, мов на забавку, ляскала в долоні, щоразу зверталася до мамки Журини, щоб спитати те чи інше, а тоді несподівано напав на неї гнів, зогидилися їй усі, звеліла забиратися всім геть, випрягти волів, залишити її саму з мамкою Журиною, бо вона хоче ночувати ось тут, посеред трясовини, закинута в пущі, загублена серед непробитих доріг, сама під небом, під місяцем, під зорями, як ночують і вічно живуть чеберяйчики.

— Правда, що чеберяйчики живуть так? — спитала вона в мамки Журини.

— І так живуть, дитино, — зітхнула Журина, відаючи гаразд, що примхам Євпраксії немає меж і тому не слід противитися її забаганкам.

Удвох зосталися вони в багатому повозі, світив з неба страхітливо величезний місяць, від баген тягнуло пронизливим холодом, від якого не рятували ні товсті килими, ні м'які хутра, бо мерзло посеред цієї самотньої неприкаяності вже й не тіло — мерзла сама душа.

ЛІТОПИС
ДОПОВНЕННЯ

Ганьби в літописи не заносили. Коли й написано, що Святослав сплодив сина з рабинею Малушею, то не вбачалося в тім нічого образливого, бо ж відомо було всім,

кому треба: рабиня та — з князівського роду, донька древлянського князя Мала, упокореного нещадно-мстиво княгинею Ольгою, яка відторгнула Мала від його питомих Дерев і, полонивши, замкнула доживати вік свій у Любечі — мовби й князь і водночас раб, а донька, виходить, рабиня.

І коли написано, як Володимир, утікаючи від печенігів, розгубивши в сутичці всю свою дружину, сховався від смерті під містком у Василеві, то не вважалося те ганебним боягузтвом, а лиш винахідливістю й хитрощами великого князя, хитрощі ж у ті часи ставилися мало не вище за розум і відвагу.

І коли згадувано про кульгавість Ярославову, то не для приниження єства, а лиш для зайвого й недвозначного нагадування про те, що князь сей кульгавий був єством, але не духом.

Поштивість водила рукою літописця навіть тоді, коли розповідав він про втечу з Києва сина Ярославового Ізяслава, вигнаного киянами в спосіб недвозначно-ганебний за те, що не дав людям зброї для оборони землі своєї від половців. Зате промовчав літописець, як Ізяслав, тиняючись і туляючись по Європі, виторговував ціною землі своєї й народу свого можливість повернення до Києва і дійшов зі своїм торгом і до германського імператора Генріха, й до папи Григорія.

Може, літописець плакав від ганьби, сорому й приниження, але ніхто не бачив тих сліз.

Тому й не дивуймося, що ніхто з літописців не наважився загострити перо, розвести чорне залізо для незнищимого атраменту й записати на шкірі телячій, ягнячій а чи й ослячій про те, що літа тисяча шістдесят восьмого князь Всеволод, «п'ятимовне чудо», улюблений син Ярослава, внук Володимира, правнук Святослава, зять ромейського імператора Костянтина Мономаха, отець двох дітей від ромейської царівни — сина Володимира, прозваного на честь вельможного діда Мономахом, і доньки Анни, званої в народі просто Янкою, що цей, отже, відзначений високим походженням і не менш високими родинними зв'язками князь по смерті своєї першої дружини візьме собі в жони

не принцесу, не сестру імператорську, не доньку королівську, князівську чи бодай боярську, а просту переяславську дівчину, доньку веселого чоловіка Ясеня, що сидів собі віддалік від князівського двору, гибів у підчерев'ї Переяслава, у недостойнім пониженні, у невідомості й нікчемності, знаний людям лише з того, що стругав дитячі колиски.

Ясень був вельми веселий чоловік, але в літописах годі шукати згадок про веселих людей, бо ж відомо, що тільки рівні сміються між собою, а літописи складалися для послідовно-впертого простеження й утвердження людської нерівності, що неминуче супроводжується урочистістю й надмірною поважністю.

Простий колискар був далекий від спроб з'ясувати свій веселий норов, він просто успадкував від предків звичай веселих проводів зими, старого року, смерті й нестатків, радісних зустрічей весни, ситих днів, коли колють свиней і ріжуть говяда або впольовують великого звіра. Не слід вдаватися до припущень, ніби Ясень мав конче усвідомлювати, що за сміхом ніколи не приховується насильство, що сміх не викликає крові й полум'я, що лицемірство й обман ніколи не сміються, а завжди надягають машкару поважності, що сміх знаменує не страх, а ствердження тої сили, яка походить від плодючості земної, народжень і вічних оновлень, від їдва й питва досхочу, що, в свою чергу, спричиняється до безсмертного тривання поколінь з діда-прадіда.

Де там! Ясень був задалекий від таких глибокодумностей. Він собі наспівував, посміювався в світлу, мов яснева стружка, бороду та стругав колиски. Він знав, що колиску треба робити з дерева білого, легкого, як сон, і веселого, аби легко й щасливо вигойдувалися в таких колисках воїни, хлібороби, люди тямущі, ловці, прості люди й князі, дурні й генії, просторіки й недоріки. Щоправда, відомо було Ясеню й те, що з часом навіть щонайсвітліше дерево тьмяніє, бачив він колиски старі й темні, як віки, але з тим більшим запалом стругав нові, світлі й веселі, приказуючи щоразу: «Аби нам колиски, а дітей наробимо!»

Про Ясеня можна б і не згадувати, бо роботі його судилася безіменність, як і всьому, що йде людям у щоденний ужиток, а сам він, хоч і став (цілком випадково, не

забудьмо) сватом князеві Всеволоду (згодом і не просто князеві, а великому київському князеві), ніколи до княжого двору допущений не був, його рідна донька відцуралася від батька і хтось вигадав згодом, ніби вона не з якогось там невідомого переяславського, а з славного половецького коліна, від хана Осеня. Безжальний час зробив своє, і згодом ніхто вже не міг розібратися: Ясень чи Осень. Всеволодове ж ім'я, таким чином, збережено було від зганьблення перед нащадками за такий дивний шлюб.

Власне, нічого дивного, коли згадати, що перша жона у Всеволода була ромейська царівна Марія Мономахівна, отож, од неї чи й просто завдяки своїй допитливості природній князь відав, як влаштовувалися шлюби імператорів грецьких. Довірені люди імператорові роз'їздилися по всіх усюдах, збирали з усієї безмежної держави найвродливіших дівчат, дбаючи, ясна річ, щоб були вони знатного роду, але щоразу роблячи винятки для особливо вродливих, звозили тих дівчат до Цареграда, ставили їх перед світлі очі всемогутнього василевса, і вже він обирав ту, голову якої мала прикрасити золота діадема імператриці. Переяславська земля — то не імперія ромеїв, розсилати безліч гінців тут, власне, й не було куди: за день один вершник може проскакати по всіх селах і городках і визирить все, що треба. Тому Всеволод шукав собі жону в спосіб майже таємничий, без зайвого розголосу й без зайвих свідків. Збирав дівчат з усієї переяславської землі перед ясні очі Всеволодові княжий улюблений дружинник, вродливий чоловік Жур. Він і знайшов Ясеневу доньку Ясю, якій судилося стати княгинею Анною, собі ж запримітив у далекій лісничівці коло Дніпра дівчину ще вродливішу за Ясеневу доньку, та до часу приховував її від князя, приберігаючи для самого себе. Одружитися зразу після князя не встиг, бо напали на Руську землю половці, великий князь Ізяслав покликав своїх братів Всеволода й Святослава йти проти степовиків, на Альті була битва, князівські дружини не втрималися, побігли, князі й собі побігли, опинилися аж у Києві, і ось тоді й сталося оте ганебне вигнання Ізяслава з Києва простим людом, який хотів боронити свою землю від зайд, а князь боявся довірити народові зброю. Утікав великий князь Ізяслав з синами й великим обозом, утікав Всеволод з мо-

лодою своєю княгинею. Ізяслав ударився на захід, шукав притулку аж у польського князя Болеслава, а Всеволод опинився в Курську, у вотчині свого брата Святослава, бо в Переяславі не почувався безпечним ні від половців, ні від киян, які посадовили на стіл полоцького князя Всеслава, випущеного ними з порубу, де тримав його Ізяслав ось уже тривалий час. Сина свого Володимира Мономаха послав Всеволод із дружиною в Ростов, а сам то знову брався до Києва зустрічати старшого свого брата Ізяслава, який повернувся після вигнання й криваво скарав киян, то бігав до брата Святослава, з яким змовився, щоб вигнати Ізяслава, може, й назавжди з Києва, раз той не зумів тривко сидіти на столі великого Ярослава, отця їхнього, не дав ладу землі, не прогнав з неї половців, мстився на киянах аж так, що навіть ігумен Печерський мав утікати до Святослава в Чернігів.

Тоді як Ізяслав дбав лише про те, щоб повернутися на київський стіл і привів із собою полки польського князя Болеслава, Святослав самотою, з малою дружиною розбив коло Сновська дванадцять тисяч половців і став славен у землі своїй. Всеволод, хоч за життя Ярослава вважався найрозумнішим із синів і був найулюбленішим чадом великого князя, тепер ніяк не міг знайти собі місця, уже навіть син його Мономах ставав славніший за власного вітця; життя Всеволодове порушилося по смерті першої дружини, він метався туди й сюди, бігав із волості у волость, ніде не міг нагріти місця, кидався то до Ізяслава, то до Святослава, але старший брат був, може, й добрий чоловік, та мав лихих синів, надто ж старшого Мстислава, який не любив нікого й нічого на світі, отож не любив і свого високовченого стрия. Святослав же, виказуючи, коли треба, хоробрість, ніколи не забував про себе й зумів намовити Всеволода проти Ізяслава; молодші брати пішли на Київ, сіли спершу в Берестові, а коли Ізяслав виїхав із города, то Святослав перейшов до Києва, а Всеволоду віддав Чернігів.

За час цих метань народила нова княгиня Всеволоду сина Ростислава й доньку, яку названо по-грецьки Євпраксія, що значило: «Щаслива».

Дружинник Всеволодів Жур, хоч і з деякою прогайкою, але зумів-таки влучити хвилю й витягти з наддніпрянської пущі оту вогнистооку дівчину, яку запримітив, коли шукав жону для свого князя. Однаково ж дівчина не мала куди податися, сиділа в глухій своїй лісничівці й ждала, чи проб'ється хто крізь пущу й умкне її в широкий світ. Жур пробився раз, побачив, уподобав, поцілував, звелів ждати, згодом пробився ще раз, посадовив на коня — і ось уже вигиниста чорнява лісовичка стала Журиною і вже спородила дружинникові сина, якого названо, аби не ламати занадто голову, Журилом.

І чи то запримітив занадто вродливу дружинницьку жону не байдужий до краси високоумний князь Всеволод і запрагнув мати її завжди перед очима, чи то свіжоспечена княгиня Анна зледащилася за ці три роки аж так, що геть забула своє походження, свого веселого батька Ясеня, свої предківські звичаї, забула про вигодуваного нею первенця свого — сина Ростислава, хоч як воно там було, а тільки сталося так, що Журину взято до князівського бабинця годувальницею маленької Євпраксії, і ось мала княжна, підростаючи, зватиме Журила «братиком», як і старшого княжича Ростислава, а просту дружинницьку жону Журину — «мамою», тоді як свою справжню матір Анну — «княгинею». Бо не та мати, що народила, а та, яка вигодувала.

ЧЕБЕРЯЙЧИКИ

Євпраксія озиралася довкола з подивом, обуренням і розпачем. Вона вслухалася в гамір і колотнечу валки і ще й досі не йняла віри, що від'їжджає від Києва далі й далі, виїжджає з рідної землі, прямує в якусь незвідану далеч, полишає все знайоме до схлипу в горлі, полишає своє дитинство, саму себе. А що ж тоді везе?! І хто біля неї, і що попереду?

Генріх Штаденський, названий мужем здаля й непевно, прислав, окрім сповідника, що мав бути також за тлумача, ще невеличку дружину з шести рицарів та сьомого

воєводи, високого, вельми спесивого, хоч і привабливого лицем Рудигера.

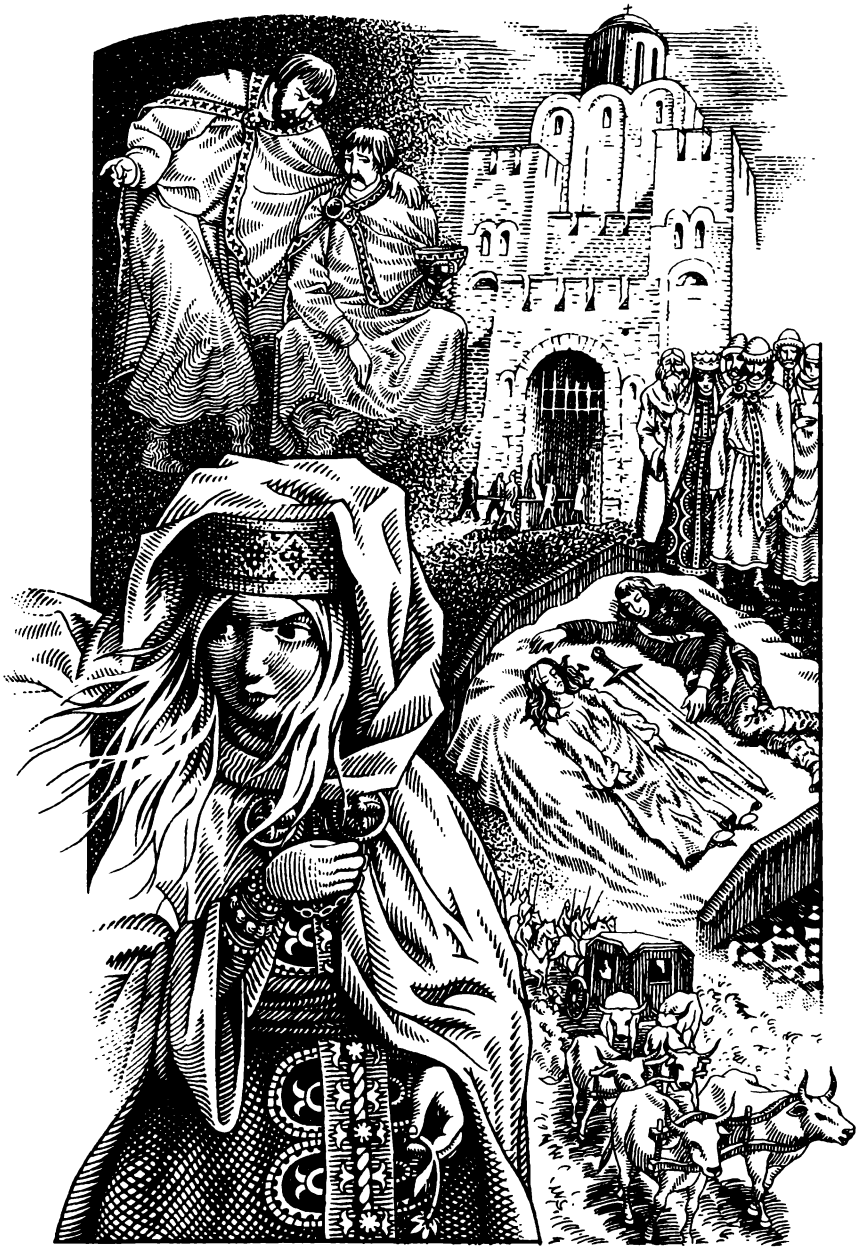
Саксонці відзначалися червономордістю; залиті пивом по самі очиська, вони так і липли до повозів з бочками, пили й плямкали од самого Києва, плямкали навіть уві сні, кректали від вдоволення, не могли нахвалитися київським пшеничним пивом, та ще й не простим, а князівським, бо коли везеш княжну, то й пиво має бути відповідне. Рудигер, зовсім юний і, може, навіть сором'язливий десь там у душі, зовні намагався не відставати від своїх кнехтів, так само обпивався пивом до різачки в міхурі, розплямкано вигукував щось, пиндючився без міри.

Київські дружинники, числом вісім, дані Євпраксії для супроводу в далеку Саксонію, знай посміювалися з обпитих саксонців та виспівували лукаво:

Котилося яблучко до города,
А хто ж його взяв? Воєвода!

Натякали тут на отого графа, що винюхав аж так далеко гарне дитя Всеволодове — дитя зрівнювалося з яблуком, а графа, не маючи в пісні такого кострубатого слова, звано за звичкою воєводою, і справжній воєвода Кирпа, наставлений над дружинниками, не брав цього на свій карб і в гадці не мав ображатися, бо належав до людей вдачі незлобивої, сказати б навіть — веселої, коли можна стосувати таке визначення до його суворого, часом жорстокого буття.

Кирпа дістався князеві Всеволодові від князя-колотника Олега Святославовича, він відбув зі своїм князем усі мандри й пригоди, які досі випадали на долю Гориславовича (як звано Олега в народі), але все це було колись, все це лежало поза межами пам'яті малої Євпраксії, вона могла сприймати людей зі свого оточення лиш як набридливі або приємні з'яви, не бачила за ними нічого, декого й зовсім не помічала — були для неї й не людьми, а мовби тінями. Рудигера мала знати, бо справляв обов'язки графа Штаденського при урочистих покладинах і навіть цілував її в ім'я далекого мужа під п'яні крики князівські. А Кирпа просто смішний був для дівчини: якийсь перекошений,

одна рука звисає мало не до землі, друга підсмикнута догори, так ніби замахується мечем чи сокирою, плечі в нього теж наперекіс, сам невисокий, маслакуватий, а рамена аж розпихають корзно, очі світлі, поцятковані, мов пташине яйце, ніс довгий, рот завеликий і завжди випускає для усміху всі зуби, які має, та ще ж зуби ті великі, міцні, якісь мовби веселі, чи що, аж самій хочеться засміятися, глянувши на Кирпу.

Євпраксія допитувалася в Журини:

— Він чеберяйчик?

— Дитино, то ж воєвода Кирпа.

— А які чеберяйчики?

Про чеберяйчиків розповідала Журина. Давно-давно. Може, й не для Євпраксії, а для свого синочка Журила, та він тепер лишився в Києві, прийнятий після пострижин у князівську дружину — на знак особливої милості Всеволодової, а молода мати мала їхати в чужину з несвоєю дитиною, отак і лишалися чеберяйчики тільки їм двом, і, може, й мали вони тим часом самих чеберяйчиків бодай на малу втіху.

Та тільки ж які вони, ті чеберяйчики? Невже не схожі на вічно розвеселеного воєводу Кирпу?

Євпраксія не давала Журині спочинку:

— Розкажи про чеберяйчиків!

— А розказувала ж тобі.

— Щоразу неоднаково!

— Бо й чеберяйчики неоднакові.

— А чи є вони в цих лісах і травах?

— Мають бути, дитино.

— І скрізь будуть?

— Допоки й землі Руської.

— А тоді?

— Тоді не буде.

— То ми їх покинемо?

— Або ми їх, або вони нас, дитино.

— А я не хочу! Не хочу! Зупиніть усе! Далі не їдемо! Не велю!

І валка зупинялася й стояла день і два, виходили до неї місцеві людове, несли малій княжні квіти, мед, співи, лю-

бов, а вона дивилася на них зачудовано, розпачливо хапалася за Журину.

— Це не чеберяйчики?

У поблизьких од Києва землях навстріч княжні дзвонили, били клепала, гуділи роги, бояри стрічали на межі своїх вотчин з припросинами й частуваннями, священики виходили з молитвою, люд проводжав дитину-княжну слізьми, дарами й клечанням.

Коли заради примхи Євпраксії затримувався обоз у лісових непрохіддях, то йшли привітати княжну або просто подивитися на неї вуглярі, смологони, лісовики, бортники, косарі, ликодрачі, цюпкарі — нещасні, обдерті, але такі добрі на вид, що дівчина мимоволі приймала їх за чеберяйчиків, відходила душею й веліла їхати далі.

А далі пішов люд не те що байдужий, а просто темний. Чийого ми князя? А хто ж то відає? Княжна київська проїжджає нашими пущами? То й хай собі.

Були непомітні, мовби й неприступні, як ніби справді чеберяйчики. Бо чеберяйчиків теж ніхто ніколи не бачив, хоч і відомо, що живуть вони в лісах і серед трав. Пастухи? Але пастухи ліниві од природи або від призвичаєння, тому ніколи й не надибують чеберяйчиків, хоч вічно шукають загублену худобину.

А чи існують взагалі чеберяйчики і які на те докази? Вони існують більше, ніж будь-що. Можна б навіть стверджувати, що вони вічні, бо породжені уявою. Людина вмирає, а дім, зроблений нею, стоїть, і пісня, складена нею, співається тисячу літ, і казка живе спервовіку. Витвори думки й уяви триваліші за саму людину. І правда про людину так само існує довше, ніж сама людина.

А яка ж правда про чеберяйчиків?

Мабуть, а може, й напевне, чеберяйчики всі однакові. Побачити одного — однаково, що побачити всіх. Тому ніхто не може сказати, чи вони вмирають, чи живуть вічно. Мабуть, вони просто є. Не живуть і не вмирають, а присутні на сім світі завжди, як правда й мрія. Бо що таке життя? Іти до смерті неминуче. Вмирати в часі, рухаючись разом із ним. Для чеберяйчиків час не рухається. Вічність нерухома, як ставкова вода. Завжди і нині й навпаки. Їм

притаманна вічна сучасність, як богам. Але вони не боги, бо нікуди не йдуть і ні в що не втручаються. Їм невідомий поквап, не знають вони метушняви, колотнечі, все узгоджують із сонцем, з місяцем, з порами року, з їх повільними змінами. Вічний колобіг.

Чи є в них діти й дорослі? Ніхто не знає. Коли не вмирають, то нема старощів, а коли нема старощів, то навіщо рости? Мабуть, вони завжди молоді, бо тільки молоді вважають себе безсмертними.

Їдять вони добре й часто, як у князя, хоч і не працюють. Що їдять? Може, росу, може, пахощі квітів. Коли так, то знають їх добре бджоли. Може, чеберяйчики й мандрують разом з бджолами, перелітаючи з місця на місце, щоб повсюди зустрічати людей, визираючи з-під кожного гриба, з-під кожної ягідки, з-під кожного листочка.

Яка в них робота? Дивуватися зі світу, з його чудес і багатств, ніколи не знаючи ні спочинку, ні втоми в цьому. Ще — розносять вони згуки. Луна — то справа чеберяйчиків. Вони залюбки підхоплюють кожен гарний звук і розносять його повсюди. Коли ж звук їм не подобається, вони нікуди не хочуть його нести і він умирає. Скажімо, хрюкання дика. Або лайка поганого чоловіка. Або...

Чи є в чеберяйчиків золото? У них є навіть те, що до часу приховане від людських очей. Усе сховане під землею й під водою, бо то найліпший сховок.

Чи є в них імена? Чи плачуть вони і чи лякаються? Чи мають спогади й молитви? Чи існує серед них любов? І чи є в них книги про непотрібність усього сущого й про необхідність усього сущого?

На це не може бути однозначних відповідей. Бо чеберяйчиків багато й вони хоч і однакові, та водночас і різні. Одні весь час ждуть чогось страшного, як ми — кінця світу. Другі сміються. Треті плачуть. Четверті тягнуть до свого житла всілякий надібок. П'яті люблять одягатися. Шості люблять роздягатися. Деякі лякаються темряви. Інші бояться тиші. Ще інші не переносять самотності. Але все це мудрі переляки. Гірше з тим, хто з переляку став невидимим навіть для самих чеберяйчиків. Тоді цим переляканим вішають на шию дзвіночки, щоб їх принаймні було чутно,

коли вже не видно. Взимку вони переважно сплять. Бо прокинешся серед снігів — умреш від тиші й таємничості. Адже світ, хоч і дивний, але таємничий, і на це нема ради. Не поможуть ні молитви, ні книги, поможе хіба що мова. У мові вони кохаються. Кожен чеберяйчик має свою власну мову. Як розуміють один одного? Називають кожен своє. Той квітку, той струмок, той дерево. Тоді розповідають один одному, обмінюються словами-назвами. І все називається неоднаково, але всім зрозуміло.

Вони неймовірно терплячі, позбавлені злостивості, а коли так, то й не виказують своєї влади. У них кожен робить що хоче, нема слухняності й покірливості, але є розуміння потреб.

Чи є в них дурні? Важко сказати. Бо дурні завжди мовчать і ждуть, щоб їм сказали, що слід говорити.

Чи є в чеберяйчиків князі, тіуни, дружина, восьминники? Коли є насправді якийсь старший над іншими, то щоразу плаче, як вимушений завдати комусь прикрість. А той його втішає. Влада виявляється в бажаннях, але ж у чеберяйчиків немає окреслених бажань. Коли, скажімо, хтось із них хоче понюхати квітку, то він ніколи не знає, яку саме. Тоді для визначення бажаної квітки збирається рада витончених примх, в яку входять чеберяйчики з потрібним досвідом і суворо обмеженою уявою. Бо необмеженість неприпустима, вона веде до зіпсуття. Заведе іноді занадто далеко. Відомо ж, що примхи в чеберяйчиків, хоч які несподівані, крутяться в усталеному колі узвичаєнь. Скажімо, ті, що живуть у травах, одягаються травами, харчуються травами, лікуються травами, насолоджуються травами. Все дуже просто. І кожен повинен жити просто, як усі чеберяйчики, тільки мудріше. Змагання в мудрості. А мудрість — це обмеження. Для того й існує рада витончених примх. Влади в чеберяйчиків немає, бо там над усім панує думка. Коли ж стикаються думка і влада, то думка, що від природи гнучкіша за владу, завжди зможе уникнути, вислизнути і часом наробити лиха. Ліпше не допускати таких небажаних зіткнень. Для цього в чеберяйчиків так само слугує рада витончених примх. Але ж ведеться так, що лише влада встановлює, хто мислить слушно й правдиво? Не в

чеберяйчиків. Правда породжує неспокій, а вони над усе цінують спокій. Вони дарують його людям. Може, на те й існують у нашій землі.

А коли ти полишиш свою землю, що тоді? Тоді чеберяйчики теж полишать тебе.

І не помітиш цієї страшної хвилини, бо ж ніколи не бачила чеберяйчиків.

Лише через багато літ великий поет твого народу першим побачить чеберяйчика, а щоб йому повірили, то назове його... зайчиком:

Ой на горі-горі
сидить зайчик.
Ніжками чеберяє,
ручками чеберяє —
чеберяйчик.

Справді-бо: які ж ручки в зайчика? Чеберяйчик — і більше ніхто інший.

Та про поета тим часом не могли ще знати ні мамка Журина, ні мала Євпраксія.

Євпраксії хотілося забути, що вона княжна, — стати б знов дитиною і повірити, що то чеберяйчики послали з нею отого усміхненого від вуха до вуха косоплечого безтурботного Кирпу. Тоді б не чулося сумних виспівів про те, як «віддавали молоду в чужодальню сторону», а лиш веселе погукування Кирпи, коли проскакував на коні повз їхній сріблом кутий повіз: «Не журись, Журино!»

Гикало щось у коневі, гикало мовби й у самому Кирпі — дике й відчайдушне.

ЛІТОПИС
НАГАДУВАННЯ

Князі люто гризлися за владу й славу. Кожен був задоволений самим собою і не дбав, чи хтось задоволений ним самим. Не лякалися ні Бога, ні чорта, ні людських настанов честі й совісті.

Літописець мав би записати: «Князі гризлися за владу, мов вовки». Та лякливе його перо не зважувалося на таке,

виводило лише: «Бога забули». Але ж Бог — на небі, а на землі — королі й князі. Коли Ізяслава кияни ганебно вигнали з Києва за те, що не зміг захистити землю від чужинців, він невдовзі повернувся з військом польського князя Болеслава Сміливого, відомстив киянам, у кожному бачив свого майбутнього ворога, може, й супроти рідних братів мав лихі наміри — хто ж те знав? Зате брат його Святослав, який сидів у Чернігові, збагнув, що той самий Болеслав польський ще з більшою охотою поміг би здобути київський стіл йому, Святославу, бо ж мав жоною своєю доньку Святославову Вишеславу. Може, Святослав не просто думав про таку можливість, а й заручився словом Болеславовим, може, наштовхнула його на такі думки молода його дружина Ода, графиня саксонська, — про все те літописець міг би відати, але знов же таки лякливо змовчав, хоча згодом і вимушений був занести в пергаменти: «Святослав же бе начало вигнанью братню, желая большеє власті».

Святослав відчув силу, коли вдалося йому, як сказано вже було, з малою дружиною розбити коло Сновська дванадцять тисяч половців. Тоді прикликав із Переяслава брата свого Всеволода, найученішого, тихого, богобоязливого. Зустрів пишно, багато хвалив Всеволода, хвалила й княгиня Ода, руда білотіла саксонка, хвалили переяславського князя високовчені мужі, яких Святослав зібрав у себе в Чернігові для уложення «Ізборника» всіляких мудростей; влаштовано було багатоденні лови, тоді почалися учтування, де хвалено князів обох і Антонія Печерського, який утік з Києва від гонінь Ізяславових, що, виходить, розповсюдилися не тільки на простих киян, а й на високих отців церкви, людей святих. Святослав, кругловидий, з великими вусами, з підстриженою бородою, чубатий, як варяг, хилився до напахченого ромейськими пахощами Всеволода, запально шепотів: «Розумна справедливість вимагає, щоб найсильніші були приборкувані й щоб завдяки тому принадність миру й тиші розповсюджувалася однаково на всіх. Ізяслав хоче лиха й нам, брате, коли не випередимо його, то прожене він нас». «А що скажуть люди?» — обережно поцікавився Всеволод. Хотів ще додати: «А Бог?», та Святослав не дав йому докінчити, ударив шепотінням ще за-

пальнішим: «Люди? А що вони казали, коли виступав я супроти половців? І що б сказали, аби побіг з поля під Сновським? Коли ти їм даєш князя смиренного, вони називають його нікчемним; коли пропонуєш чоловіка з характером гордим, зовуть його пихатим; коли візьмеш неосвіченого, його засміють; коли ж, навпаки, буде вчений, як ти, його вченість примусить говорити, що надутий він чванством; коли буде суворий, його ненавидітимуть, як жорстокого; коли ж схоче бути поблажливим, звинуватять у надмірній слабкості; простого зневажатимуть, як слухняного пса; сповненого проникливості відтрутять, як хитруна; коли він точний, його назовуть дріб'язковим; коли він уміє прощати, звинуватять у недбальстві; коли в нього тонкий ум, йому припишуть марнослав'я; спокійного вважатимуть лінивим; коли поміркований, так і знай, що назовуть скупим; коли їстиме, щоб жити, прозвуть ненажерою; коли ж стане поститися, звинуватять у лицемірстві. Чи ж можна вгодити людям?»

«А Бог?» — усе ж зумів прохопитися крізь оту зливу слів спокійний Всеволод. «Лиш те святе, що не може бути порушене ніякою ворожнечею, — відповів уже спокійніше Святослав. — Ізяслав же сповнений ворожнечі до всього, нікому не вірить, усіх запідозрює після того, як прогулявся аж до Болеслава. Задалеко бігав, аби ми з тобою, брате, могли сидіти тепер спокійно. Чи волієш побігати ще далі за Ізяслава?»

Брати з'єдналися дружинами й пішли проти Ізяслава. Спокійно сіли в Берестові, послали старшому братові вимогу: «Виїзди з Києва!» Куди — не казали, бо той уже знав, як і куди втікати, коли виганяють. Тільки й того, що виганяв спершу простий люд, тепер — княжі брати. Всеволод ще раз спробував повести примирливі розмови зі Святославом, але той при мовчазній присутності своєї княгині, яка, здається, так і не завчила бодай одного руського слова, відповів своєму високовченому братові так само вчено: «Що суворіша істина, то більше обурює проти себе той, хто її проповідує у всій оголеності».

Святослав сів у Києві, Всеволоду віддано Чернігів, Ізяслав побіг у Польщу, а тоді аж до германського імператора Генріха.

Донька Всеволода Євпраксія мала тоді два роки. Занадто мала, аби на неї витрачали атрамент і пергаментні хартії літописці. Згадувано про старшого брата її Володимира Мономаха, що на той час уже вславився своєю відвагою й справедливістю, зате нічого не знайдемо про чотирилітнього брата Ростислава і чотирнадцятилітню вже тоді сестру Анну, звану просто Янкою.

Янка, як і Мономах, була донькою Всеволода від ромейської царівни Марії, тож і не дивно, що вже восьмилітньою заручено її з сином ромейського імператора Костянтина Дуки, теж Костянтином. Царська кров мала з'єднатися з царською ж. Ромейський царевич підростав у далекому Цареграді, мала княжна в Переяславі ждала, коли сяде на уквітчану червону лодію під золотим парусом і попливе за Руське море. Незабаром прийшли вісті про смерть Костянтина Дуки — імператора і про те, що василевсами проголошено трьох його синів — Михаїла, Костянтина й Андроніка, а що були малолітні, то встановлено регентство над ними матері їхньої імператриці Євдокії. Так Янка отримала можливість стати згодом одною з імператриць за умови, що в Цареграді правитимуть три брати-василевси, чому підтвердження вже було в недалекому минулому, коли за часів Ярослава ромеями правили брати — імператори Костянтин і Василій Македоняни. Однак восьмилітня Янка побула «імператрицею» лише одне літо, бо престол у Цареграді захопив Роман Діоген, який незабаром потрапив у полон до турків-сельджуків, після чого цареградці викричали василевсом уже не трьох братів Дук, а лиш одного Михаїла; Костянтина й Андроніка разом із матір'ю їхньою Євдокією відправлено, щоб не заважали й не чинили чвар, до монастиря — захід знов же таки звичний для передбачливих ромеїв. Це сталося тоді, як у Києві була колотнеча з поверненням Ізяслава, Всеволод переживав каламутні дні, не мав змоги подбати про дванадцятилітню свою доньку, та й що б міг удіяти? Заручена за ромейського царевича, що став тепер малолітнім монахом, — виходило, теж мала посвятити себе Богові — цього вимагала князівська гідність. Аби той ромейський царевич помер, вважалася б вдовою недійшлою, тепер же мала розділити його долю. І мов на

відшкодуванння такої тяжкої втрати для князя, того ж року народилася донька Євпраксія від нової княгині. Янка мала б зненавидіти свою зведену сестру від першої появи на світ, бо оте «Євпраксія», тобто по-грецьки — «Щаслива», кололо їй очі, натякаючи на власну долю, несправедливу й тяжку.

Літописцеві було не до душевних порухів малих княжен. Він-бо не встигав простежити за тим, як металися по землі князі, як племінники гризлися з дядьками, як спустошувалися землі від раті й продаж, як горіли городи, убожіли цілі волості.

Занотував літописець, що через три роки після захоплення київського столу Святослав помер від болячки на карку, яку розрізали досить невдало. Після смерті тіло Святослава перевезено до Чернігова й поховано в соборі Спаса — уперше київського великого князя поховано було поза Києвом, а ігумен Печерський Стефан навіть не велів поминати його в монастирі, бо ж «через закон седишу на столє».

Жона Святослава саксонка Ода повернулася до своєї землі і ось за кілька літ, мабуть, згадавши про малу Євпраксію, порадила родичеві своєму маркграфу Генріху Штаденському посватати київську княжну, з'єднати своє багатство з київським.

Чому Всеволод, який був тоді вже п'ять літ великим князем київським, згодився послати доньку в жони чоловікові, може, й багатому, але ж такому, що не міг ніяк дорівнятися значенням своїм і становищем його доньці? Ніхто не знає того, коли ж літописець і знав, то промовчав, вичікуючи, що з того вийде, і лиш згодом, через багато літ, зробив запис у хартіях про смерть Євпраксії, коли вона після тяжких поневірянь повернулася на рідну землю.

Та де ще той далекий рік, а тим часом дванадцятилітнє чисте й чесне дитя мало на догоду й вдоволення когось їхати в далеку далеч, і світ для нього поймався слізьми й безнадією; усі, хто оточував дівчинку, були безмірно старі, весь світ мовби постарів, а попереду теж могли ждати її лиш старощі й безнадія.

Її назвали Євпраксією, що означало: «Щаслива», і тепер це видавалося тяжкою насмішкою.

ОПУДАЛА

Був місяць червень, місяць згуби чеберяйчиків, коли в лісах викопують кущі дивала й, розлякуючи чеберяйчиків, струшують коріння, збираючи червець. З червеця робиться барва для можних світу сього, для шат князівських і королівських, червець збирають купці й везуть у світи, у багряних шатах викрасовуватимуться ті, хто міг здобутися на купівлю цієї барви, і нікому не буде діла до того, як і де добувається червець, в якій нужді живе той люд, і який щороку виникає переляк і страждання серед чеберяйчиків, бо ж для них смерть кожного кущика, кожної галузки відбивається болем і стражданням.

Абат Бодо, вузьконосий і гостроокий сповідник і тлумач Євпраксії, тяжко зносив незгоди путі, надто ж скаржився на цю дивну й дику, як на його розуміння, землю. Жаби заважали йому молитися, комарі доїдалися до кістки, від боліт, здавалося, вже зовсім осліп, незмірні простори, безмежні пущі, свавільні ріки — усе це сповнювало абата Бодо покірливим відчуттям своєї малості й безсилля. Він розпачливо хапався за думку про Бога, але з жахом відчував, що в цій землі не помагає навіть Бог, бо він чи то втонув у бездонних болотах, чи заблукав на манівцях між чорнолісами, чи був розметений свавільними могутніми ріками. Київський сповідник мав би каратися тяжче за свого саксонського співбрата, бо ж один повертався додому, у лоно своєї церкви, у звичність і усталеність, тоді як другий мандрував світ за очі, полишав рідну землю, їхав у непевність і невідомість. Але київський священик, поблискуючи золотим хрестом на заношених рудявих шатах, не дуже переймався тим, що ждало його попереду, — мандрував разом із своєю княжною охоче й навіть мовби звеселено, як отой дивний косоплечий київський воєвода, який знав лісові ходи, уміло знаходив князівські осади коло мостів і на шляхах, і вже йому там палено вогонь, печено хліби, ставлено мерщій пиво. І воїни в того воєводи були якісь прості й весело-приступні, саксонці ж відзначалися задерикуватістю, зухвальством, непокірливістю, а вже барон Рудигер, що вважав себе у всьому намісником графа Ген-

ріха, доводив абата Бодо до крайніх меж душевної знемоги. Саксонці знай обпивалися й об'їдалися, допізна сиділи довкола вогнищ, варнякали всіляку гидоту, реготали від сороміцьких розповідей, не мали сорому перед служителем Бога, може б, стримувалися бодай перед жінками, але в обозі, окрім княжни Євпраксії та Журини, не було жодної жінки, аби не викликати колотнечі серед чоловіків. Абат Бодо страждав безмірно. Лайка й регіт, похваляння й чавкання, чорні розкричані роти в зблисках міцних зубів, клекітливе хропіння, сморід від немитих чоловіків, солодкавонудотний запах кінського поту, зітхання волів, скавучання псів, яких кусали блохи, ревіння верблюдів, що тужили за сухими степами, — такі були ночі. А ранком саксонці звірячо позіхали, потягалися з тріском у суглобах, продирали горлянки лайкою і новими похваляннями. Рудигер надягав лискучий панцир, чіпляв коштовні прикраси і йшов питати княжну, як спалося, був нестерпно-зухвалий, як завжди. Княжна того не зауважувала, зате абат Бодо щоразу намагався злагіднити грубіянство Рудигера, бо хіба ж не покликані служителі Бога на землю, щоб усе злагіднювати, трудне робити приступним, гірке — солодким для вищих користей?

Рудигер недбало поплескував абата по плечу, від чого Бодо щулився і карався ще більше, а свавільний недорослий барончик простував до своїх кнехтів, обмірковуючи якусь забаву на майбутній день — довгий, втомливий і нестерпний, якщо не скрашувати його то тим, то іншим.

У Києві Рудигер заступав самого графа Генріха фон Штаде, одягнений в золочений графський панцир, з коштовним мечем, з величезним німецьким шоломом на зігнутій у лікті лівій руці, став він разом з одягненою в багряні, ткані сутим золотом шати малою Євпраксією під церковне благословення, яке було мовби й справжнім, але й не могло вважатися доконче справжнім, бо ж не сам граф Генріх стояв у церкві Софії, а лиш його повноважний замінник. Звичай був такий, що не випадало, аби можновладець виїздив за межі своєї землі для взяття шлюбу, водночас невіста теж не могла мандрувати до свого прийшлого мужа без належних заШлюбин. Тож і заступав володаря

його посол, який мав на якийсь час ставати мовби другою іпостассю свого хазяїна. Рудигер, що дорівнювався графові Генріхові й віком, і походженням, і багатствами, а може й нахабством, залюбки згодився відбути далеку подорож до Києва; мов справжній жених, стояв серед золотого блимання свічок у розспіваній Софії, посипано його разом з малолітньою невістою житом, пшеницею й усякою пашницею, приймав він дари і вручав князеві Всеволодові віно за Євпраксію, зі смаком і вмінням учтував з князями й боярами, слухав пісень про хміль і про «подушечку», разом з невістою відведений був у князівську ложницю, щоб сповнити належним чином звичай покладин, бо ж тільки тоді шлюб вважатиметься справжнім і доконаним і княжна зможе вирушати в далеку путь до свого мужа.

Покладини вважалися здійсненими, аби лиш посол доторкнувся коліном до ложа, але знахабнілий Рудигер захотів повалятися на князівських перинах, застелених парчею; він вказав зляканій і розгубленій Євпраксії на широке ложе, кинув посередині оголений меч, завалився на перини просто в панцирі, і ось так лежали якийсь час, розділені лише оголеним мечем, — зіщулена й перестрашена дванадцятилітня золотоволоса дівчинка, у самій сорочці з тонкого, майже прозорого полотна, і довготелесий баронисько, закутий у залізо, в грубих чоботях, з нахабним усміхом на ще молодій, але вже достоту заматерілій мармизі.

Князь Всеволод, княгиня Анна, високі гості, які за звичаєм умовних покладин перебували в ложниці, вимушені були мовчки й покірливо спостерігати все те, вдавати захоплення й радість, а Рудигер від того ще більше розсвинячувався і вже навіть пробував у своїй сп'янілості перекотитися через меч до Євпраксії, пригнітити її кволеньке тільце своїм нещадним залізом.

Але князь Всеволод сказав тихо: «Годі!» — сказано ж було так, що баронисько вмить підхопився з ложа. Київський князь славився вченістю, його хвалили за добрість, за любов до святощів і до людей святих та церков з монастирями, однак той, кому треба було знати, відав ще й про те, як при цьому князі, що кохався в ромейських звичаях, випікано очі непокірливим, як виламувано зуби тим, хто

не дотримувався встановлюваного церквою посту, як роздирано людей між деревами, як топлено в ополонках за непослух і непокору. Рудигер, хоч недійшлий віком, мав знати все про київського князя, тож і скорився одному лиш його тихому нагадуванню: «Годі!»

В путі над Рудигером не було нічиєї влади. Євпраксія? Але ж він мовби сповнює обов'язок її мужа, принаймні до тої хвилі, коли впаде перед замком Генріховим передбрамний міст, розчиниться брама й задуднять старі дубові дошки мосту під копитами коней. Не міг зважитися вигадувати веління для Євпраксії, відбувався ранковими й вечірніми поверховими чемностями, які, треба визнати відверто, давалися йому нелегко, зате поза тим вже ні від кого не залежав, збував неувагою і нехіттю абата Бодо, вигадував усілякі забави зі своїми кнехтами, з яких вирізняв найбільше кнехта на ймення Хундертхемде, тобто «Сто сорочок», бо той рицар усе, що здобув чесно чи безчесно (хоч і важко сказати, де й коли рицар міг добути щось чесно), носив на собі: сорочки надягав одну на одну, корзна так само, чоботи, зброю, посуд в'язав до сідла, напихав у торби, якими його чорний бахматий кінь обвішаний був, як городнє опудало брязкальцями.

Ні в Києві, ні у виснажливій цій путі не зміг Хундертхемде доп'ясти чогось путящого, бо коштовності пильно оберігалися в церквах і на князівських дворах, хутряний звір не давався до рук серед літа, не кажучи вже про те, що в літнього звіра й хутро нікчемне, руські невісти якось уміло вислизали з рук у здобичливих кнехтів, і Хундертхемде так і не спробував жодної з місцевих приваб. Тепер їхали вони краєм, де люд добував загадковий червець, сушив його на ряднах, готував для купців дорогий барвник. Хундертхемде спробував був набити кілька торб сушеним червецем, та збагнув незабаром, що з того мало поживку, бо хитрі русичі не казали, що ж треба ще зробити, щоб червець став отою червоною барвою для одягу, і кнехт з прокляттями й під регіт своїх товаришів вимушений був опорожнити свої торби, бо везти в Саксонію отих сушених черв'яків було однаково, що набити стільки ж торб саксонською вайдою, з якої, коли знаєш і вмієш, можна виготувати досить цінний синій барвник, та все те, бач, відоме

лиш оцим землериям і землесидам, а не вільним рицарям, які покладаються лиш на вірність ока, міць руки й гостроту меча.

Аж нарешті доля змилосердилася над Хундертхемде, і якось уранці, коли ще лісові пташині щебети не поглинуті були клекотом і диханням валки, прискочив він до Рудигера, розчервонілий, з вилупленими очима, запінений від жадібності й зажерливості. Не міг вимовити слова, лиш показував кудись наперед товстою рукою, тяжко відсапував, так ніби не на коні їхав, а ніс коня на власній спині.

— Що?! — спитав згодом Рудигер.

— Там, — пробелькотав Хундертхемде, — там он...

— Грабіжники?

Хундертхемде сплюнув з недогадливості молодого барона.

— Там же ж! — страждаючи, здобувся він на вигук.

Валка лиш ладналася в путь. Торочено сакви, запрягано волів і коней, вози, наладовані небаченими багатствами, знов мали вирушати в свій похід; кожен із саксонських рицарів, сам Рудигер уже давно назирили собі той чи той віз і ждали тільки, коли обоз опиниться серед знайомих гір, щоб відчепити від валки уподобане, але про те кожен думав осібно, не змовляючись з іншими, те належало до тайнощів, і коли Рудигер уподобав собі повіз із золотими чашами й блюдами, а Хундертхемде — з чорними рідкісними хутрами, то не міг про те довідатися ні Бог, ні диявол, отож молодий барон не мав запідозрювати у дурнуватому вигуку кнехта натяку на те, що настав час переполовинювати валку й що саме він, Хундертхемде, знайшов для того підхоже місце.

— Ну, що тобі?! — вже розгнівано перепитав Рудигер.

— Там галявина... Галявина з коноплею. Серед лісу... І конопля, як ліс, — Хундертхемде геть знесилився від такої тривалої мови.

— Конопля? — єхидно поглянув на нього Рудигер. — Ти хочеш сказати, шо нанюхався коноплі й одурів? Але ж ти ніколи не відзначався великим розумом. Здуріти може розумний чоловік, а ти — Хундертхемде.

Саксонці досхочу посміялися над дотепом свого барона, однак Хундертхемде не образився. Він під'їхав до Рудигера, сказав йому майже пошепки:

— Посеред коноплі... стоять...

— Ну? — барон поглянув на кнехта вже трохи стривожено. — Хто стоїть?

— Стоять... У королівських шатах... Багряно-червоні шати... Неймовірне багатство...

— Хто стоїть? — засичав знетерпливлено Рудигер. — Ти хочеш сказати: нас хоче перехопити якийсь король? Забрати всі ці незліченні багатства?...

— Червоні шати... Новісінькі... стоять, — у Хундертхемде вже не було сили пояснювати нетямкуватому баронові. — Стоять посеред коноплі... Може, ці слов'яни відганяють горобців... Опудала... Але в новісіньких королівських шатах... Ціла здобич жде нас, бароне.

— І ти це сам бачив?

— Сам. Ще хіба лиш Бог Всевишній, та то вже знає наш абат Бодо.

— Тоді чому ж не забрав тих шат?

— Бароне, їх надто багато!

— Навіть для тебе, Хундертхемде?

— Навіть для мене!

— Тоді їдьмо вдвох!

Вони вдарили коней в боки й поскакали поперед валки. Ніхто не встиг за ними, та й не намагався того робити.

Галявина справді небавом відкрилася їм за високими березами, була довга й вузька, протилежний край її губився десь далеко, вдарив з галявини густий дух зелених зарошених конопель, дивно стеблистих, чорно-зелених, могутніх, мовби то й не коноплі, а якась лісова дика рослина, і над непробивною гущавиною звабливо червоніли справді королівськими шатами непорушні опудала. Сонце било з-за дерев просто на червінь тих шат, і на зеленому тлі рослин, у ламливій непорушності опудал навіть такі низькі душі, як Рудигер і Хундертхемде, готові були побачити цілий казковий світ ще живих і давно вмерлих володарів, які навіщось зібралися сюди з усієї землі, зодягнені в найкоштовніші строї, кожен клапоть з яких вартий був цілого села, а то й города. І що далі стояли опудала по галявині, то дужче яскріли на них багряні шати, то коштовнішими видавалися, то більшим володарям малися б належати.

— Бери тут, а я подамся далі! — гукнув Рудигер і погнав коня напролом крізь коноплю.

Галявина, сказано вже, була вузькою і довгою-довгою, як сон, якийсь час Хундертхемде вимушений був скакати за своїм бароном, тоді звернув до першого опудала, щоб обдерти його з усією вмілістю, на яку був здатен, а Рудигер поскакав далі й далі, проламлюючись крізь стіну конопель, метаючись між непорушною червоною сторожею, прямуючи до найдальших опудал, які чомусь припали баронові до смаку найбільше.

Так і не отямившись від незбагненності цієї, може, єдиної в його забіяцькому житті пригоди, Хундертхемде обдер одне опудало, недбало запхнув червоне князівське сукно до шкіряної торби, взявся був за друге опудало, щоб обдерти його ще з більшим спритом, як якась сила змусила його поглянути на барона. Не була то цікавість, а скорше заздрість і звичайне вояцьке намагання пересвідчитись, чи Рудигеру не дістанеться більше, однак барона він не побачив, побачив лише його коня, який, мов сліпий, скакнув ще двічі чи тричі вперед, тоді вдарився назад, крутнувся на місці, схарапуджено кинувся вбік. Рудигера не було видно. Впав з коня? Заплутався в коноплі? Побачив щось на землі? Хундертхемде не роздумував, бо ніколи не відчував у собі до того покликання. Він просто вдарив свого коня острогами і погнав туди, де крутився кінь Рудигера.

Барон лежав серед потолоченої коноплі обличчям униз, у шиї в нього стирчала коротка цупка стріла, він уже навіть не харчав, кров, яка, мабуть, першої миті вдарила потужним струменем з рани, тепер лиш тихо цебеніла, усе було таке загадкове й несподіване, що Хундертхемде навіть не встиг злякатися або подумати, що для нього так само приготовлена кимось хижа стріла. Він озирнувся знетямлено, але водночас і з належною пильністю, та не помітив нічого. Тихо біліли зі всіх боків галявини високі густолисті берези, запаморочливо пахла конопля, червоніли над нею містично-коштовні опудала, з-за беріз від недалекого шляху з-під сонця іржали коні, іскрилося в росах все довкола, молоком повнився цей руський ранок, який обіцяв бути таким розкішним для здобичливих саксонців, а став ранком смерті.

І зненацька на Хундертхемде напав дикий ляк.

— А-а-а! — закричав він, мовби криком прагнув відігнати від себе ті нечутні й невидимі стріли, які конче мали прилетіти на цю тиху галявину, й погнав коня до беріз, до шляху, до своїх саксонців, готов був падати в багно до ніг вузьконосому абатові Бодо, аби лиш вискочити звідси живим, вирватися, врятуватися.

Допав своїх, не міг мовити слова, крутив зшаленіло бульками, хапав повітря, жадібно хлипав ротом, його ніхто й не питав ні про що, тоді він сам здобувся на слово, вичавив з себе те саме, що казав недавно Рудигеру:

— Там...

Тільки тепер це «там» сповнене було жаху, суцільного здригання, було в цьому щось таке потойбічне, що, не змовляючись, київські дружинники й саксонські рицарі вдарили своїх коней і кинулися за берези, і вже лиш там побачили, що сталося, тоді обскочили всю галявину, обнишпорили все довкола, оглянули кожну березу. Ніде нічого. Ні сліду, ні знаку, ні духу чийогось. Мовби та стріла впала з неба і призначена була саме для Рудигера, бо ж одна-єдина з невідомості, а вже для такої знікчемнілості, як Хундертхемде, то не дісталося навіть стріли.

Кнехт пробував щось розповісти, белькотів про якісь королівські шати, про багряниці й скарлати, але посеред коноплища стояло кілька старих опудал. Сміх і сльози!..

Кнехта поставлено перед княжною Євпраксією. Безладно бурмотів він про багряні шати на галявині, абат Бодо тлумачив недоладну мову Хундертхемде, кнехти реготали до сліз, неспроможні стриматися навіть перед лицем смерті свого барона, це вже й геть розтелесувало невдалого шукача пригод, він кинувся розстібати свою торбу, нетерплячка тіпала ним, весь заслинився, захлинався й захлипувався, виштовхував з себе злі вигукування:

— Ось... Покажу... Пересвідчитеся!.. Дурні!.. Свині недовірливі!..

Рвав з торби те, що запихав туди зовсім недавно, коштовне скарлатне сукно, князівської гідності шати, висмикнув щось, майнув ним проти сонця, що мало б заяріти на тканині так, як яріло їм в очах з Рудигером, коли стали сьогодні вранці на краю галявини.

Сонце не заяріло. Ніхто не вигукував од захвату. Бо в руці в Хундертхемде був жмут старої змервленої соломи. Може, вперше в житті рука ця опустилася розгублено, кнехт злякався ще більше, ніж тоді, коло вбитого Рудигера, й безрадно спитав не знати й кого:

— Як же це?

— Conjuratores non gratis — свідки небажані, — промовив абат Бодо, вбиваючи погляд у землю, щоб погамувати в собі спокусу озирнутися назад, звідки їхали, або поглянути туди, куди прямували.

ЛІТОПИС
ВИКРИТТЯ

Про Всеволода записано так: «Князь змолоду був боголюбивий, любив правду, був милостивий до бідних, шанував єпископів і священиків, але особливо любив монахів, давав їм усе потрібне, був також воздержан і за те любимий отцем своїм. У Києві мав клопіт з племінниками, які просили волостей. Він усіх їх мирив, роздавав волості. До цих турбот прибавилися хворощі, старість, і став він любити молодих, радитися з ними, а молоді намагалися віддаляти його від старої дружини, до людей перестала доходити княжа правда, тіуни стали грабувати, бра́ти несправедливо пені при суді, а Всеволод нічого цього не знав у своїх хворощах».

Про Ізяслава ще душевніше: «Був вродливий лицем, високий і повний, норову незлобивого, кривду ненавидів, правду любив, лестощів у ньому не було, прямий був чоловік і немстивий. Скільки зла йому зробили кияни, самого вигнали, дім розграбували, а він не заплатив їм злом за зло, коли ж хто скаже: він карав Всеславових визволителів, то не він же це зробив, а його син. Потім брати прогнали його, і він ходив, блукав по чужій землі, а коли сів на своїм столі і Всеволод прибіг до нього поконаний, то Ізяслав не сказав йому: «А ви що мені зробили?» і не заплатив злом за зло, а втішив, сказав: «Ти, брате, показав до мене любов, ввів мене на стіл мій і назвав старшим — так і я тепер

не пом'яну першої злоби: ти мені брат, а я тобі, і положу голòву свою за тебе», що й сталося. Не сказав йому: «Скільки ви мені зла зробили, а ось тепер настала й твоя черга», не сказав: «Іди куди хочеш», але взяв на себе братню печаль і показав любов велику».

Невже літописець був так засліплений, що не побачив нічого, а чи так дорого йому заплачено за приховування істини, бо комусь надто залежало на тім, аби ввести в оману нащадків? Щоправда, події мовби й стверджують слова літописця, але ж події теж викладено ним саме так, щоб вони слугували для затемнення істини.

Коли вмер Святослав і в його зятя польського короля Болеслава не було вже причини, щоб не помогти Ізяславові знов повернутися до Києва, той дав вигнаному київському князеві військову поміч, і вдруге йшов старший Ярославів син на Київ, щоб, може, ще раз (і знов, мабуть, не своєю, а синовою рукою!) скарати непокірливих киян, але брат його Всеволод, чоловік справді вчений і, може, й незлобивий, коли йшлося про дужих, зустрів його на Волині з невеликою дружиною і без битви поступився місцем, сам запросив старшого свого брата зайняти великокнязівський стіл. Сам Всеволод сів у Чернігові. Туди незабаром приїхав Олег Святославович, вигнаний Ізяславом з Володимира-Волинського, відданого Ізяславовому синові Ярополку. Олег мав батькову вдачу, відзначався здобичливістю й непосидючістю, незабаром метнувся в Тмуторокань, де сидів ще один безземельний, ображений племінник, син покійного найстаршого Ярославового сина В'ячеслава Борис. Разом із Борисом, підмовивши половців, племінники вдарили на дядька свого Всеволода, вибили його з Чернігова, чернігівці прийняли радо Олега; Всеволод, побитий і нещасний, разом із малими дітьми вночі втікав з города, біг до Києва, просив помочі в Ізяслава, і той справді, як записано в літописі, пішов на Чернігів, але не так для помочі Всеволоду, як з наміром покарати й провчити племінників.

Була битва на Ніжатиній ниві коло Чернігова, і там загинув Борис В'ячеславович, але загинув неспогадано й Ізяслав, бо ніколи не може ніхто визначити наперед перебігу й кінця бодай щонайменшої битви.

Так Всеволод несподівано став великим київським князем, не маючи суперників. На радощах він поховав Ізяслава в Софії поряд з Ярославом, хоч син і не дорівнював ні в чому своєму великому батькові. Але й тут високовчений Всеволод діяв не без користі для себе. Бо ж поховання в Софії свідчило не так про велич небіжчика, як про великодушність наступника, а ще: це був натяк на те, щоб і його, Всеволода, вдячні нащадки поклали саме тут, у цьому найпишнішому храмі землі Руської.

Аби не записано ніяких його безчесних учинків, подбав Всеволод, цілком ймовірно, також про те, щоб змовчано було про ті три літа, які Ізяслав бігав по Європі, торгуючи рідною землею, яку продавав і польському королеві, й германському імператору, і папі римському Григорію за єдину ціну: вороття на київський стіл. Будь-якою ціною, будь-якими приниженнями власними й усього народу свого — аби лиш вернутися!

Болеслав польський відмовив у помочі, ще й позбиткувався над Ізяславом, напустивши на нього ласих до поживи воїнів, і ті трохи поскубли київського князя, який вивіз із Києва безліч коштовностей. Тоді Дмитрій-Ізяслав прибув у Майнц і, як записав у своїй хроніці Ламберт Герсфельдський, приніс імператорові Генріху «неоціненні багатства в золотих, і срібних сосудах, і неймовірно коштовних шатах і просив його, щоб він надав йому допомогу проти його брата, який силою позбавив його влади і утримує її лютою тиранією».

Хоч Київ був задалеко від Майнца, аби імператор Генріх відразу збагнув, за кого подати свою руку, все ж послано було туди посольство на чолі з трірським пробстом Бурхардом. Звелено було посольству запропонувати Святославу покинути стіл, інакше, мовляв, доведеться йому «в найближчому майбутньому випробувати силу зброї й могутності германської держави».

Бурхард був рідний брат Оди, жони Святославової, вже це свідчило про несправжність погроз германського імператора. Коли ж посол розповів київському князеві про клопоти Генріхові з саксонцями й папою Григорієм, то гострий розумом Святослав одразу збагнув, що йому не по-

грожують — у нього просять. Дружини для помочі він не мав та й не міг послати аж у таку далеч, але багатствами поділився радо. Германський хроніст захоплено розповідав, що Бурхард «вернувся від короля руських з такими багатими дарами в золоті й сріблі й дорогих одежах, що ніхто й не згадає такого іншого випадку, щоб водночас у германську державу було ввезено таку силу-силенну».

Посольство їздило довго, та Ізяслав і не ждав, що воно привезе, а мерщій погнав свого сина Ярополка до самого папи римського Григорія; просив допомоги, обіцяючи взамін зробити Русь леном святого Петра, інакше кажучи, продавав свою землю ще й римській церкві.

Папа допомагав не силою, а словом, слово ж папське втілювалося в послання до земних владик. Обдарував він таким посланням і «Дмитрія, короля руського», себто Ізяслава:

«Син ваш, відвідавши город апостольський, прийшов до нас і, бажаючи з рук наших отримати королівство в дар від святого Петра, висловив належну вірність тому ж блаженному Петру, князю апостолів. Ми згодилися на просьбу й обіцянки сина вашого, які здавалися нам справедливими, як тому, що дані за вашої згоди, так і по щирості відвідувача, й передали йому кормило управління над вашим королівством від імені блаженного Петра — з тим наміром і побажанням, щоб святий Петро своїм заступництвом перед Богом хранив вас і ваше царство і всі ваші блага і сприяв вам до кінця життя вашого утримати царство ваше у всілякому мирі, честі й славі».

Послання вручене було Ізяславові папськими послами, які передали ще багато ненаписаного, і з усього того виходило й геть несподіване. Ізяслав втрачав владу, передану папою Ярополкові, мав прийняти католицтво сам і вся його Русь «за його сприянням». Виходило, що й влади нема, і сприяння подай цим зажерливим римським отцям.

Ізяслава порятувала від остаточного зганьблення й, може, вічного прокляття смерть Святославова. Забувши про свої обіцянки папі римському, Ярославів син кинувся додому, де без перешкод сів на стіл київський, а за два роки, як уже сказано було, поліг у битві під Черніговом і похо-

ваний урочисто Всеволодом у Софії, так ніби мав перед землею Руською щонайвищі заслуги.

У битві на Ніжатиній ниві поряд з багатьма незнаними й двома князями полягли також знані дружинники княжі Іван Жирославович, Туки, Чудинів брат, Порей і Жур — Всеволодів найдовіреніший чоловік, а водночас і муж Журини, мамки й годувальниці малої Євпраксії. І чи то вже так княгині Анні хотілося спровадити Журину геть з Києва, чи то старші діти Всеволодові Володимир та Янка захотіли пониження своєї молодшої сестри, чи й сам князь з якихось незбагненних міркувань вирішив позбутися своєї вродливої маленької доньки, але сталося так, що Євпраксію швидко й без вагань віддано за саксонського графа, родича Оди Святославової, — вчинок для київського великого князя дивний. Досі прості графині ставали княгинями, тепер княжна мала перетворитися на графиню — не було в тому ніякої честі для Руської землі, не було честі й для Всеволода, глибоко нещасною почувалася Журина, відірвана від свого єдиного сина, мало втішена й тим, що князь узяв його до своєї молодшої дружини, ще нещаснішою за всіх була Євпраксія, хоч і названа була від народження: Щаслива, Добродія.

ПЕРЕМІНА

Зі смертю Рудигера з Євпраксії мовби знято було невидимий тягар. Відчула себе відразу вільною, повернувся до неї світ дитячих захоплень, охоче мандрувала тепер по безмежній землі, не переймаючись тим, куди їде й що покидає, могла милуватися квітами й травами, збирати листя й торішні жолуді, допитуватися в Журини, чи то не чеберяйчики ховаються під жолудевими шапочками. Відкрилася їй якось ніби одразу пуща, йшла назустріч розлегла, темна, в непрохідді трясовин і завалів, в запахах плісняви й гнилизни, повна пташиного щебету, ревіння зубрів, нічних потаємних тупотів, шелестів, трісків, шерехів.

Якось пильніше придивлялася до людей, що сиділи на придорожних осадах. Здичавілі самітники, суміш грабіж-

ників і волоцюг, волохаті, немиті, збайдужілі до світу, який поводився з ними твердо й жорстоко, насилав сніги, бурі, лихих подорожніх, диких звірів, самотність, мор. Ніде не стріли ні жінки, ні дівчини: не могли втриматися серед дикості, втікали з осад, лишали самих чоловіків, бо тим від народження судилася самотність тяжких обов'язків. Одного разу все ж трапилася жінка. Була вже така стара, що й сама не відала: живе чи вмерла давно. Журина розпитувала її, Євпраксія злякано позирала на стару, не вірила: невже на світі буває ще й таке?

Вбиті сини, муж, вона хоче вмерти, а боги велять: «Живи!» І ось живе. Тягне хмиз до осади, зігріваються люди, коли проїжджають. Їсть? Що дадуть. Коли довго ніхто не їде? Тоді так живе.

Євпраксія вжахнулася. Звеліла скидати припаси з одного воза, з другого. Стара хитала головою. Нема зажерливішого за людину. Однаково ж не напасешся до смерті.

Ще довго згадувала Євпраксія стару, допитувалася в Журини: «А взимку? А вночі? Не страшно їй самій?»

Потім забула, може й назавжди. Бо ж мала князівську голівку, а князівські голови так влаштовані: більше забувати, аніж тримати в пам'яті.

Гостювала в невеличких городках і в таких великих городах, як Лучеськ, де сидів князь Ярополк, були високі вали над Стиром, похмурі вої з довгими списами, густі меди й набридливі молитви. Але не затримувалася ніде, хотіла їхати, просуватися вперед, бачити більше, насолоджуватися світом, радіти з життя, сміятися до сонця, до дерев, до рік і струмків. Далі, далі, далі!

Почалися передгір'я Карпат. Дорога пролягала мовби по дну велетенської миси, краї вивищувалися зеленими валами лісів, таких недосяжних, що хотілося плакати від безсилля. Тоді була шалена клекотнява гірських річок, похмурі верхи гір, хмари вгорі, хмари внизу під ногами, колючість ялиць, загадковість широколистих папоротників, круглі лоби каміння в струмках, лизаного водою цілі віки.

Ночами Євпраксія не хотіла йти до осад, сиділа коло вогнища поряд з Журиною, священиками й Кирпою, який не відступався від Євпраксії ні на крок. Загадкова темрява причаєно обступала мідявий вогонь, стріляло паліччя, бах-

кало гранчастими гострими іскрами в чорну сутінь, душа вогню відлітала у високих сплесках полум'я, лишався жар, брався сивим попелом — так сиве шумування старості обступає молоде життя. Але Євпраксія була ще далека від тривог старіння, їй хотілося вогню ще й ще, сама підкидала паліччя до вогнища, підстрибувала від пустощів, обпікалася жаром, відскакувала з вереском, коли надто довгий пожадливий язик полум'я виривався з вогню і бив убік, а тоді шугав високо-високо в саме небо і, здавалося, вириває з пітьми довколишні задумливо-сонні гори, і гори були, як пітьма, а пітьма ставала довкруг, мов гори, і Євпраксії навіть хотілося б жити в отаких горах, якби не знала великих рівнин, які відбилися в її дитячій пам'яті зеленими хвилями довіку.

Шлях Євпраксії вів до Кракова, далі через Чеський ліс, до Праги, тоді до Естергома, до тітки Анастасії, колишньої королеви угорської, а вже звідти по Дунаю до Регенсбурга, де вже була Германська імперія. Цим шляхом їхала колись її тітка Анастасія, їхала й друга тітка Анна в жони до короля франків Генріха. Анна мала бути дружиною сина германського імператора Конрада, але Конрад відповів відмовою на послання Ярославове. У Майнці Анна зустрілася з Генріхом германським, який вельми шкодував, що дісталася вона в жони темному Генріху франкському, а не йому, та вже нічого не міг вдіяти. Тітки в Євпраксії мали долю ліпшу, усі три стали європейськими королевами, усіх трьох пошлюблено вже в зрілому віці, не довелося їм отак, як їй, дітьми міряти далекі дороги та ще й задля чого? Аби стати якоюсь графинею на окраїні імперії!

У горах дороги неминуче зводяться до одної або небагатьох, через що рух на них безугавний навіть уночі. Їдуть кудись вої, їдуть духовні особи, державні люди, гінці з грамотами, посли, збирачі данин, каравани купців, монахи-втікачі, вічно шукають пристановища нещасні раби, метаються грабіжники, волоцюги, наскакують кочівники, які живуть на конях, випереджають усі чутки й вітри, ведуть вовче життя.

До мандрівників у горах ставляться з пересторогою й острахом, осади тут будують на малоприступних верхах,

ховають у гущавинах, за закрутами потоків; у горах життя завжди було нужденне навіть для тих, хто там освоївся так чи інакше, для замандрованих же людей, надто бідних, тут було просто лихо, і вони проклинали той день, коли вимушені були полишити свій дім.

Велетенський обоз руської княжни наповнив гори клекотом, подивом, заздрощами. Коли хто й хотів би напасти на нього, неминуче напотикався на залізну стіну київських дружинників, розставлюваних воєводою Кирпою, звичним до далеких виправ, так уміло, що здавалося, ніби охороняє багатства київської княжни незліченне військо. Коли ж дехто з челядинців, зляканий далекою дорогою, сумуючи за домівкою або й просто бажаючи урвати з ласого обозу, пробував утікати з возом, або кінно, або на ослі чи верблюді, то його ловлено вже й не київськими дружинниками, а саксонцями, які воліли б повезти все до Саксонії і вже коли й розкрадати, то в себе вдома для себе, а не для когось.

Євпраксія збувала неувагою велике й заплутане життя свого обозовиська, то заглиблена була в свою дитинність, то зненацька вибухала в ній князівська пихатість, гнала тоді від себе навіть мамку Журину, зодягалася в паволоки, висідала з кутого сріблом візка, веліла нести себе в оббитій ромейськими золотними тканинами лектиці, і восьмеро дужих смердів легко несли маленьку княжну, а вона, підібгавши губенята, кидала навсібіч погірдливі погляди, так ніби справді зготовлялася володіти не якоюсь там германською окраїнною маркою, а цілим світом.

У Кракові на честь Євпраксії влаштовано було кількаденне учтування, були славетні слов'янські каші, меди холодні й гарячі, пива, печені, були зальоти вродливих і гордих воєвод, задаровувано Євпраксію, священиків, дружинників, Журину, влаштовано лови пташині для забави руської княжни, співано їй пісень веселих і сумних, як великі слов'янські рівнини; князь просив загостювати хоч і до весни, бо, власне, й не мала б куди квапитися, та Євпраксія була вперто-невблаганна: далі, далі, далі!

Сама не знала, куди поспішає, але по смерті Рудигера, коли спав їй залізний тягар з душі, коли щезло з-перед очей

оте, як посол Генріха фон Штаде вгнічував залізним панциром княжі перини, наміряючись розчавити її тендітне тільце, вона мовби позбулася страшної мари. Не було тепер не тільки Рудигера з його нахабним залізом на беззахисно-м'якому київському ложі — не існував і сам граф Генріх. Не хотіла думати, хто прибрав Рудигера: чи то князь Всеволод, у якому, може, зворухнулася образа й біль за доньку, коли згадував знахабнілого рицаря на ложі коло неї, а чи й сам граф Генріх, який прибирав свідка, бо ж свідки, як сказав абат Бодо, завжди небажані. Євпраксія вже відала, як прибирають свідків. Коли графиня Ода по смерті Святославовій повернулася разом із сином своїм Ярославом до Германії, то вивезла всі багатства, призбирані київським князем. А що не могла довезти їх в таку далеч, то закопала десь на Волині, повбивавши всіх, хто помагав ховати скарби. Про те говорилося в Києві з таємним острахом серед простого люду і з хижим вдоволенням серед можних. Княжим дітям про те й не казано, але вони довідалися від мамки Журини, яка не зносила щонайменшої несправедливості, а тут же йшлося про страшний злочин.

Та тепер Євпраксії навіть подобався отой германський звичай позбуватися свідків. Ненависного їй Рудигера усунуто, прибрано навіки, коли б вона могла те зробити сама, то не вагалася б жодної миті, бо ж почувалася нині вільною, вільною, вільною!

Гнала обоз, квапила, не давала перепочинку, забула про чеберяйчиків, не лякалася залишити рідну землю. Далі, далі, далі!

Куди, навіщо?

У Празі князь був ще добріший, ніж у Кракові, мовив до Євпраксії ласкаво, ніжно, видно, вважав її дитиною, а вона ж була київська княжна, германська графиня, шлюбна жона, вона везла стільки багатств, що могла б купити цілу державу.

У Празі на кам'яних будинках висічені були ведмежата, троянди й терези. Вулички такі, що їх можна перегородити списом. У тісних завулках ховалися закохані й грабіжники. Сірий камінь, залізні стебла кованих ґратниць,

чотирикутні похмурі вежі, вороння над вежами, піняві пороги на широкій Влтаві — все мовби нагадувало Київ, як і в Кракові, як у Луцьку, як повсюди, де проїздила, може, тому й утікала швидше далі від цих городів, утікала від спогадів, від дитинства, утікала в суворість, в чужу мову, билася об неї, ніби об камінь, обпікалася словами, неначе соромом, намагалася вирватися з її оболонки на волю, на широкий світ. Далі, далі, далі!

Гори кострубатилися чорнолісом і кам'яними вежами, гарцювали на вузьких курних дорогах чорні коні, яструби шугали з безмежжя піднебесь просто в очі, прямо в душу. Євпраксія заплющувала очі. Віддавали молоду в чужодальню сторону...

В Естергомі не знайшла тітки, молодий король відправив удову-королеву в її гірський замок Агмунд, і хоч Євпраксію приймано по-королівському, ставлено найкращі в усій Європі вина, вона не затрималася надовго, звеліла братися на Лабу, просто до Нордмарки Генріхової, відразу в Саксонію.

Гори й ліси супроводжували тепер її невідступно. Сірі, як сум, птахи круглооко дивилися на звивистий обоз, мовчки супроводжували малу Євпраксію, вузькоплечу дівчинку у довгій коштовній сорочці — ще в сорочці, а не порочці, бо непорочна, непорочна! А Євпраксії від тих сумовитих птахів захотілося високих трав, щоб з'єднати з ними піднесені руки, заплестися в них, загубитися, сховатися, може, й разом з чеберяйчиками. Де ж то вони, чеберяйчики?

Саксонці били в щити й кричали од щастя. Вночі сиділи коло вогню, обтинали ножами смачну печеню, жерли, рикали, запускали один в одного обгризеними маслаками, розвогненними очима зирили в темряву на повози, бачили там жбани й миси зі срібла, саджені дорогим камінням, золочені кубки, чари з мінливого скла, дріт золотий і мідний, бісер і бурштин, паволоки з грифонами й довгохвостими райськими птахами, хутра такі пишні й густі, що не продмеш, мечі гнучкості такої, що, звинуті в обруч, не ламалися. Все те їхнє, все те для них, все те в Саксонію!

Уже на горах стояли тепер замки, мов сірі сови, будівлі були тяжкі й похмурі, на дорогах товклися нахабні рудо-

гриві кобили з тупими залізними рицарями на них, кострубатилися покрівлі городів, мов сухі спини черепах, викинутих на сушу, хрипко стогнали дзвони над кам'яною землею, камінь давив зусюди так, що й серце, здавалося, б'ється не в груди, а в камінь.

Ще раз настала переміна в Євпраксії, тепер запанував над нею нелюдський жах, хотіла б закрити обличчя руками, втікати звідси світ за очі, втікати безтямно, чимдуж просити рятунку в усіх богів, нових і давніх, та було вже пізно. Камінь — сірий, безнадійний, жорстокий, і в тому камені живуть, мов дикуни чи розбійники, графи, барони, рицарі, живе їхній імператор, а десь удома білі ласкаві доми, зелена лагідна земля і Київ, знесений на тихих пагорбах під саме небо. Євпраксія плакала, не ховаючи сліз. Мамка Журина втішала її, називала дитиною знову, як давніше, воєвода Кирпа скособочився ще дужче, страждаючи разом із маленькою княжною, а тим часом чорні саксонські коні скакали поперед обозовиська навперейми сонцеві й чорним жирним тіням, падали над глибокими ровами з просмерділою водою важкі дубові мости, гриміли іржаві товстезні ланцюги, голоси в замкової сторожі були так само іржаві, мов стояла вона тут віки цілі, граф Генріх не виїздив назустріч своїй жоні, сподіваючись, вида́ти, на Рудигера.

Люд стрічав молоду маркграфиню без захватів, збайдужіло й похмуро, зате замки ставали перед нею на кам'яні коліна, ліси вклонялися з найвищих верхів, відстані стискувалися, мовби провалювалися в гірських бескеттях; під грозами й дощами, під сонцем і вітром наближалася Євпраксія до свого мужа, ближче, ближче, ближче...

ЛІТОПИС
ПОДИВ

Свої вмовкають, так і не розпочавши розповіді про Євпраксію і дивні її пригоди, зате чужі навперейми хапаються повідомити про прибуття до Саксонії доньки славетного руського царя, зятя ромейського імператора, брата фран-

цузької королеви, свекра англійської принцеси, родича королів Швеції, Норвегії, Угорщини. У хроніці монастирів Розенфельденського й Хассенфельденсенського кострубатою своєю латиною виписує хроніст про те, що «донька руського царя приходить в сю землю з великою пишністю, з верблюдами, вантаженими розкішними шатами, коштовним камінням і взагалі незчисленним багатством». (Верблюд був таким дивоглядом, що, потрапивши, скажімо, до чеського города Пільзеня, як дарунок руського князя, навіки зостався в гербі сього міста).

І це сталося саме тоді, коли імператор Генріх поконав саксонських баронів, примусив їх укласти мир, а як писав згодом Отберт, єпископ Люттіхський, «такий закон про мир був так само корисний нещасним і добрим людям, як шкідливий негідникам і хижакам. Одним він давав шматок хліба, другим — голод і злидні. Ті, хто розтратив свою власність на військові приготування, намагаючись оточити себе звичною кількістю сподвижників і перевищити в цьому інших, повинні після позбавлення права на грабування — з їхнього дозволу будь сказано, — вступити в боротьбу із зубожінням, бо їхніми погребами заволоділи нестачі й бідність.

Ті, хто скакав перед тим на змиленому огиреві, змушені були вдовольнитися тепер селянською клячею. Хто ще недавно носив одяг не інакше як яскраво-пурпуровий, тепер вважав прекрасним мати одяг тої барви, яку дала йому природа. Золото радувалося, що його більше не втоптували в багнюку, бо бідність примусила носити остроги з заліза. Одним словом, усе, що погані нахили розвинули в тих людях суєтного й зайвого, відняла тепер у них учителька-нужда».

І ось тоді до маркграфа Північної марки, спрямованої проти слов'янських племен лютичів і венедів, до Генріха, який перед тим і так уже отримав у спадок великі багатства графині Оди, колишньої руської княгині, прибула прекрасна, як янгол, руська княжна з багатствами, за які можна було б купити всіх германських єпископів і баронів.

У першому нашому літописі під роком 1083 стоїть: «Приде Олег из Грек Тмутороканю, и я Давида и Волода-

ря Ростиславовича, и седе Тмуторокани; иссече Козары, иже беша светници на убиенье брата его и на самого, а Давида и Володаря пусти».

І рідний брат по батькові Євпраксії, славетний Володимир Мономах, пишучи через десять літ своє «Поучення» синам своїм, жодним словом не згадає не те що нещасної своєї маленької сестрички, а й іншої сестри, Янки, народженої, як і він, від ромейської царівни. Згадує лиш невістку свою, шкодуючи, що не бачив за гріхи свої ні першої радості її, ні вінчання, і просить прислати її до нього, щоб з нею кінчав сльози свої та посадовив її на властивому місці, належному їй, і сяде, мовляв, вона, як горлиця на сухім дереві, скаржачись, а великий князь утішиться тим часом в бозі.

Як горлиця на сухім дереві. Належалося б так сказати про малу Євпраксію, та хто ж міг те зробити? Вдома викинуто її з пам'яті, а тут, на чужині, незграбна латина не надавалася до таких висловів, хроністи дивилися на світ суворими очима, пристрасті не могли підступитися до грубезних монастирських мурів, всі жалі давно було розіп'ято на гострих вежах баронських замків.

Дитя було забуте, стало чуже, нічиє, багатства, привезені ним, так чи інакше мали розвіятися, як пісок на вітрі, а що ж мало зостатися?

COMPETENTIA ANNORUM*

Обоз, що прийшов з Євпраксією, не вмістився ні в замку Генріха фон Штаде, ні ще в трьох інших замках, куди його порозпихано. Сам маркграф, забувши й про жону свою чужинецьку, метався від замку до замку, жадібно перелічував посаг, погрожував зажерливим забіяцьким своїм кнехтам, знав-бо вельми гаразд звичай, за яким весь посаг належав невісті, нестачу ж мав би тепер відшкодувати муж, себто Генріх.

Генріх був безмірно довгий, тому й прозвано його Довгим, з маленькою, мов у смока, голівкою, дрібними риса-

* Повноліття *(лат.)*.

ми обличчя; було в ньому ще багато хлоп'ячого, недорослого, але водночас пробивалося досить виразно всезагальне зіпсуття, непомітне для Євпраксії, зате відразу зауважене досвідченою Журиною, яка аж здригнулася від ляку за свою вигодованку, за своє прекрасне дитя, за його чисту душу.

Подорож од Києва до Саксонії затягнулася на довгі місяці. З Києва виїжджали в травні, тепер надворі стояв уже жовтень, званий германцями місяцем вина, місяць плодів, щедрот земних, місяць, коли видавлено з виноградних грон молоде вино, зварено пиво з нового ячменю, закопчено перших гусей цього року, заколото годованих свиней і засмажено смачні ковбаси й реберця до пива, — місяць, коли в лісах в'яне лист, оголюються дерева, занурюються в сум і сон, а в долинах гіркнуть перестояні трави і втрачають соки, вклякають, мов старі люди. Та водночас осінь — то пора весіль, шлюбних учт п'ятнадцятиденних, утіх і розваг, зачать нового життя, що має прийти на зміну вмиранню в лісах, на горах, в долинах, у схолоділих водах.

Абат Бодо вельми радів тій обставині, що зміг доправити невісту для графа Генріха саме на цю пору щедрої, пишної осені; радість ця, щоправда, трохи тьмарилася при згадці про смерть Рудигера, але з усього видно було, що маркграф не дуже й переймався тою смертю, можна б навіть стверджувати, що він, так чи інакше, сприйняв звістку про таємниче вбивство барона з деякою втіхою, бо не стримався і, кривлячи ледь засіяну рудявим заростом губу, кинув: «Для шлюбних розваг на ложі баронів не потребую, правда ж, абате?»

Абат трохи злякався за цього недорослого ще володаря марки, в побуті своєму неподільного й не підвладного нікому, готового, як видно, знехтувати навіть Божим судом. Невже він має намір тягнути оте невинне дитя до брудного ложа? Обережно зауважив, що competentia annorum, себто справжнє повноліття, в жінок настає лиш в шістнадцять літ, Євпраксія ж має лиш дванадцять.

— Дванадцять років для дівчини — саме законний вік, legitima aetas, — нагадав йому маркграф, — чи абат забув закони?

— Але ж, сину мій, навіть монахинею жінка не може вступити до виповнення їй шістнадцяти років, себто com-

petentia annorum! — вигукнув Бодо. — Ваш шлюб ніяк не може вважатися відразу доконаним, це має бути ніби шлюб і ніби весілля.

Розмова відбувалася в похмурій замковій залі, обидва стояли, обидва відчували, як починають ненавидіти один одного, а що в молодого ненависть завжди дужча й пробивається відразу назовні, то й вийшло так, що маркграф перший зірвався на крик і, зламавши свою високу постать над абатом, прохарчав йому в лице:

— Шістнадцятилітніх берете монахинями, аби приводили дітей од абатів! А я маю жону дванадцятилітню і хочу відразу консумації шлюбної! І хай мої піддані з радістю говорять: Генріх alreit hatte beschlofen Praxed*. Відкладати на чотири чи п'ять років те, що мені належиться за звичаєм і правом? Я вже завтра урочисто в'їду в свій замок з оголеним мечем у руці під бій котлів і звуки лютень і повезу свою невісту до єпископальної церкви, і мене супроводжуватимуть усі барони й рицарі Нордмарки, і хотів би я бачити, хто може стати мені на заваді!

«Недопес, — подумав абат Бодо, — чистісінький тобі недопес». Не сказав нічого, навіть зітхання притлумив і тихо відійшов од маркграфа, зник, як тінь.

До замку прибула графиня Ода з баронськими жонами, висока, білолиця — такою пам'ятала її Євпраксія ще в Києві, колишня княгиня не змінилася ні в чому, навіть одяг на ній був майже такий, як колись у Києві, коли сиділа на столі разом із Святославом, тільки золота навішано було на графині ще більше, ще тяжчого і владності в голосі так само чулося мовби більше навіть, аніж в часи князювання.

Всі звали тут Євпраксію на латинський кшталт Пракседою, ім'я втратило ласкавість, стало якесь грубе, ніби назвисько, дівчина щоразу лякливо щулилася, коли в неї над головою ляскало: «Праксед! Праксед!» Графиня Ода разом із Журиною вибрала весільні шати для Євпраксії: протканий легким золотом прозорий ромейський плат, накинутий на голову мовби недбало, але вміло й гарно зібраний довкола в м'які брижі, плат увінчано золотим

---

* Відразу переспав з Праксед *(старонімецьке)*.

вінцем, широкий глухий гіматій з довгими рукавами, на комірі й унизу — золоте шитво, пояс так само золотий. Під верхніми шатами — вузька сорочка александрійського полотна з дуже вузькими рукавами і золотими наручами. Сандалії пурпурові, як у ромейських царівен, круглоносі, саджені перлами й маргаритами. Євпраксія була легенька, мов хмаринка, сяяла вся золотом і молодістю, поряд з нею видавався геть недоречним і безглуздим довжезний маркграф зі змііною своєю голівкою (шолом не міг надягти в церкві, тримав його на зігнутій лівій руці), у золоченому панцирі, з коштовним нашийником і нагрудником, саджеными цілими купами самоцвітів, у червоних високих чоботях із золотими острогами, з грімкотливим мечем на коштовній перев'язі.

Єпископ, у понтифікальних шатах, з'єднав у соборі з належною, хоч і досить пісною, як на київські смаки, урочистістю руки зашлюбленим, передав повеління церкви, аби обоє жили згідно зі справедливістю і звичаями святого сакраменту шлюбного. Барони, що стояли позаду, відсапуючись від напруженості хвилі й копчених гусаків, якими вже зранку набиті були їхні ненажерливі шлунки, доповнили слова єпископа, радячи недвозначно маркграфу, аби він в обіймах молодої дружини, позбувшись рицарського духу, п'янів од невістиної розкоші; із собору пишний кортеж перебрався до замку на учту, яка тривала допізна, супроводжувана п'яними співами, грою на лютнях, забавами шпільманів, дикими, часто й сороміцькими плясами, а вже тоді, згідно із звичаєм, попровадили родичі новопошлюблену пару до ложниці весільної, щоб покласти їх у постіль поряд, але тут уже не було оголеного меча між молодими, як у Києві, не затримувалися гості в ложниці, аби не вганяти недоросле дитя в сором і ганьбу. З п'яними вигуками, із сопінням, силкуванням і шамотнею стягали з маркграфа його залізні обладунки, з Євпраксії зірвано золототкані шати, зоставивши її в самій сорочці. Генріх так само був уже тільки в довгій грубій сорочці, цибаючи на довгих тонких ногах, заточуючись, з п'яним реготом випихав із ложниці своїх гостей, озирався в темряві, чи ще нікого не лишилося, і тут забачив ту жінку, що

приїхала з Києва разом з його малою Праксед. Він щось гукнув до жінки, але вона, видно, не зрозуміла, бо стояла посеред ложниці — стояла, відгороджуючи від нього Праксед, його законну жону, справжню жону, яка вже вступила в законний вік, legitima aetas, як кажуть усі ці зачухані абати. Маркграф махнув рукою коротко й зло, показуючи, щоб ота темна слов'янка щезла йому з-перед очей, але вона далі стовбичила, тоді Генріх майже впав на неї, обхопив обома руками, попхав до виходу, булькаючи горлом, заслинюючи жінці плат на голові, геть п'яний, здурілий і знахабнілий безмірно. Коли діткнувся цієї стегнастої, ще, власне, молодої і, здається ж, вельми привабливої чужинки, забув на мить про шлюбне ложе і про неторкану ніжну жону свою, зіпсуття вдарило йому в одурілу голову, та він вчасно схаменувся, відкинув Журину за двері, гукнув рицарям, які оберігали вхід до ложниці, що зірве голову кожному, хто стане йому заважати, кількома пострибами допав Євпраксію, яка злякано стояла коло широкого й високого ложа, повалив її туди, вгнітив спиною в перини, з грубою нетерплячкою рвонув сорочку, але сорочка була вузька і з надто міцної тканини, щоб порватися відразу, не сорочка, а якийсь полотняний панцир. Генріх вилаявся люто й брудно, повалився на жону, але вона вислизнула з-під нього, скочила на коліна, в руці в неї блиснуло щось довге й тонке, маркграф, ще нічого не збагнувши, знову посунувся на неї, але в груди навпроти серця вперлося йому щось холодне й безжальне, а голос Праксед був ще безжальнішим. «Заколю!» — прошепотіла вона просто в вухо своєму мужеві, тоді зіскочила з ложа, відбігла до самих дверей, гукнула звідти щосили: «Заколю!», стала там, вся тряслася, тіпало нею, перелякано дивилася на мізерікордію в своїй руці. Ромейська мізерікордія, подарунок брата Ростислава, гарна, майже іграшкова річ, із золотим руків'ям, з тонким і гострим, як риб'яча кістка, лезом. Ростислав навчив, як ховати мізерікордію в рукаві, забіяцько підморгував маленькій сестричці: «Хто на тебе нападатиме, штрикни в груди — та й ото!»

Генріх п'яно вовтузився на ложі, мабуть, шукав Євпраксію, в його замалу глову не пробилося ще, видáти, усвідом-

лення того, що сталося. Він лаявся гидко й довго, а вона тряслася коло дверей, повнилася відчаєм і безнадією, не ждала нізвідки ні помочі, ні співчуття. «Заколотися?» — зринула думка. Але дівчинка прогнала ту думку. Не знала, як те робиться, та й жалко себе стало. Глянула на того, хто мав однині зватися її мужем. Сидів на ложі, біліло в темряві маслаччя довгих голих ніг, сорочка, видно, збилася йому, там, де мав бути живіт, темніло ніби провалля. Євпраксію знудило. Посунулася по стіні, вже втрачаючи свідомість, намацала рукою вузьке вікно, схилилася до отвору, вдихнула свіжості і вже коли трохи стямилася, почула внизу на дні вузького колодязя замкового двору відголоси запеклої бійки. Перехилилася більше, не дбаючи про Генріха, не лякаючись його, і при червоному світлі смолоскипів побачила, як унизу київський її воєвода Кирпа зі своїми дружинниками прорубується крізь саксонських кнехтів, мабуть, намагаючись дістатися до графської ложниці, щоб порятувати від наруги недоросту княжну, вирвати її з рук отого недопса, що брудно лається в неї за спиною.

Кирпа замахувався підкористо знизу навкіс, рубав замашисто, зі смаком, сам щоразу вправно ухилявся від ударів, а його дружинники, оті, чиїх навіть імен Євпраксія не хотіла запам'ятати за довгу путь од Києва до Саксонії, стояли зі своїм воєводою, рубалися на смерть, мовчки, затято, безнадійно, рубалися за неї, за свою княжну, за своє київське дитя. Вмить згадала їхні імена, незугарні й грубі, як їхні руки, звиклі до меча та списа: Крамола, Мишка, Губа, Копит, Бабка, Баран, Чорнота, Кобилка, побачила кожного з них зосібна, почула голос, згадала усмішку з-під волохатих брів, у густому зарості вусів і бороди, лише тепер збагнула, як любили вони її, пошкодувала, що не відплатила вона їм теж любов'ю, зате ще не пізно було заявити їм про своє визнання, про свій захват їхньою силою, мужністю, їхнім благородством. Вона перегнулася з вікна, мало не падаючи донизу, закричала ламким голосом:

— Бийте їх! Бийте!

Відважно побігла до Генріха, вхопила його за сорочку, тягла до вікна, вже не боялася цього п'яного, гидкого, чужого чоловіка; голосом, сповненим владності, звеліла:

— Вгамуй своїх кнехтів!

І маркграф, дивно збайдужілий до всього, слухняно вихилився з вікна, п'яно гикнув униз, вижував кілька слів:

— Ей там! Я сказав!!

Євпраксія спала ту ніч з Журиною, а на ранок шлюбна учта продовжувалася і тривала, поки з'їдено було в замку все, тоді перебралися до іншого замку, об'їдали й обпивали околиці; похмурі селяни привозили свиней, вели бичків, несли гусей, кнехти відбирали в них живність, самих випихали із замкових воріт геть, щоб і духом не смерділо там, де п'ють та їдять можні.

У п'яних похвальяннях і варняканнях все ж стало відомо про небажання Праксед зазнати шлюбних розваг на ложі. Графиня Ода мала розмову з абатом Бодо, тоді забажала поговорити з Євпраксією. Усамітнилися від пияків, сиділи дві неоднакові жінки, зв'язані спільними спогадами, а ще зв'язані, тепер розуміли обидві, ворожнечею.

— Твій стрий Святослав узяв мене, коли мала дванадцять літ, як і ти, — сказала Ода трохи ображено. Однак образа для такої події, здається, не личила, тому вона відразу й поправилася: — Але я була набагато міцнішою. Ти надто тендітна, у тобі ще справді... мало жіночого. Абат Бодо цілком слушно нагадує про competentia annorum. До шістнадцяти років тобі треба побути в Кведлінбурзі, де познайомишся з нашими звичаями, мовою й поводженням у землі твого мужа... Бідний Генріх, йому доведеться ждати ще цілих чотири роки!

Євпраксії хотілося гукнути: «Не діждеться!», але вона сказала інше:

— До Кведлінбурга поїду зі своїми людьми. Не відішлю їх до Києва, зостануться зі мною.

ЛІТОПИС
ЗАБУТЕ

«Коли б серед мороку цього світу не блищав промінь науки, то все покрилося б ніччю», — так запише в своїй «Хроніці слов'ян» через сто років після подій, про які тут

йдеться, Гельмгольд, пресвітер з Бозова на Пльонському озері в землі слов'янського племені вагірів, званій ще Холстинією. Київський великий князь Всеволод всіма визнавався мужем високовченим, покровителем наук, звано його «п'ятимовним чудом», бо знав п'ять найрозповсюдженіших в тодішньому світі мов, стежив він пильно за веденням літописання в монастирях Києва, Чернігова й Переяслава, немало пишався розлеглими родинними зв'язками з усіма владиками чужоземельними, — а чи ж відав, що наймолодшу свою доньку Євпраксію видає за чоловіка, який належить до найзапекліших нищителів слов'янства? І чи сягала вченість Всеволода бодай до простого знання того, що Нордмарку створено саме для завоювання нових земель у слов'янських племен? Та й сама імперія Германська виростала на землях слов'янських, бо споконвічні германські племена: бавари, шваби, франки, сакси, які творили імперію, тулилися на окраїнах безмежного океану слов'янства. Народжений у Мейссені (званому колись слов'янами Мишином) Адам Бременський за кілька років до приїзду Євпраксії в Саксонію писав: «Земля слов'ян — обширна область Германії, населена вінулами, яких давніше звали вандалами. Коли залічити до слов'ян нічим не відмітних від них ні по зовнішності, ні по мові богемців і розташованих по той бік Одеру полян, то їхня земля вдесятеро буде більша за нашу Саксонію. Ця земля сильна військом і зброєю, обильна всілякими товарами, з усіх боків оточена горами, покрита лісом і ріками, що творять її природні кордони».

Окрім згаданих тут вагірів, бодричів і лютичів, відомих ще під іменем вільців, у землях, що згодом вогнем і мечем були приєднані до Германської імперії, в межиріччях Лаби й Одри на всьому узбережжі званого тоді Скіфськими водами Балтійського моря жили полабінги, кучини, лінгони, варнаби, укряни, хіцціни, цірціпани, толозанти, ретари, гевельди, доксани, віліни, стодорани, ретарії, лужичі, пруси.

Через тисячу років од них уціліє лиш жменька лужицьких сербів та в назвах річок і городів вгадуватимуться слов'янські значення: Бранденбург — Бранібор, Ратценбург — Ратибор, Любек — Любека, Траве — Трава, Мейссен — Мишин, Росток — Розтоки. А хроніст же писав колись з

острахом: «Область слов'янської мови так обширна, що незмога уявити».

«Неприступні в своїх болотах, вони не хочуть визнавати ніяких володарів над собою, — писав Гельмгольд. — Очі в них голубі, обличчя червонувате, а волосся довге», — такими полишилися в історії.

Ні мови їхньої, ні легенд, ні мудреців, ні сподівань, ні останніх слів. Винищені тільки тому, що їхня земля сподобалася зажерливим сусідам і ще зажерливішому їхньому богові, прикриваючись ім'ям якого, германські рицарі йшли на незахищені оселі слов'янські. Знаємо, що були людьми доброзичливими, розумними, правдолюбними, відзначалися твердістю духу й помірністю. Германський хроніст вимушений був визнати, що слов'яни, хоч «ще не просвіщені вірою, але обдаровані добрими природними властивостями, бо вельми жалісливі до тих, хто терпить нужду. Золото й срібло вони цінують мало і багаті найрідкіснішими, незнаними нам хутрами, пахощі яких влили смертоносну отруту гордощів у наше суспільство. Самі вони вважають ці хутра не дорожчими за всіляку погань і тим, я вважаю, виносять присуд над усіма нами, бо ж ми домагаємося хутер куниці, як найвищого блаженства».

Нордмарка, якою мав тепер володіти маркграф Генріх, муж Євпраксії, названої Пракседою, спрямована була в саме серце слов'янських земель. Чи відав про те високовчений князь Всеволод? Та чи й не байдуже було чоловікові до якихось там племен, коли він не пожалів навіть своєї маленької доньки...

КРИВАВЕ ВЕСІЛЛЯ

Широкозаді кобили несли крізь сірий дощ розкричаних, ще сповнених ситих згадувань про багатоденну весільну учту кнехтів. Хвалили свого маркграфа, виспівували: «Янголи на небо, пастухи до стайні, гой нам, гой!» Дощ не лякав кнехтів. Справжнього сакса не лякає ніщо, не може бути перепон і перешкод. «Ріки перепливемо, гори здолаємо, хитрощі переможемо, силу зламаємо, гой нам, гой!»

Колись сакс прийшов до тюрінга, попросив виділити для себе трохи землі. Похмурий тюрінг не відзначався ні гостинністю, ні щедрістю. Сказав: бери в пелену сорочки — ото й уся тобі тут земля. Сакс набрав у пелену й став розтрушувати по крихті, і переляканий тюрінг побачив, що всі його гори покриті саксовою землею. «Гой нам, гой! А слов'янських свиней витнемо на пень, бо так треба, гой нам, гой! Знайдемо їхні осади в диких борах, на сирому корені, над ріками й озерами, не спитаємо назви, не дамо стямитися — ні вигуку, ні крику, ні плачу, ні пам'яті, — упадемо, як дощ на голову, принесемо свого бога, своє слово, свій меч! Гой!»

П'яно поблискували мечами, сікли дощ, реготали здуру, недорослий маркграф і собі встрявав до вояцьких жартів, похвалявся, обіцяв кнехтам розкішні забави зі слов'янськими свиньми. Найперше ж хотів утішитися сам після ганебної невдачі з непокірливою жоною, в якої, окрім царського титулу та багатств, власне, й не було нічого привабливого для такого знатного чоловіка, як він.

Напали на селище лютичів так само зненацька, як зненацька постало перед ними, обмите дощем, розкидане понад довгастим озерцем, чисте й тихе, не зготовлене ні до оборони, ні до загибелі.

Маркграф кричав щось крізь дощ, кричав зопалу, подурному, його ніхто не слухав — вовки почули здобич, кожен летів засліплений, широкозаді кобили безжально місили зелену траву, лиснючі від дощу, від заліза й жорстокості, кнехти перли звідусюди на селище, гнали чимдуж, щоб не дати схаменутися, зібратися для опору, втекти, сховатися, летіли мовчки, тільки постогнувало щось тяжко в черевах кінських та чмокала під копитами твань.

Перша оселя. Вогонь — під покрівлю. Зіскакують з коней, висаджують двері, падають у хижу разом з дверима, сухо, тьмаво, пахне зіллям і хлібом, пусто.

Дим над хижею. Людей немає.

Друга хижа. Падають двері. Тьмавість, запах зілля й хліба. Нікого. Другий дим. Білий, плоско падає на землю, мокре дерево не хоче горіти, але загориться, бо ніхто так не вміє палити, як браві кнехти маркграфа Генріха, сина Удонового.

Третій дим, четвертий, п'ятий. Де люди? Де крики? Де стогони? Де плачі?

Із крайніх осель виганяють худобу, свиней, тягнуть збіжжя, шукають хутер, срібла, збирають зброю. Запихаються м'ясом, жадібно хлепчуть холодні меди й смачне слов'янське пиво — облиті бороди, заліплені вуса, розплямкані губи. Де люди? Де кров?

Ще дими, ще. І крик. Жіночий, пронизливий, безнадійний... Дими падають на землю, крик б'є в небо. Але теж падає, як підбитий птах. На жінку навалюється відразу троє. Ґвалтують посеред вулиці, у багнюці, під дощем, хапливо, жадібно, страшно, ґвалтують уже мертву, бо ж кричала, а кричати вони не дозволять тут нікому. Затоптують жінку кіньми, валять двері, підкладають вогонь під покрівлі, женуть худобу. Ага, хтось утікає! Бий! Навздогін! Списом! Дитина? Бий! Ще хтось утікає? Доганяй! Заганяй назад. Перепиняй усіх! Ще жінка? Вали на землю! З немовлям? За ноги й головою об стіну! Чоловік? По черепу!

Враз прискакав кнехт, величезний шолом з'їхав на вухо, мармиза перекривлена радісною нетерплячкою.

— Весілля!

— Яке? Де? Дурню!

— Тут. Весілля!

— У цих свиней?

— У собак слов'янських?

— Весілля! — ревів кнехт і далі, до маркграфа.

А з середини безтурботного досі селища, ще мить тому розгуляні й розвеселені, бігли жінки, рвали на собі волосся, хапали дітей, когось кликали, дітвора плакала, все бігло наосліп, просто під рицарські кобили, під мечі, на застави, якими заткнуто всі виходи з селища, чоловіки ще десь барилися, хто вискакував першим, то падав під ударами кнехтів, бо біг або ж голіруч, або самотою з дрюком чи коротким ножем, тоді надбігли ті, хто зумів ухопити довгий спис або сокиру на довгім держаку.

— По черепу!

— Бий!

Рубали, топтали кіньми, обеззброєних гнали докупи з худобою, свиньми, з псами; корови ревли, собаки вили,

кричали десь зрозпачені жінки, чоловіки лежали з розрубаними черепами, валялися вбиті діти, прискакав з почтом маркграф, хижа нетерплячка била з його довгої постаті, закутої в залізо.

— Молода! Де молода? Де весілля, чорти його бери, громи й блискавиці, собачі свині, свинячі собаки! Де?

— Забігай!

— Переймай!

— Хапай!

— Не випускай!

По розхлюстаному багновищу важко скачуть кобили із залізними вершниками. Ніхто не втече, ніхто не порятується, ніхто не вціліє...

— А-а-а-а-а!

Маленька дівчинка вискочила з палаючої хижі, знетямлено закрутилася — чорні коні, рудий вогонь, ядучий дим, рикання чужинців, регіт, страх, смерть. Куди? Побігла до священного дуба, забилася в дупло, затулила рученятами очі, маленька, тоненька, біловолоса, як Євпраксія. Знайшли, витягли, убили коло дуба. Хтось хотів запалити дуба, інші наглили:

— Жени!

— Лови!

— Бий!

Молоді з родичами не вчинили навіть опору. Ждали милості. Вийшли з-за столів, повних наїдків і напитків, молода у віночку, в червоних слов'янських шатах, молодий — гожий, дужий, високий.

— В'яжи!

Рвали молодого від невісти, крутили ремінняччям, валили на землю весільних гостей, в'язали, хто вчиняв опір, того рубали. Швидко, вправно, хижо.

Маркграф зліз із кобили. Бігцем до весільної палати. Вразила його просторість і ошатність. Роги турів і лосів на стінах, хутра, килими, зброя. Лави й столи півколом. Посередині — священне вогнище. Триніг для котла. Бочка пива. Бочка меду. Конови з вином. Дзиглі триніжні з вигідними опертями. На столах — гори наїдків. Печені поросята, гуси, журавлі, лебеді, ведмежатина, вепрятина, оле-

нина, грибне — пахощі аж у шлунку! На кованих залізом скринях — великі медвежі шкури. Очі у ведмедів — бурштинові, світяться золотом. А хто тепер усьому хазяїн? Він, маркграф Генріх! Кнехти тримали невісту. Молодого не відводили. Хай бачить. Рвався з міцних рук, стогнав, рот мав зав'язаний шкураттям, страждання билося йому в очах. Страждання від безсилля. Невіста ще не могла стямитися. Не розуміла. Не вірила. На неї насувався високий, з гадючою голівкою. Величезний шолом пожбурив. Меч відкинув. Дряпав руками по панциру. Кнехти іржали, як жеребці:

— Не знімай панцира!

— Хай спробує нашого заліза!

— У маркграфа все залізне!

— Го-го-го!

— Га-га-га!

Невісту повалили на стіл. На журавлів і лебедів. Вінок злетів їй з голови. Тримали міцно, затулили рот. Очі — ні. Хай дивиться на маркграфа. І молодий хай дивиться, який мужчина їхній маркграф. Генріх важко впав на дівчину. Мав помститися за свою ганьбу з тією, що не піддалася йому на шлюбному ложі. Слов'янські собаки! Собачі свині й свинячі собаки!

Кнехти всовували до весільної палати волохаті морди. Кортіло побачити. Го-го-го! Гой нам, гой!

Гнали з селища свиней, худобу і людей, пов'язаних, безпорадних, нещасних. Позаду розкошував вогонь. Запанував над дощем, розпліскувався над покрівлями, над цілим селищем червоними озерами, і вузьке озеро коло селища теж, здавалося, горить, повниться кривавими відблисками смерті й нищення.

Дощ ішов і йшов. Коли вночі стали на перепочинок, не могли знайти сухого дерева для вогнища. Паліччя чаділо, стріляло, сичало, давило димом, вогню не було. Ні обігрітися, ні посушитися. Бо в темряві нападуть зненацька, не помітиш. Не нападав ніхто. Край перелякався. Вимер. Залізні вершники й кобили маркграфа витолочили все живе. Кнехти чхали від диму, витирали засльозені очі, обпивалися медами, нахабніли ще дужче, ніж удень. Гой нам, гой! Янголи на небо, а рицарі в поле!

...Сон звалив усіх, хропли, харчали, свистіли, лаялися уві сні, погрожували, випускали з себе гидкий дух, кобили теж випускали, все змішалося, не розбереш. Бранці ждали ранку, не спали, були разом зі своєю худобою, пси лизали їм руки й лиця, тихо скавчали: ой лихо, лихо...

Удосвіта вдарено з усіх боків. Тихо, вміло, безжально. Земля слов'янська має вуха й очі. Почуто, кинуто звідусіль навперейми воїв, йшли пішо через болота, через трясовини, через непрохіддя навпростець, навперейми, йшли слідами важких кобил, на гіркий запах диму, на звуки лайки й похвалянь. Списи такі довгі, що в тумані губиться другий кінець. Сокири на держаках з півтора хлопа завбільшки. Луки палені дістають до бороди. Круглі щити, обтягнуті шкурою турів. Кобили іржали з перестраху. Кнехти безладно борюкалися, падали під вагою своїх панцирів, грузли в багновиську. Важкі сокири падали на шоломи, на залізо. Людей не видно, сокири падали мовби самі собою. Мечем нікого діставати. Гнуться шоломи. Тріскаються черепи.

— А-а-а-а!

Найтвердіших порубано, маркграфа зі здичавілими баронами обдерто з панцирів, у самих сорочках вигнано на узлісся, пов'язано ремінняччям, знятим з бранців, молодий і молода стали навпроти Генріха. Ніхто нічого. Все мовчки. Погнали нападників назад. Босих, напівголих, під дощем. По слідах їхніх кобил. Гнали довго й уперто. До спаленого весільного селища, до озера, що, мабуть, зберігало ще в своїх глибинах відсвіти вчорашніх жахів.

Озеро було джерельне. Навіть улітку вода, як лід. У такій воді водиться гарна сильна риба. Предки вміли вибирати місце. Восени вода ще холодніша. В цьому легко пересвідчитися його вельможності маркграфові. Генріха загнано у воду по саму шию. Хай охолоне від жару. Молодий і молода стояли на березі і дивилися, як синіє скривлена мордочка маркграфова. Коли пробував вибрідати, воїни брали його на рогатини, як ведмедя, знов заганяли на глиб. Так до вечора. Барони гибіли під дощем на березі. На ніч усіх відпущено. У самих сорочках погнали до болота, сплюнули вслід. Вертайтеся, звідки прийшли...

Мине чимало днів, доки маркграфа внесуть у його замок. Не битимуть у котли, не гратимуть лютні, не виблис-

куватиме маркграф оголеним мечем. Лежатиме трупом. І не поможуть ні мудрі абати з їхніми молитвами, ні привезені з самої Італії славетні лічці, ні кропивне сім'я з медом, ні дев'ятисил капуанський — скрутить йому всі його двісті дев'ятнадцять кісток, і вже не підведеться Генріх з ложа, не побачить своєї повнолітньої жони, не скреготатиме зубами, нахваляючись і похваляючись, що по викінченні непокірливій шістнадцяти літ припровадить її, як мисливського пса, до свого замку, а вмре якраз тоді, коли вихованка Кведлінбурзького монастиря Пракседа досягне competentia annorum.

ЛІТОПИС
ГЕНЕАЛОГІЯ

Замки будовано з примусу, собори — з набожності. Єпископи проклинали тих, хто приходив на будову не з побожності, а з любові до заробітків. Співати псалми, визнавати гріхи, класти камінь, намагаючись, аби його положення було найнаближеніше до того, яке мав у скелі, що з неї вирубаний, — до цього заохочували святі отці, цьому всіляко сприяли імператори. Усе було хистке, непевне, тривожне, думка не закорінювалася в суттєве, вірилося в дива і страхи, тож камінь мав би стати мовби запорукою тривалості й міцності держави й церкви. Коли, скажімо, переселявся монастир в укріплену мурами будівлю, хроніст у захваті вигукував: «О щаслива годино! О блага хвиле! О дню вибавлення, коли Господь вирішив перенести винницю свою з Єгипту, виявляючи над слугами своїми милосердя своє в місці обмурованім!» В укріплених замках споруджувано собори, в Кведлінбурзі, улюбленій резиденції германських імператорів Саксонської династії, засновано абатство для виховання доньок вельможних родин, вибудувано дві церкви місцевих святих — Серватіуса й Віперта. Дружина імператора Оттона І Адельгейда була покровителькою абатства, відтоді встановився звичай, що абатисою в Кведлінбурзі мала бути імператорська донька, багатьом від народження надавано ім'я Адельгейди в спо-

діванні високої честі, бо Кведлінбурзьке абатство було так само славне, як монастирі в Монте-Кассіно, Сенкт-Галлені, Рейхенау й Клюні. Коли помер останній з імператорів Саксонської династії Генріх II, прозваний італійцями Калікою, германські князі, видно, налякані занадто вченим імператором, зібравшись на свій з'їзд на Рейні, проголосили імператором зовсім неписьменного Конрада, який поклав початок Франконському дому. Капелан Віппон, який описав життя Конрада, навіть у неписьменності імператоровій вбачав цноту, коли говорив: «Воля Божа восхотіла лишити тебе неосвіченим у науці, щоб ти, отримавши згодом небесну настанову, здобув християнську імперію». Діялося це тоді, як у Києві Ярослав розпочав будування Софії. Конрад теж пробував будувати, а що сам не знав, як те робиться, то поклався в усьому на духівництво. Віппон писав: «Хоча він і був неписьменний, але вмів розсудливо управляти духівництвом, зовні виказуючи йому люб'язність і щедрість, а потай підкоряючись його пристойній дисципліні». Конраду вельми сподобалася крипта святого Віперта в Кведлінбурзі: могутні склепінчасті арки, круглі колони й чотирикутні стовпи, усе вдавлене в землю, вгрузло під якимсь страшним тягарем, але від цього видається ще потужнішим, міцнішим, довговічнішим. Імператор не знав, як називаються арки, колони, стовпи, нави, зате мав у руках безмежну владу, тому звелів:

— Поставити отакий собор у Шпеєрі. Тільки більший.

На тому будівництві об'явився дивний чоловік. Прийшов спокутувати гріхи. Працював за всіх, а в кінці дня брав лиш один динар на хліб та воду. Це тоді, як носій каміння заробляв сім динарів, а муляр двадцять два. Працював той чоловік, як шалений, і прозвано його робітником святого Петра, і єпископ усім радив брати його за взірець. Та по восьми днях такої дурної та запеклої праці хтось ударив шаленця тяжким молотом у потилицю і тіло його вкинули до Рейну. Розповідали, що риби винесли тіло його на поверхню, і на воді загорілося три запалені свічки, а над прахом з'явилася свята Варвара, покровителька будівничих, ішла по водах боса, у синьому хітоні і вказувала чи то на Шпеєр, чи й кудись далі. Коли б спробував хто розповіда-

ти про всі дива того часу, то незабаром забракло б йому сил. Тимчасом людям хотілося чудес не тільки небесних, а й земних. Рагімбольд з Кельна ламав собі голову, в який спосіб зробити кам'яного янгола, що пальцем завжди вказує на сонце, орла, що повертає голову в напрямку священика, який читає Євангеліє, пристрій для обігрівання рук єпископа в час довгої меси.

Але яке все це має відношення до Кведлінбурга, в якому Євпраксія мала провести шість років свого життя — від дванадцятого до вісімнадцятого?

При франконських імператорах, сказано вже, Кведлінбург перестав бути улюбленим стольним городом. Генріх III може бути згаданий тут лише з тої причини, що його донька від першої жони Кунегільди — на ймення Адельгейда — була абатисою в Кведлінбурзі саме тоді, як привезено туди молоду маркграфиню Пракседу. Брат Адельгейди (по батькові, а не по матері), імператор Генріх IV був тоді в Італії, бо вже так повелося, що германські імператори майже всі свої зусилля спрямовували на приборкання непокірливих земель, про що буде осібна мова.

У Кведлінбурзі всі ті роки невпинно велося будівництво. В 1070 році згоріла стара кірха Серватіуса, і від неї лишилася тільки крипта. Над нею споруджено нову кірху, тринавову, з двома вежами, з трьома абсидами. Ставлено вежі, поновлювано палісади, вали, поглиблювано рови. У самому абатстві плекано сади й монастирські городи, там був чотирикутний став, улюблене місце для нічних прогулянок Адельгейди, влаштовано скрипторій для розмноження дорогих рукописів; ученим роздумуванням слугував чотирикутний двір, оточений кам'яними аркадами. Абатство височіло над городом, вирізнялося посеред замку, мов окрема держава мудрості, сили й привабливості, бо ж усі знали, що наповнене воно найвродливішими й найученішими невістами в усій Германії, і чимало шукачів щастя намагалися проникнути туди, і слід відзначити, що якісь мудрі будівничі подбали й про це, зробивши ряд вікон у абатстві мало не при самій землі, так що навіть череватий пивохльоб міг легко перевалитися в келію, коли його там ждали. Коли

хтось захотів замурувати вікна, барони зчинили ґвалт: «Ці монахи хочуть ув'язнити наших доньок і сестер! Поки Бог живий, не допустимо того!»

ШЕСТИЛІТТЯ

Осінь у Києві — у палахкотінні листя і багать, у щедрих ловах, у радості від споглядання розкішних вершників, у важких об'їданнях дичиною. А тут осінь — суцільний смуток. Сіра, як свинець на покрівлях монастирських.

Удома князь Всеволод любив монастирі й монахів, старша сестра Янка, змирившись з грізним своїм призначенням, теж схилилася душею до високого, божественного, малі ж Євпраксія і брат її Ростислав не могли збагнути таких схильностей, видно, кров переяславського Ясеня бунтувалася в них дужче за тихість князівську. Ростислав уже змалку вигадував усілякі витівки з монахами, якось у Печерській обителі він так налякав ченців, що кадили вони в церкві по тому цілий місяць і читали покаянні й очисні молитви, а згодом про ту загадкову подію записано було навіть у Печерський патерик, мовляв, під час всенощного бдіння багатьох недбайливих ченців хилило до сну. Один старець побачив, що то біс в образі маленького ляшка в золоченій одежі ходить по церкві й кидає з-за пазухи квітки, звані «ліпками» або «смолками». До кого прилипає ця квітка, той западає в сон.

Той світ, простий і довірливий, утрачений тепер був для Євпраксії назавжди й безнадійно. Тут не знали жартів, окрім найгрубіших, віра не мала нічого спільного з довірливістю. Абатиса Адельгейда, висока, уся в чорному, стара й молода водночас, бо літ мала вже над сорок, а обличчя ніби в дівчини, привітала Євпраксію, як рівну, називала лише княжною, сказала, що для успішного поводження княжні треба оволодіти німецькою і латиною, читати Вергілія і Горація, знайомитися зі старими кодексами й хроніками, головне ж: призвичаюватися до вміння володарювати, яке германськими імператорами і їхніми князями доведено до найвищої досконалості.

— А навіщо? — спитала Євпраксія і не отримала відповіді, лише погірдливий усміх високої жінки, яка щохвилини пам'ятала, що в неї брат — імператор Генріх, могутній володар, який залізною рукою підкорив саксонських баронів, виступив проти самого папи римського, всесильного Гільдебранда. Та все те для малої Євпраксії не могло мати ні значення, ні звичайної цікавості. Хіба що вражена вона була в саме серце грубістю всіх цих людей, брутальністю й зневагою, яких зазнала вже від свого мужа Генріха, а тепер спостерігала в Кведлінбурзі, де товклося щодня безліч осіб світських і духовних, власне, людей непростих, зі значенням, але всі вони нагадували їй маркграфа, нагадували отого мордатого кнехта Хундертхемде, що мозолив очі від самого Києва, прості кнехти нагадували розбійників, барони налітали зі своїми поплічниками на абатство, мов на ворожу твердиню: єпископ, що раз на тиждень мав чинити відправу в церкві святого Серватіуса, був такий завзятий ловець, що виголошував казання в ловецькому строї, а його служки тримали напоготові тут же в церкві псів і соколів. Душа Євпраксії змаліла, мов зерня, дівчинка западала щодалі в глибший сум, лякалася грубих голосів, іржання коней, церковних дзвонів, лякала її Адельгейда, що з'являлася завжди несподівано, в урочисто-чорних своїх шатах, висока, горда, сповнена пихи імператорського походження, перевчена і мовби пересичена життям. Журина втішала дитину, щодня розповідала їй, як ведеться дружинникам, як прилаштувалися вони, аби не нудьгувати, за монастирських дроворубів, показувала смішного чоловічка, званого калефактором, попросту пічкуром, бо топив усі монастирські печі, пробувала нагадувати про чеберяйчиків, та Євпраксія сприймала все те байдуже.

Іноді несподівано питала Журину:

— Ти чула про святу Макрину?

— Бог з тобою, моя дитино, — лякливо дивилася на неї жінка. — Де б же я про неї чула?

— А правда, ніби Макрина вже в дванадцять років потрясала усіх своєю красою? — допитувалася княжна.

— Спитай абатису, — радила Журина.

— Це ж вона мені й сказала.

Осінь не мала тут, здавалося, кінця. Була осінь приїзду Євпраксії до Саксонії, осінь її нещасного шлюбу, осінь кривавої виправи маркграфа Генріха на лютичів і відплати йому за те, осінь у Кведлінбурзі, сповненому спогадів про минулу велич, про бучні імператорські наїзди, про прийоми іноземних володарів, про найвищі святощі. Тут жили спогадами і новими сподіваннями величі. Осінь пахла дощами, прив'ялим листям, гнилизною боліт, кислими кожухами, дикою звіриною, якої бито цілі купи для імператорських запасів, бо імператор міг повернутися з Італії і завітати для спочинку саме сюди, до своєї сестри Адельгейди.

Іноді Євпраксія пробувала ходити на молитви до каплиці Віперта, але її лякала похмурість підземелля, камінь давив і гнітив; круглі світильники горіли з якоюсь похмурою несамовитістю, коли нагорі світ вражав своєю жорстокістю, то тут, унизу, у цих вікових святощах він убивав у тобі останні надії.

Абат Бодо, який приїхав до Кведлінбурга, щоб виконувати обов'язки тлумача й сповідника Євпраксії, присилав їй книги грецькі, латинські, з гарними мініатюрами, книги дорогі, розкішні, даровані абатству впродовж цілого століття імператорами і єпископами.

Читати не хотілося, цілими днями сиділа за пюпітром, розглядала барвисті мініатюри богів, янголів, імператорів, рицарів, усе було пишне, святкове, навіть муки Христові зображено в такому розкошуванні тонів золотих, червоних, небесно-синіх, що видавалося все те й не муками, а мовби великим, неземним святом. Подобалися їй мініатюри з Псалтиря. До сімдесят шостого псалма додавалося зображення виходу з Єгипту, коло сімдесят сьомого намальовано зображення чудес і язв єгипетських, а до сто двадцять шостого йшло стовпотворіння вавилонське, яке можна було розглядати хоч і цілий день.

Абат Бодо суворо пояснював молодій маркграфині:

— У псалмах одкровення майбутнього, повістування про минуле, правила життя і душевне заспокоєння, це посередники миру й вічна поміч у нічних жахах, головне ж — псалми містять у собі все богослів'я.

Євпраксії смішний був цар Давид, зображеннями якого наповнено було Псалтир. Переляканий, бородатий царьок молився, каявся, ласим оком позирав на чужу жону, сполохано дивився на зрадливого сина свого Авесалома. А то натрапляла вона й геть на дивні зображення. Христос на горі, яку обступили воли несамовиті. Або єдинорог, який переслідує чоловіка. Чоловік рятується на дереві. Дві миші, чорна й біла, себто ніч і день, гризуть дерево, а дракон жде, коли ж чоловік упаде. Що б то мало значити?

Тоді приходив київський її сповідник отець Северіан, бородатий і забрьоханий, лихий на абата Бодо, який чинив усілякі перешкоди, не допускаючи його до княжни, сідав у кутку великої білої келії, бубонів:

— То нагадування про суєтність і ницість людського життя. Бо що є чоловік? Чоловік є цвіт одноденний, тінь бігуча, образ Божий і тварь.

— А чому при воскресінні мертві встають із могил і савани їхні барвисті, як весільні шати в невіст? — допитувалася Євпраксія.

Отець Северіан тяжко відсапувався, гнівно потрясав бородою, видно, посилаючи прокльони невідомому художникові, пояснити ж до пуття не міг. Та й як пояснити те, про що питає дитя? Відомо ж, устами младенця глаголе коли й не істина, то невинність світу сущого. Навіть точний розум абата Бодо був безсилий перед чистотою Євпраксії. Чому цар Навуходоносор зображений ведмедем? Чому звуть блудницею Фамар, яка спокусила свекра, а свекра називають блаженним?

Для Євпраксії відведено було доволі помешкань. Там був навіть невеликий рефектар, де могли обідати гості, були келії для читання, для зберігання книг, для припасів, одягу, коштовностей. Як іще кілька багатих молодих жінок, що виховувалися в монастирі, Євпраксія не мала підлягати суворим монастирським регулам, однак навіть кведлінбурзькі черниці своїм грубим чорним шатам надавали такого крою, аби якомога випукліше вимальовувалися їхні кшталти. Своєю свободою від родинних зв'язків вони користалися лише для зручнішого вдоволення гріховних пристрастей, про що Євпраксія попервах ще не відала нічого,

лише дивувалася вельми з того, що в абатстві завжди чомусь товчеться більше чоловіків, аніж перебуває там жіноцтва.

Отця Северіана під усілякими приводами до Євпраксії не пускано, видно, потурбувався про те абат Бодо, який ставився до свого київського співбрата з неприхованою ворожнечею. Северіан же навмисне підкреслював свою несхожість на цих голених абатів, лякав усіх своєю бородищею, рудими старими чобітьми, зношеними дощенту, вицвілими шатами, важучим золотим хрестом, з якого можна б зробити з десяток отих худорлявих хрестиків, що теліпаються на запалих грудях абата Бодо. Він прокрадався до княжни в найнесподіваніший час, іноді заставав у своєї духовної доньки супротивника, тоді вони обидва забували про малу княжну, вона могла собі розглядати мініатюри, могла йти в монастирські сади, могла лягти спати, а вони зчіплялися в своїх безглуздих суперечках за віру, око в око, лоб у лоб, гриміли звинуваченнями, обмінювалися прокльонами, лайками, мало не плювалися, дати б їм мечі — то й не знати, чи не порубали б один одного.

— Погрязли-бо єсте у заблудах! — потрясав величезними кулаками перед маленьким сухим личком Бодо отець Северіан. — Вживаєте опрісноки, еже яві єсть жидівського служіння вірі і від многі єресі начаток і корінь прият. Не дотримуєте посту в першу неділю чотиридесятниці, не дозволяєте священикам брати шлюб, забороняєте священикам творити таїнство миропомазання, додаєте до символу віри «І від сина», а то єресь і всіх злих верх.

— А ви продаєте дари Божі, як симоніани, — вилічував гріхи грецької церкви абат Бодо, — робите євнухами пришельців, як валезіани, і поставляєте їх не тільки в клірики, а й в єпископи. Подібно до нечестивих аріан, ви перехрещуєте християн, хрещених в ім'я Святої Трійці. Мов донатисти, ви стверджуєте, ніби немає іншої церкви, окрім вашої. Подібно до ніколаїтів, дозволяєте шлюб служителям вівтаря. Мов северіани, порицаєте закон Мойсея. Як духобори й богоборці, виключили з символу, що Дух Святий ісходить і від сина. З маніхеями ви кажете, що все квасне одушевлене. Подібно до назореїв, дотримуєтеся жидівських

очищень, раніше восьми днів не дозволяєте хрестити младенців, хоч би вони й умирали нехрещеними, не даєте причастя родильницям і не допускаєте до свого спілкування тих, хто стриже волосся й бороду за звичаєм римської церкви!

Тоді отець Северіан вмить вилічував усі єресі, які він знаходив у латинян: савеліанство, жидівство, македоніанство, аполінаризм, армянство, монофелітство, монофізитство, аріанство, несторіанство, іконоборство.

Євпраксія навіть у гадці не мала, що на світі може існувати стільки незрозумілих і, як на те пішло, геть непотрібних, безглуздих, дурних слів. Їй хотілося сміятися з отих двох старих, одурілих від взаємних звинувачень чоловіків, а ті тимчасом розпалювалися ще більше, забували про свої святощі, ставали схожими чи то на п'яних кнехтів, чи просто на шаленців.

— Ти забув про свої обов'язки, — гримів абат Бодо на Северіана, — і, водимий невгамовною хтивістю, будучи глухішим за осла, страшно гавкаєш на святу римську апостольську церкву. Ти не пресвітер, а застарілий во злі, проклятий столітній мул! Тебе можна швидше прийняти за поганого Епікура, ніж за священика, не в імператорському монастирі тобі перебувати, а в амфітеатрі коло звірів або ж у лупанарії!

— Замовкни, — огризався отець Северіан, — прикуси, нечестивцю, свій собачий язик! Не розумієш, що кажеш і що стверджуєш! Ти дурний, а вважаєш себе розумнішим за сім мудреців. Навчись же хоч мовчати, коли й досі не навчився говорити, а лиш гавкаєш, мов шолудивий пес!

Євпраксія ляскала в долоні від захвату такими добірними словами, тоді дзвонила в срібний бубонець, кликала Журину й веліла дати отцям святим пива.

За пивом пристрасті вмовкали, сповідники позирали один на одного з-за кухлів, душі їхні, пом'якшені міцним напоєм, готові були до замирення, обидва згадували й про Євпраксію, зніяковіло всміхалися до княжни, а вона виходила від них, випрямлена, холодна, неприступна, щоб за дверима впасти на руки Журини, зайтися дитячими слізьми, здригатися невтішно всім тілом. Нащо це їй усе? І скільки триватиме?

То пробуджувалася в ній жадоба життя, перемірювала вбрання, милувалася своїми прикрасами, перебирала коштовності, тоді знов падала у відчай, кликала Журину, плакала перед нею: «Навіщо все це?» Так ніби та знала. Була простою жінкою, мала свої болі (син Журило навіки зостався відірваний од матері, а такий же, як Євпраксія, — дванадцятилітній), в абатстві повно було в неї клопотів: топила печі, готувала лампади, свічки, вимітала сміття, чистила овочі, варила їжу, слугувала в трапезній. Про те, що й вона жінка, якось забували всі, вона ж — найперше, мабуть. Коли б лишалася довше в замку маркграфа, не знати, як воно було б, а тут — схована від усіх, заклопотана, прив'язана до малої княжни, повинна була відректися від усього, що судилося б ще їй, жінці достоту привабливій, досвідченій, умілій. Час тягнувся повільно й тяжко. Сім разів на добу монастирський дзвін відбивав канонічні години для молитов. Свічками доба ділилася на двадцять часів: згорало двадцять свічок білого воску. В баронських доньок свічок горіло тільки по сім. Для ощадливості й для приховування того, що доводиться приховувати. У Євпраксії горіли всі двадцять — удень і вночі. Щоб темряви не було ніколи. Бо можуть обидити дитину. Бо ж у світі панує великий блуд, панують мечі й сокири, бурі й вовки, а люди — теж як вовки. В абатстві було багато молитов, але вони плавали зверху, не проринали ні в душі, ні в побут, та ще молитви чужі, малозрозумілі. Євпраксія ними не переймалася. Журина й геть зненавиділа. Попинів бачила мало не щодня, а дружинників своїх лиш випадком. Питала Кирпу співчутливо і ласкаво:

— Як тобі?

— Живу! — пересмикував той косими плечима. — Ні пес, ні видра.

Сказати їй більше не наважувався. А хотілося сказати ще од Києва. Таке вже дружинницьке життя. То бігаєш зі своїм князем, то кидає тебе князь і ти бігаєш сам. Ні пес, ні видра. Ніколи ніхто якось не міг вірити, ніби Кирпа вміє рубнути мечем і розсадити чоловіка на дві половини. А яка б жінка побачила в косоплечому любов?

Його дружинники сумували за Києвом. Сумувати за цілим городом чоловік не може. А згадати те чи се — ось

тобі й сум. Один згадує жону, другий пса, третій чоботи, які зносив уже давно в Києві, а в того було точильце для меча, ох же ж і точильце було, тут такого не знайдеш, хоч каменю гибіль. Головне ж, у Києві — люд свій, нелічений, а тут їх восьмеро всього та дев'ятий воєвода Кирпа. І всім видно, що життя немає. Ще було в Києві чисте поле, а де воно тут? Куди поїдеш? Треба сидіти й ждати, аж княжна завчить усі мови й розмови. Завчить, а тоді?

Журина співала таке: «Ой поїдьмо, брате, свічок купувати. Щоб перва горіла, як я заболіла, а друга палала, як я умирала». Євпраксія відчувала, як у ній завмирає мова. Ось була вона в ній до дванадцяти літ, тепер пропала. Та мова була молода, як вона сама. Латина ж стара, як світ або камінь. І головне в ній і не слова, а отой дріб'язок, що поміж ними. Завчиш дріб'язок — і все сказане розумітимеш. Те саме й з мовою германців. Там самий дріб'язок лише й помічався. Бо мова в кожного була своя. У баронів одна, у абатів друга, у кнехтів третя, в селян ще не така. Ніхто нікого й не розумів до пуття. А Євпраксії легко відкривалося все сказане. Бо схоплювала оте, що розставлене поміж словами. Раділа своїй умілості, тоді чула спів мамки Журини. «А друга палала, як я умирала...» Була довкола нудьга, а жити хотілося.

Дні були неоднакові: то прозорі, то пойняті смерком, притемнені, похмурі, то знов лагідні, пронизані золотим блиском, такі прекрасні, що життя б ціле готова була віддати за один лиш з них.

Десь був Київ, десь були чеберяйчики, тепер вони зрівнялися в своїй невидимості й незбагненності з Києвом. Ще мала вона десь мужа маркграфа, що вмирав у безсилій злості, чужий і ворожий чоловік. Абатиса Адельгейда щоразу, як зустрічалася з руською княжною, заповідала приїзд свого брата імператора до Кведлінбурга, про саму ж Адельгейду розповідали: ходить ночами до юнаків, яких уподобала. Темними ночами приходить гаряча й несамовита, як диявол, а лице має янгольське. Мовляв, така кров імператорська. І в сестри, і в брата.

Іноді Євпраксії ставало цікаво: який же той імператор? Але він не їхав до Кведлінбурга.

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

Про Генріха казано:

«Став імператором, коли ще тім'я не заросло». Його батько, імператор Генріх III, помер, виснажений безкінечними походами проти непокірливих італійців, в Італії втратив першу свою жону і сина від неї, в Італії переживав невдачі, ганьбу, приниження, в Пармі довелося втікати йому. Вистрибуючи з вікна, поламав ногу й прозваний був мстивими італійцями «Калікою», з другою жоною Агнесою з Савойського дому прожив заледве що п'ять років і помер все в тій же Італії, на яку витратив усе своє життя.

Генріха III звано Linea justitiae — путь правди. Ще звано Чорним, а також Калікою. Для кого що зробив, той так і називав імператора. Так ведеться здавен.

Смерть володаря завжди несподівана. Настає короткочасна розгубленість, тоді всі враз кидаються на те, що зветься владою. Адам Бременський так писав про ці події: «Управління державою, за правом спадкоємства, перейшло на велику шкоду для всіх до рук жінки й дитяти. Князі, відкидаючи з обуренням правління жінки і владу дитяти, поперва, щоб не лишитися під гнітом такого рабства, повернули собі давні вольності, а тоді почали між собою суперечку, хто з них могутніший, і нарешті підняли зброю проти свого государя з наміром скинути його з престолу. Все це легше було бачити очима, ніж тепер описати пером».

Усе скінчилося тим, що наймогутніші духовні владики германські архієпископи Адальберт Бременський і Ганно Кельнський були проголошені правителями, які мали опікуватися малолітнім королем. «Хоча на словах, — як зазначає хроніст, — вони були миролюбні, серця їхні билися смертельною ненавистю один до одного». Обидва вони, забуваючи про свої духовні обов'язки, відзначалися передовсім не святощами, а любов'ю до суєти, цієї служниці знатних людей. Обидва, як то сказано колись було про Ксеркса, замріяли перейти море і перепливти землю. Кожен розумів, що перевищити свого співправителя можна тільки одним способом: захопити владу над малолітнім

імператором. І ось, забувши про свій сан, викрадає Генріха спершу Ганно, ховаючи його і від матері, й від свого суперника, згодом те саме робить Адальберт. Ганно намагався впливати на малого імператора суворістю, Адельберт, навпаки, поступливістю. Той пригнічував душу недорослому правителеві, викохуючи в ньому звіра, інший розбещував його молоду душу і теж пробуджував у ній все звіряче. Магдебурзький клірик Бруно, який не належав до прихильників імператора, склав життєпис його дитинства і юності і вимушений був вдатися до слів прикрих. Мовляв, Генріх зіпсований був уже самим своїм народженням, бо людина може зробитися імператором і це ліпше, ніж тоді, коли вона вже народжується ним. Малий імператор більше чванився своїми високими володарськими гідностями, ніж намагався досягти успіхів у мудрості перед Богом і людьми. Ганно занадто круто взявся за виховання короля, керуючись словами Писання про те, що цар непокараний погубить люди своя. Та коли Генріх, як пише хроніст, «переступив вік простодушного дитинства і досягнув юності, яка має такий простір для всього поганого, і коли, таким чином, побачив себе в тім пункті, де самоська буква розходиться в два боки, він, полишаючи без уваги її праву тісну і круту лінію, вибрав собі ліву доро́гу, широку й зручну, ухилився рішуче від стезі доброчинства і вознамірився всеціло віддатися своїм пристрастям».

Самоською буквою звалося грецьке іпсилон, з яким самосець Піфагор зрівнював дорогу людського життя: спершу загальна дорога життя, згодом правобіч тонка і вузька лінія добра, а ліворуч — широка путь зла. Як бачимо, прості клірики в ті часи вже полюбляли пишні вислови, надто ж коли вели мову про вищі особистості держави.

Не занедбувано й звичайного анекдота. Так, коли Адальберт Бременський на розкішні страви для малого імператора витратив усі запаси і стольник не мав за що зготувати обід, архієпископ, як розповідає Бруно, просто собі сховався в капелі й удав, що ревно молиться. Стольник став стукати в двері. Тоді архієпископ упав на підлогу, мовби для ще запальнішої молитви. Стольник, увійшовши до капели, став покашлювати, аби звернути на себе увагу. Все намар-

но. Тоді стольник і собі розпростерся поряд з Адальбертом і став шепотіти йому на вухо: «Помоліться, щоб вам було що сьогодні попоїсти, бо досі нічого немає, що б можна з честю поставити на ваш стіл». Адальберт скочив на ноги. «Дурню! Що ти наробив! Ти перервав мою бесіду з Богом! Коли б ти бачив хоч раз мою бесіду з янголами, як того сподобився мій живописець Трансмунд, ти б ніколи не насмілився наближатися до мене в час молитви!..»

Клірик Бруно не знаходить для Генріха жодного співчутливого слова. «До чого звик чоловік у дитинстві, — наводить він слова царя Соломона, — того не покине і в старості!»

Люттіхський єпископ Отберт написав історію життя Генріха, можна б сказати, всупереч озлобленості каноніка Бруно. Лише говорячи про архієпископів Адальберта й Ганно, він згоджується з кліриком: «Найгірше, що вони давали повну волю юнацьким захопленням Генріха, замість зберігати його, як за печаттю».

Однак тут же Отберт квапливо додає: «Ставши самостійним, Генріх засудив багато зі свого минулого і виправив те, що було можливе. Став переслідувати ворожнечу, насильство, хижацтво».

І вже далі про імператора тільки таке: «Він володів світом, бідні володіли ним, йому слугував світ, а він — бідним».

Або: «У натовпі князів він видимо видавався над усіма й здавався вищим, а в грізних рисах обличчя проглядало якесь достоїнство».

І ще: «Він бачив мовби очима рисі, у кого на серці до нього любов, у кого — ненависть».

Не забуто й таке: «Генріх уважно слухав чужу мову, але сам говорив мало і, лиш виждавши думку інших, висловлював свою».

При ньому, мовляв: «Правда мала силу і влада — право».

Через дев'ятсот років важко судити, хто ж мав слушність, де істина, який насправді був імператор? Однак не слід квапитися з висновками, бо той же Отберт, що такими високими словами розпочинає свою історію життя Генріхового, далі пише: «На цьому я хотів би урвати мову, бо

тепер доводиться торкнутися чвар, підступності, злодіянь, про які писати правду небезпечно, а брехати злочинно».

Тут починається суцільна заплутаність і, сказати б, уривчастість як у долі самого Генріха, так і в його думках. Життя його сповнене було таких пригод, що їх вистачало б для сотні, а то й тисячі імператорів. Однак прізвиська ніякого він не отримав ні від сучасних, ні від потомних. Не зміг він окреслити своїх намірів і, може, саме завдяки тому й уберігся від прізвиська, яке передає завжди суть чоловіка діяльного, але неминуче обмеженого в своїх діяннях. Обмеженість ще можна б назвати визначеністю. Цим Генріх не прославився. Змінювався впродовж цілого свого життя. Скільки разів -- не згадає й сам.

Гадюка скидає з себе стару шкуру он як часто. Щоб скинути, треба щоразу за щось зачепитися. За тверду бадилину, за палицю, за камінь. Боляче, а треба тертися й обдиратися. Не вийшло за одним замахом, ще й ще. Він був усяким, а тяжіло над ним від самого народження одне слово: імператор. Кидався в примхи, в безчинства, в розпусту, в жорстокість і звірства. Тоді ставав хитрим, обережним, обачливим. Не витерпів довго. Понесло його, закрутило, захотілося безмежної волі для самого себе, щедрот і благородства для люду. Надовго? Поки поконав ворога найстрашнішого і наймогутнішого в усі часи: самого римського папу. Знесилився, виснажився, отримав назавжди слово, яке знаменує найвищу ступінь людського упокорення: Каносса. Тисячу років потім казатимуть: «Іти в Каноссу». А то він ходив — імператор Генріх. З ким ходив? З жоною, з малолітнім сином і із Заубушем. Про Заубуша ніде нічого не сказано. Бо що таке Заубуш? Барон без підданих, чоловік без значення, обрубана тінь імператора Генріха.

ШЕСТИЛІТТЯ

(продовження)

Кведлінбурзьке абатство намагалося зрівнятися своїми садами зі славетним абатством Рейхенау, щодо городів, то тут йому не могло бути ніде рівних, надто ж коли з'явила-

ся в абатстві Журина. Від весни й до пізньої осені вона не відривалася від теплої землі, і хоч земля не була така щедра, як у Києві, все ж старання й дбання не могли пропасти намарно; маленькі клаптики монастирських городів, порозкидувані між ставками й садами, приголомшували кожного своєю язическою буйністю, там кущилося, збивалося в зелені гущавини, дивувало соковитістю, первозданністю барв, ніжністю й неповторністю, там не стачало вже місця для отих щедрот земних, доводилося ставити підпори й тички, пускати виткі рослини вгору, тим самим мовби піднімаючи городи в повітря, і тоді огірки росли десь над землею, огудиння п'ялося до сонця, творячи прозоро-зелені стіни. Найбільшу ж утіху давала Журині квасоля, найхимерніша рослина, яка закудлювалася, обпліталася довкола густо поставлених дерев'яних тичок і підпорок, розпростувала на всі боки виткі батоги своїх стебел, квасоля нагадувала знайомий ще з дитинства лісовий хміль, однак без тої шорсткості листя й стебел, була ніжно-оксамитова, мов дотики дитячих пальчиків, закрученими кінчиками своїх батіжків лоскотала тебе за вухом, то грайливо торкалася шиї, то пустотливо пробиралася й за пазуху, і тоді Журина мимоволі пашіла лицем, притискувала схрещені руки до вирізу сорочки, лякливо озиралася довкола, так ніби була й не жона зріла, а дівчинка, поставлена відразу перед сотнею безсоромних очей. Квасоля була пожадливо неспинна в своїм розростанні, її шовковисто-зелені зарості творили в горóдах свої вулички, якісь потаємні сховки, неприступні для стороннього ока втечища. Щоразу виникала потреба ставити нові тички для квасолі, і тоді Журина кликала воєводу Кирпу, просила його помочі, питала за звичкою:

— Як ся маєш, Кирпо?

— Ні пес, ні видра! — віджартовувався Кирпа, тупцювався коло квасолі, зазирав ув оті вулички, в оту затаєність і затіненість, тоді кидав погляд на Журину, погляд мовби й звичайний, випадковий, але жінці ставало млосно від отого миттєвого шмугляння по ній пильних воєводиних очей, вона квапилася відвернути його від того, про що він міг би заговорити або хоч подумати, казала:

— Дивись — квасоля. Правда ж, як наша?

— А ми чиї?

Вона змовчувала. Сама не належала собі. Чия? Нічия. Та чи й буде вже чиясь?

Кирпа вміло ставив тички. Він, правда, все на світі робив уміло, швидко й охоче.

Земля була м'яка, тепла, тепло панувало вже он який час, навіть не було набридливих дощів, од яких у чоловіка розмокають тут навіки маслаки. Кирпа якось мовби розм'якав од тепла й од такого буденного заняття, в ньому нічого не зоставалося від воїна, пропадала шорстка косоплечість, він стояв у довгій сорочці, у зношених портах, босий, простоволосий, був якийсь зовсім домашній.

Раз не витримав. Чи пожартував, як завжди, чи й справді? Сказав з якоюсь безнадійною гіркотою:

— Прийшла б ти сюди вночі, в оці гущавини.

Вона вдала, ніби не розуміє:

— Вже я тут, нащо вночі приходити?

— Тоді б і я, може, прийшов...

— І ти вже тут.

— Вже тут, а ще й не тут...

Вона промовчала. Билася жилка на шиї, млость поймала всю, солодка байдужість запанувала в усьому тілі. Хай станеться, як має статись і що має статись.

Але Кирпа взявся до роботи, вправно вбивав гострі тички в м'яку землю і виходило так, ніби віддаляється з кожною забитою тичкою від Журини. Коли вбив останню, трохи постояв, не озираючись, глухо спитав:

— То як? Прийдеш?

— Про віщо ти, Кирпо? — перепитала, відразу й пошкодувала, але він обернувся до неї, показав в усміхові свої сліпучі зуби:

— Ну, не при сонці будь сказано...

І, замахнувшись так самісінько, як для рубання мечем, косоплечо посунувся на неї, і вона опинилася в його обіймах, вдарилася об нього тілом, сорочка на сорочку, груди на груди.

— Господи, сором же ж!

Він не міг відірватися від неї, та й вона так само не мала такої сили, але в жінці завжди живе сором'язливість, страх і нерішучість.

— Побачать же! Що ти робиш, Кирпо!

Він відчахнувся од неї, сп'яніло відсунувся, перекосило його ще більше, ніж звичайно, сказав твердо:

— Жду тебе тут, як стемніє.

Мовчазну згоду вичитав у великих її очах.

Так само мовчки й покрадьки зійшлися вночі, відразу відшукали одне одного, забилися в глибини зелених нетрів, м'яка земля ласкаво прийняла їх; вони доторкувалися одне до одного з пожадливістю сліпих, що спіткалися після довгих блукань у безлюдній пустелі, мова перейшла в пальці, в руки, слова стали дотиками, вони впізнавали одне одного й не впізнавали, задихалися від ніжності, тонули в ній, стогнали, відчуваючи, що ось-ось загинуть. Чом так пізно зустрілися, чом так довго не могли знайти одне одного, чом, чом, чом? Довгі коси Журини розсипалися по землі, обплітали воєводу, були неначе живі, з них мовби вилітали іскри, їхній зелений сховок осяювався якимсь дивним світлом, тиша панувала довкола така, ніби все на світі вмерло, тільки вони живуть, бо тільки вони справді живуть, а більше ніхто.

Земля була м'яка, клаптик землі, накритий густим безшелесним зеленим світом доброї до них квасолі, такої ж самої, як у далекому Києві, і земля в темряві нагадувала мовби щось київське, хоч від згадувань вони обоє були далекі, бо й навіщо? Нічого тепер не поможе, позаду немає нічого, вони тут, нині й прісно і вовіки віків, нині, нині, нині!

Кирпа обводив долонями Журину, те місце, де вона лежала, той клапоть землі, що був під нею.

— Ось. Б'ються люди за землю. А землі кожному — аби вмістилася на ній кохана жінка. Більше й не треба.

Журина тихо засміялася.

— А квасоля?

— Квасоля хай росте вгорі. Як груші.

Журині хотілося плакати. Ну, чому вони так довго не могли знайти одне одного, чому? Таке коротке життя і таке

жорстоке. Б'ються люди. Моляться. Страждають. Князь стоїть над усіма, платить тим, хто вбиває, і тим, хто лікує. Що може бути безглуздіше й страшніше? А життя ж коротке...

Вона лежала на спині, дивилася в темряву, чомусь гадалося, що не квасоля росте десь у темряві довкола, а молодо шумить весняна пуща, був у її очах рух дерев, шепотіння листя, спів птахів, які не мають печалі, бо невідомі їм болі й страждання людські.

Кирпа мовби вгадав її думки, гладив її тихо, гладив обережно, несхожим якимсь голосом казав:

— Не можу в камені... Тягне мене до лісу, аби там лягти під деревом по-звірячому і слухати, як шелестить жито на узліссі...

Вона хотіла сказати: «Слухай квасолю», а подумалось: «Слухай мене». Сама ж слухала його. Ось тобі й косоплечий! Ось тобі й зубатий та розсміяний!

Так почалося між ними. Удень усе звичне, лише ждання ночі нетерпляче, гарячкове, лякливе, так ніби могла знайтися якась невідома сила і прибрати ночі з-над абатства.

— Я думала, черниці такі дурні. Бо хто ж розумний замкнеться на ціле життя в цей камінь? А тепер і сама б звідси нікуди не рвалася.

— Ми ж з тобою не в камені — у квасолі.

— Цей сховок для нас міцніший за камінь.

— У квасолі — й таке щастя! А я казав: ні пес, ні видра.

— Урвав ти мені коріння серця...

— Проберу ось прозирку в квасолі, вгадай, що побачиш?

— Не знаю.

— Зірку. Та ще таку низьку, хоч простягай руки й бери.

— Зорі — то для нас. А зійде місяць — то вже для абатиси.

— Правда, ніби вона при місяцеві ходить гола довкола ставів?

— Не кажи так: гріх.

— А що то таке?

— Ніхто не бачив, чи ходить Адельгейда, чи ні.

— Не треба й бачити — можна здогадатися.

— Вона ж не заважає нам.
— Сама кажеш: заважатиме місяць.
— Ну, так, він ворожий до нас.
— Прокрадатимемось і під місяцем.
— Мовчи! Накличеш. Сови кричать над абатством...
— А що нам сови!

Він був безжурний і відважний. А що нам сови!

А сови кричали над абатством, старі, сиві, сліпі. Не віщували щастя нікому, нагадували про темряву й нещастя на світі, нагадували про смерті, про вбивання, про війни. Імператор не повертався з Італії, імператор вів свої війни проти папи, проти графів, проти гір і рівнин, проти людей простих, проти батьків дітей убитих і дітей ще не вбитих, а тоді брався й за дітей. Війна не мала кінця, бо батьки, що втратили своїх дітей, хотіли, щоб інші батьки так само втратили своїх дітей, інакше не мислили собі справедливості. Війна була мовби безперервне, вічне відомщення не знати й кого, не знати кому. Але нарешті імператор дочекався смерті свого найлютішого ворога папи Григорія. Вигнаний з Риму, без влади й без впливу, власне, полонений Рожером Сицилійським, чоловік, який десять років потрясав цілими імперіями, поклав початок, може, й тисячолітньому розколу Європи, більше не жив, можна було заспокоїтися на час, спочити від трудів великих. Імператор повертався з півдня, ніхто не знав, де він з'явиться перше: у Госларі, улюбленій столиці його батька, який вибудував цей город на місці водяного млина, чи у Вормсі, чи в Майнці, чи в старовинній столиці германській Бамберзі, а чи й у Кведлінбурзі, де не треба сидіти в незатишному імператорському палаці, а можна сховатися від трудів і клопотів у тихому абатстві сестри Адельгейди.

У Кведлінбурзі кололи свиней, наготовляли ковбас і копченостей, ловили перепілок, бо перепілки по-кведлінбурзьки були улюбленою стравою Генріха, все жило очікуванням високої хвилини, коли розчиниться брама, загримлять мостові ланцюги, ударять котли, заграють лютні, задзвенить зброя, замайорять стяги імператорські, засяє золото, загримить звитяжне залізо.

Коли прийшла звістка про смерть маркграфа Штаденського, Євпраксія надягла жалобу. В усьому чорному стала ще тонша, гінкіша, кількох літ, проведених в абатстві, й не помічалося на ній, така сама дитина, хоч уже й удова, хоч і в жалобі, хоч і... Зрівнялася долею своєю з сестрою Янкою в Києві. Тій отець спорудив монастир, зібрала вона туди дівчат з багатих родин, хотіла навчити всіляких наук, мабуть, усе про Бога хотіла навчити, а Євпраксія? Що мала тепер робити? Залишатися навіки у монастирі? Повернувся до неї багатий її посаг, привезений з Києва, мала коло себе Журину, отця Северіана-сповідника, кількох дружинників з Кирпою. Ні землі, ні притулку. Вози, коні, верблюди, колеса.

Втішала Адельгейда:

— Ось приїде імператор.

А що їй імператор? За віком, здається, такий, як князь Всеволод. За значенням? А що їй чиєсь значення? Від великого князя з Києва не мала нічого: ні вістей, ні порад, ні співчуття. Імператор не знав її, вона не знала імператора. Чула про нього — ото й усе. Тоді почула ще: в імператора вмерла жона Берта. Лишила двох синів Генріхові. Конрад — такий, як Євпраксія. Другий — Генріх, менший. Адельгейда казала:

— В імператора немає дітей.

— А хто ж то? — питала Євпраксія.

— Спадкоємці. В нього й жони не було.

— Хто ж?

— Імператриця. Ненавидів її.

— Він усіх ненавидів?

Адельгейда не відповіла. Знала про брата більше, ніж будь-хто. Ще коли мав сімнадцять літ, у своїх безчинствах сягнув так далеко, що підмовив гидкого свого напарника в усьому злому Заубуша (досі не могла згадувати цього без жаху й огиди) згвалтувати вже не якусь просту дівчину чи жону чужу, а її, імператорську доньку, абатису Кведлінбурзьку Адельгейду. Влітку, вночі, коло чотирикутного ставу, виманивши її туди, напали вдвох, імператор тримав сестру за руки, а той хапливо рвав на ній одяг, м'яв її неторкане тіло, із страху вже й не за себе, а за імператора вона

й не кричала, тільки глухо стогнала, а Генріх насміхався і над нею і над гвалтівником:

— Заубуш, я триматиму тільки руки. З ногами справляйся сам. Ноги в жінки не надаються до оборони. Вони створені природою для покірливості й для насолоди чоловікам.

Вона мала б прокляти Генріха, а вийшло? Саксонські князі, шукаючи приводів для війни проти імператора, двічі збиралися для обговорення ганебного ґвалту над рідною сестрою. Адельгейда відмовилася оскаржувати брата. Відчувала: падає туди, де кишать дияволи і де для такої, як вона тепер, знайдеться місце, однак святощі імператорського імені були для неї вищі за все. Жертвувала собою і не для Генріха — для самої ідеї імператорства, отож, якоюсь мірою, і для самої себе.

Генріх схаменувся, може, й злякався свого вчинку. Покликав Заубуша до себе в Гарцбург. Той вирушив з Гослара навіть без зброєносця, вважаючи, що йдеться про таємну раду в імператора, і пишаючись, отже, високою довірою. По дорозі в лісі Заубуш помітив засідку і, хоч не подумав, що то проти нього, але на всяк випадок сховався в поблизькій церкві. Бургграф Мейссенський Бурхард поїхав за ним і дав слово честі, що з Заубушем нічого не станеться, коли він вийде з церкви. Заубуш не повірив, але гаразд відав, що святість церкви не зупинить нападників, коли вони мають належні веління від самого імператора, тому вийшов і віддався Бурхарду. Його загнали в глухі хащі й посікли мечами. Імператор повідомив сестрі, що вона відомщена, а тоді довідався, що Заубуш вижив. Позбувся ноги, був увесь у рубцях, однак живий! Вищі сили оберігали цього зіпсованого вкрай, але й дорогого водночас імператорові чоловіка.

Генріх провідав ще недужого Заубуша, подарував йому баронський титул, щоправда, тим часом без землі й без підданих, наблизив до себе ще більше — відтоді цей чоловік став найдовіренішим слугою Генріха. Втекти не міг, бо одноногий, зрадити теж не міг, бо й для кого? Покинути? Але ж не мав ніякого майна, всі домагання щось одержати давно вже припинив, бо імператор щоразу сміявся:

— Навіщо земля тому, кому належать всі свинячі жеровиська*? Після імператора ти наймогутніший чоловік в імперії!

Щоразу, як приїздив до Кведлінбурга, Генріх зіштовхував Адельгейду з Заубушем. Він любив, коли люди ненавидять одне одного. Привозив Заубуша, щоб той ненавидів Адельгейду зблизька. Жінку можна ненавидіти лише зблизька. Адельгейда ненавиділа Заубуша охоче, добровільно, без примусу. А що закохуються люди так само, то з часом ні вона, ні Заубуш вже й не могли розрізнити, чи то між ними ворожнеча, чи любов? І ждала Адельгейда приїздів імператора до Кведлінбурга і з острахом, і з ненавистю, а водночас і з затаєним нетерпінням: бо ж з Генріхом неминуче мав приїхати й Заубуш.

Настала зима, не знати вже й яка зима на чужині для Євпраксії. Пори року — повільні, однаково сумні, мов плакучі верби, не приносили їй нічого, навіть звістка про смерть маркграфа не здивувала, бо вмер він для неї ще тоді першої ночі, коли боролася з ним і у відчаї хотіла покінчити з собою.

Дні сповнені були звичного безглуздя канонічних суперечок отців Северіана й Бодо, стриманих розмов з Адельгейдою, нудьгування, дратівливості, коли не хотіла нікого бачити, навіть Журину гнала від себе, не читала книг, не згадувала ніякої мови, ні нових — одної та другої, ні своєї дитячої, бо й згадати тяжко: летюча тінь від слів лишилася — і більше нічого.

Ночами кричали над абатством сови, було страшно й самотньо, ждала нетерпляче снів, бо то було її єдине багатство. Її сни брели через ріки, прослизали попід зеленим віттям пущ, линули через долини, шукали Києва, причаєного в золотому смутку церков.

Зимової ночі приснився їй білий янгол. І руки в нього світилися золотистим вогнем. Від радості прокинулася й побачила Журину з свічкою в руці.

— У мене вже горить одна, — сонно сказала Євпраксія.

---

* Гра слів. По-німецьки Saubusch означає: лісові хащі, де дикі кабани їдять жолуді.

— Принесла ще одну.

— Навіщо аж дві?

— Кажуть, імператор в'їхав у Кведлінбург. Хай горить у тебе дві свічки. Ти ж княжна.

— Я вже забула про це. А імператор де?

— Не знаю. Не бачила його. Бачила безногого.

— Хто це?

— Не відаю, дитино. Страшно стало. Понесла тобі свічку.

— Ти не бійся, — сказала Євпраксія.

— Не боюся, а страшно.

Про безногого обидві вдавали, ніби нічого не знають. А знали ж давно: одна від Адельгейди і баронських дочок, друга — від черниць. Та й очікувано всі ці роки в Кведлінбурзі чи то імператора, чи, може, більше Заубуша. Адельгейда — зі змішаним почуттям давньої ненависті й пізнішого захвату, жіноцтво — з лінивою цікавістю. Чи ходитиме Адельгейда нагою коло ставів? Надто ж коло того, чотирикутного.

Але імператор приїхав неочікувано, серед зими, приїхав у жалобі, поховавши жону, в'їхав у Кведлінбург тихо, замкнувся в палаці, не дав знати сестрі, хоч, здавалося б, мав ділити жалобу разом з нею, та й місце для того в абатстві відповідніше, ніж у великому, пустельному палаці, холодному, темному, зчужілому.

Де взявся в абатстві Заубуш і чому опинився там уже в ніч їхнього приїзду? Журина проходила двором абатства, в темряві тьмаво біліли кам'яні аркади, вона нечутно ступала по плитах, ще мала пройти попід аркадами, тоді завернути на половину Євпраксії, але її мовби ждали в притемненому переході, назустріч схитнулася висока гнучка чорна постать, почувся уривчастий стук об камінь: стук-стук, і вона якось відразу здогадалася, що то Заубуш, хоч ніколи не бачила його й не чула стуку дерев'янки, навіть не знала, чи носить дерев'янку, чи просто стрибає на одній нозі, чи, може, носять його, як вельможу й першого прибічного імператора, в золоченій лектиці. Його чорна постать, отой стукіт дерев'янки, несподівана нічна поява під пустинними аркадами — все було таке несподіване, що

Журина чомусь злякалася й стала. А він підійшов до неї, в темряві видивився їй у лице, очі мав так само великі й темні, як Журина, здається, що відзначався неабиякою чоловічою вродою, хоч їй було не до того, щоб помічати ще чиюсь вроду, а ще: відразу потвердив усі розповіді про себе й найгірші припущення, бо нахабно простягнув руку до її обличчя, взяв за підборіддя, спитав чи то здивовано, чи недовірливо:

— То це ти — княжна руська?

— Не бачиш. Мати її.

— Ще ліпше. Наблизься.

Несподівано вселилася в неї зухвалість.

— Наближайся сам! — відповіла з викликом.

Він засміявся.

— Дерев'янка не дає. Хочу, аби ти.

— Я не хочу.

— Змушу.

— Ніхто не змусить.

— Мені це подобається. Поглянь на мене. Я — Заубуш. Чула?

— Здогадалася.

— Тоді домовились. — Він спробував ухопити її за руку. Журина ухилилася.

— Не зі мною.

Побігла від страшного барона, мов перелякане дівчисько. Навздогін почула:

— Сто тисяч свиней! Знайду тебе!..

Такий справді знайде. Вистукуватиме своєю дерев'янкою по кам'яних підлогах цілу ніч, поки добереться до її келійки, і ніхто не прийде на поміч, і воєвода її не відатиме нічого, не прибіжить, не замахнеться косоплечо мечем. Розгублена й перестрашена, запалила свічку, пішла до ложниці Євпраксії, тепер ось розбудила княжну, вигадувала щось про дві свічки на честь прибуття імператора, а в самій усе тремтіло від темного передчуття.

— Посиджу трохи коло тебе, — попросилася. — Бо спати не можу, тривога якась у серці, темно довкола, все чуже нам.

— А мені снився янгол і руки в нього світилися, — сказала, усміхаючись радісно, Євпраксія. — Чи я спала, чи й не спала. Бо то твої руки світилися. Від свічки.

— Ти вся світишся чистотою, моя дитино, ото й сниться тобі.

— Часто сняться страхи. І Київ теж сниться. І твої пісні журливі чуються крізь сни. Найчастіше ота: степами брестиму, як голубка густиму...

Залишок ночі вони провели між сном і просонню, Журина більше й більше занурювалася в тривогу, готова була ще до настання світанку бігти в город до дружинницького помешкання, розбуркати Кирпу, переповісти йому все, що з нею сталося, Євпраксія ж блукала уявою десь далеко звідси, бачила й не бачила Журину, чула й не чула її притишений голос, бо вчувалося їй щось інше, серце ждало чогось, дивувалася, чому бариться ранок, так ніби саме цей ранок мав змінити все її життя, покінчити з оцим невизначеним, розпачливим буттям монастирським і чужинецьким.

Ранок настав сірий, холодний і безнадійний. Шмаття мокрого туману завалило абатство, змішалося з каменем — і не добереш, де туман, а де камінь. Гнітило душу, вбивало бажання й надії, хотілося вернути ніч, сон, забуття.

День був такий самий, нічого не приніс, абатство, завалене шматтям туману, завмерло, ждало, прислухалося.

Не почули нічого. Нічого не сталося. До Євпраксії не навідалися навіть її святі отці. Журина не знайшла Кирпи і тривожилася ще більше. У тумані над вежами Кведлінбурга розпачливо кричала галич. Десь по брудних грузьких дорогах тяглися, мабуть, до Кведлінбурга обози з живністю, і похмурі селяни проклинали негоду, імператора й Господа Бога.

Імператор замкнувся в палаці, нікому не показувався, нікого не хотів бачити, нікого не підпускав, нікого не випускав і не відпускав. Як же вирвався від нього вже першої ночі Заубуш? А може, його й не було? Може, то з'ява стала перед Журиною? Бо ніхто більше в абатстві не згадував про барона. Спитати? Але ж кого? Та чи й треба?

Ще день минув і ще кілька, і нічого не ставалося, і дні ті були довші за всі роки ждання й нудьги на чужині для Євпраксії, для Журини ж ставали вони делалі тяжчими, бо тривога в ній не згасала, а побільшувалася й гострішала.

І несподівано: імператор обідає в абатиси Адельгейди. Запрошено єпископа, абатів, будуть барони й графи, запрошено Євпраксію, може, єдину з шляхетних вихованок абатства, бо ж ніхто не міг зрівнятися з нею походженням.

Вона була в чорному, тонка, висока, така юна, що видавалася з-поміж усіх дівчиськом. І всі були в чорному, бо ж в імператора — жалоба. Не було пишної стрічі, бо — жалоба. Він зліз з коня коло брами, швидко перейшов двір, не дивлячись, скинув комусь на руки важке провологлe хутро, зостався в чорному, високий, з запалими грудьми, весь у рудявому зарості, не мав на собі нічого з імператорських відзнак, окрім грубого золотого ланцюга на грудях, і той ланцюг мовби гнув його, пригорблював, зсутулював, а може, то роки, бо ж Генріх мав мало не стільки літ, як великий князь Всеволод, годився б Євпраксії в батьки.

Генріх був імператором уже тридцять літ. Незмога навіть уявити. І хоч не були то легкі й веселі роки, хоч простягалося багато рук до його корони, хоч проклинали його в церквах і навіть у Римі, але ж тридцять літ на такій висоті, в такій самотині?

У ньому змішалося все: примхи, призвичаєння, потреби, неминучість, неприступність, велич, упертість, зарозумілість, недовір'я, підозріливість. Ніколи не обертався, дивився тільки перед собою, погляд мав важкий, падав він у нього згори вниз, гнітив, розчавлював, не смів ніхто попадати під той погляд, хто ж попадав — мав неминуче загинути. Чи він бачив що-небудь і кого-небудь? Важко сказати. За довгі роки навчився пускати погляд боковий, побіжний. Це помагало помічати багато прихованого, скажімо, жіночі очі. Але останнім часом прийшло тривожне відчуття, що помічати жіночі очі вже не хочеться. Дратують і щоразу зринає: «Навіщо?» Заубушу було звелено щодо жінок твердо: «Зневажати!» Той зло жартував серед обпитих баронів: «Імператор об'ївся свіжиною, перейшов на солонину!»

Адельгейда хотіла повітати імператора високими словами, він нетерпляче відмахнувся:

— Відаєш, що не люблю безглуздих криків. Алілуя, осанна — полиш для своїх єпископів.

Абатиса несміливо спитала, чи не помолиться він у церкві святого Серватіуса. Генріх сказав, що не піде.

— Але ж чому, ваша імператорська величність?

— Спитай Заубуша, — кинув насмішкувато Генріх. — Він скаже тобі, що Бог — це сто тисяч свиней!

Усі вітри й дими Європи були в його рудуватій борідці. Він намагався бути образливо-грубим, щоб відлякувати від себе душі низькі й обмежені, і цим якось відразу сподобався Євпраксії. Вона зрозуміла його подратованість і оту втомлену пригорбленість. Бо то від сумної величі. А сумна, бо непотрібна йому самому. Всім іншим — так. Йому — ні. Ще сподобалося їй відразу, що імператор висловлювався саме отими звуками, які розставляються між словами. Просте ніщо, якесь гмикання чи покашлювання перетворював на сповнене глибокого значення слово.

Ось так і дивилася Євпраксія на Генріха своїми сірими очима, і він наштовхнувся на ті очі, бо зухвалості в них було більше, ніж у нього самого, він навіть не міг збагнути, що воно перед ним. Ноги й волосся. Волосся вибивається золотими пасмами з-під чорного жалобного накриття, а ноги і є цією істотою, дивною, чужою, яка з'явилася тут, мовби втілена образа імператорської гідності, виклик, натяк, дратування.

Високому духу личить радість, гнів належиться йому за становищем. Імператор спитав невиразно, без радості, але й без гніву:

— Хто така?

Адельгейда підвела Євпраксію. Та вдала поклін. Мати схильність ще не означає схиляти голову. Зухвальство неабияке. Треба було зневажити й змаловажити, але подумав, що мати перед очима отаке чисте створіння ліпше, ніж дивитись щодень на баронів, з вухами чорними від невмивання. З жалем і острахом зрозумів, який він старий. Троянди не пахнуть, пси не гавкають, жони не люблять, любов охолола, зло перемагає.

Він пустив на Євпраксію скісний погляд, поглянув на неї майже крадькома. Її очі напливали на нього, мов два сірі довгасті птахи. Тоді Генріх подав княжні руку.

— Будете моєю дамою за столом. Германський імператор знати не хоче нічого германського. До того ж ми обоє в жалобі. Прийміть мої співчуття. Маркграф був вірний мій слуга.

— Я нічого не знаю про імператрицю, — відмовила Євпраксія.

— Вона вмерла.

— Так. І це, мабуть, дуже сумно.

— Мабуть? — Генріх не міг стямитися від такої наївності. — Мабуть? Смерть — це гірше, ніж сто тисяч свиней, як каже Заубуш! Треба жити!

— А хто живе на сім світі? — спитала тихо дівчина.

— Хто? Я живу! Заубуш живе! Всі ми живі, поки живі!

— Багато мертвих живуть і досі, натомість безліч живих слід вважати давно вмерлими. Дехто вмирає, так і не народившись.

— Ти говориш добре, але вкрай невдало, Праксед. Не відаєш, що то — життя?

— Не відаю.

— Мав би звати її «твоє непороччя», — докинув Заубуш, сподіваючись розвеселити імператора, але той тупнув ногою:

— Не смій!

І Адельгейда, скориставшись нагодою, просичала до Заубуша:

— Диявол!

Той зневажливо кривив соковиті губи, недбало закидав свою дерев'янку мало не поперед імператора, але вмовк, не огризався, бо вельми добре знав норов Генріха й побачив: дратувати того сьогодні не слід. Треба перечекати — ось і все. Імператор не здатний на чомусь зосереджуватися, він весь у полоні несталості, у перескоках настроїв і думок.

Були вже в монастирському рефектарі. Єпископ сотворив коротку молитву, на столах — важкі срібні миси, золотий посуд для пиття. Копчені гуси, печеня з хріном, каплуни в розсолі, з часником, перепілки, голуби, лебеді,

засмажені цілими в коронах, тепле пиво, меди-вина, які литимуться, мов на млинові кола. Ось сяде імператор за цей стіл і забуде все на світі. Пам'ятатиме лише про владу. Бо все — у владі, все прах, окрім влади, безмежності влади, це єдиний сенс життя, виправдання всього, свято, захват!

І мовби на виправдання думок Заубуша, Генріх, сідаючи за стіл між Євпраксією і Адельгейдою, сказав тихо, не знати до кого й звертаючись:

— Я імператором уже тридцять літ!

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

Ще змалку він потопав у морі людської непевності й невизначеності. Хоч народився імператорським сином і вже трилітнім одержав королівську корону (випадок рідкісний навіть на ті каламутні часи), тяжів над ним страх загубитися в безмірі держави й незліченності люду. Випадки, які ставалися з ним, грізно вказували на таку можливість, і він гарячково шукав власних способів піднесення над юрбою, над землями, над цілою імперією, бо все, що стосувалося імператора донині, видавалося йому хистким, ненадійним і занадто умовним.

Не міг забути, як на пишних ловах, влаштованих йому архієпископом Адальбертом, білий його кінь, злякавшись звіра, поніс просто на вершників, що наганяли дичину збоку. Генріх не втримався в сідлі, звалився на землю безпорадно й незграбно, упав під копита розпалених гоном коней, вершники нічого не могли вдіяти з розтелесованими тваринами, а коні, не розбираючи, де імператор, де простий чоловік, промчали над поверженим Генріхом, і велетенські, як падаюче небо, копита здіймалися над ним, падали мовби на нього, він провалювався разом з ними в смерть і знищення, він міг бути розтоптаний десять і сто разів, знищений без сліду, перетворений на розплющений корж кривавого м'яса, але сталося так, що лиш двічі чи тричі черкнуто його краєм копита, розірвано одяг, подряпано бік — і все. Адальберт дякував Богові за чудо, імпе-

ратор похмуро думав про ту невловиму грань, яка щойно ділила його від смерті.

Іншим разом мав пригоду, про яку нікому й не розповідав, бо там було більше ганьби, ніж загрози. Період той клірик Бруно, який прагнув точного вислову, визначає так: «Коли Генріх, подібно до незагнузданого коня, пустився щодуху по дорозі розпусти». Одружений уже шістнадцятилітнім з Бертою Савойською, «благородною й прекрасною», як назвав її той самий Бруно, Генріх мав коханок і наложниць по всій імперії. «Коли чув, що хтось має молоду й вродливу доньку або жону, то, на випадок невдачі зваблення, велів брати силою», — це знов усезнаючий Бруно. Мав звичай уночі в супроводі одного або двох вірних поплічників вирушати на «лови». І ось одного разу перепинили його лісові люди. Приятелі божі й недруги цілого світу. Не знали, хто він, куди прямує, чого й навіщо. Не знали й не хотіли знати. Вискочили з-за темних дерев, самі темні й невловимі, незлічимі, як мурашва, зашамоталися, завирували, зачервились, вмить стягнули з коней імператора і його недолугого супутника, що навіть мечем не встиг зблиснути, рвали зі своїх бранців зброю, прикраси, одяг. Той дурень врешті вимурмотів, що будуть покарані тяжко, бо ж сам імператор перед ними. З Генріха якийсь волоцюга саме знімав тяжкого золотого ланцюга. Почув, зареготав, б'ючи просто в лице імператорові кислим духом:

— Го-го! А ось тепер я буду ним! У кого золотий ланцюг, той імператор!

Генріх щедро обіцяв їм найтяжчі кари. Варити в котлах на повільнім вогні. Зашити у вузькі мішки й повішати живцем коптитися, аби вчилися нести яйця. Порозвішувати на гіллі вниз головами. З нього глузували просто в ніс. Бо що їм якийсь там імператор? Вони зелені братове, серед зелених лісів, під зеленими вітрами!

Тоді він не вспокоївся, поки й не переловили всіх грабіжників. З вірьовками на шиях, вони побачили його знов, був увесь у золоті, оточений пишним почтом, залізними рицарями, пішими щитоносцями, вимушені були немало подивуватися:

— Диви! Справді імператор!

Ще був у нього випадок на Лабі. Після ловів у землях маркграфа Мейссенського імператорові захотілося переправитися на другий бік ріки. Приготовлено човни, встелено килимами, заквітчано, на одні посаджено збройний почет, на другі — імператорських шпільманів для звеселення гостей; Генріх мав пливти в першому човні разом із маркграфом, Заубушем, двома баронами й гребцями. Готування було мовби й незабарливе, бо ж вдовольнялося бажання самого імператора, але й не таке швидке, аби про нього якимсь дивним чином не змогли довідатися на тім березі річки. Там справді стало відомо, і хмари люду висипали на зелений берег, позабрідали в воду, нетерпляче ждали човнів, вимахували на радощах зброєю, чи то квітами, чи там чимось.

Але те, що здаля видавалося радісною привітністю, насправді виявилось дикою ворожістю. У воді й на березі стовбичили похмурі драби, з розкричаними мордами, тягнулися до підпливаючих човнів довгими гаками, розмахували важучими сокирами, вмить зачіпляли човен, що вирвався наперед інших, цурпелили його на мілке, гахали сокирами в дно, ревли:

— Рубай!

— Бий!

— Трощи!

— Сто тисяч свиней! — закричав Заубуш. — Це човен імператора германського! Назад, падлюки!

— Лайно там твій імператор, — зачіпаючи човна відразу трьома гаками, відповіли йому нахаби.

— Це берег барона Кальбе! — кричали інші.

— Нікого не пустимо!

— Усіх порубаємо!

Імператорський човен порубано так само, як і інші, Генріхові довелося по коліна в воді вибрьохуватися на берег, де його ждав сам барон Кальбе, неприступний у своїй знахабнілості.

Що? Імператор? А яке йому діло? Берег належить йому і вода до самої середини річки належить йому. Маркграф Мейссенський? Тому належить берег протилежний і вода коло нього до середини річки. Що належить імператорові?

А звідки має знати барон Кальбе? Може, імператорові нічого не належить, а може — оте, що розділяє річку. Невловима лінія, себто ніщо. Барон реготав, аж підстрибував:

— Гух-гіх-гіх! Цієї води не нап'єшся! Бо то й не вода — ніщо!

Генріхова лють ще більше розвеселяла барона. Барон стояв на своїй землі, на своєму березі, коло своєї води, а імператор? Мав усе і нічого не мав, володів мовби цілою імперією, а сам міг хіба що обхопити руками власні коліна. Радості, як у пса, що тільки й може понюхати в себе під хвостом.

Сталося так, що всі прикрощі спіткали Генріха в Саксонії, і відтоді ця земля стала для нього мовби приваблива жінка, якою хочеш заволодіти, а вона ніяк не піддається. Блукав з города в город, ніде не затримувався, намагався охопити всю підвладну йому землю, ріки, ліси, гори; гір було багато, вся Саксонія уявлялася мов безладно й густо розсипані зелені вершини, які панують над цією землею, купаються в невисокому небі, тягнуться до сонця, а десь коло підніжжя тих вершин кублиться люд, змагаються барони, метушаться городяни, вперто дряпають землю селяни, і все це прагне вище й вище, кожен хоче добратися до вершин, щоб захопити їх, запанувати, не допустити нікого, навіть імператора.

Якийсь розумний чоловік вигадав колись ставити на вершинах гір кам'яні неприступні замки. Замки видавалися юному Генріху островами порятунку в морі людської зажерливості, невизначеності й ненадійності.

У найнеприступніших, але й наймальовничіших горах Саксонії він ставить замок свого серця, найулюбленішу свою кріпость Гарцбург, виростають замки Вігунсштейн, Мозбург, Засенштейн, Шпатенберг, Гайменбург, Азенберг.

Саксонські барони сполошилися. На раді у Вормслебені маркграф Оттон Нордгеймський сказав про Генріха: «Він набудував силу неприступних кріпостей у наших місцях, укріплених самою природою, і розташував у них великі гарнізони своїх слуг, озброєних до зубів. І ці кріпості слугуватимуть не проти невірних слов'ян, які спустошують

наші прикордонні землі, а проти нас, що ви всі незабаром відчуєте на собі. Майно наше викрадається й тягнеться в кріпості, з вашими доньками й жонами королівські міністеріали-фамулюси нав'язують злочинні стосунки. Вони примушують служити собі ваших рабів і вашу робочу скотину, а вас самих — носити на своїх благородних плечах усілякі тягарі. Та коли я подумаю, що ще жде нас попереду, то все перелічене видається дрібницею! Адже він має намір позбавити нас не частки, а всього нашого майна і роздати його своїм зайдам, а нас, вільних людей, примусити служити рабами у них». Ця промова записана в історії клірика Бруно. А в анналах монаха Герсфельдського монастиря Ламберта так само читаємо: «Між тим розміщені в кріпостях королівські слуги валили на люд нестерпний тягар. Вони серед білого дня викрадали все, що знаходили на полях і в оселях, вимагали незвичайних і тяжких платежів і внесків за користування полями й лісами, часто під приводом несплати десятини вони заганяли цілі табуни. Коли хто обурювався на таке зло і насмілювався полегшити біль душі скаргою, його кидали в ув'язнення як злочинця проти короля і він не міг вибратися з тюрми, допоки не викуповував свого життя ціною всього свого майна».

На всі скарги Генріх відповідав, що він чинить згідно з законом за несплату десятини. І жартував при тому, що не можна до кінця знати свою землю, не побувавши в її в'язницях.

Саксонці скаржилися: «Нас змушують платити за воду, яку ми п'ємо, за дрова, які ми збираємо в наших лісах». Давніше вони не платили. Вважали своїм, даним від Бога. Де взявся король, заявив: це моє! Якийсь поземельний королівський податок.

Поки імператорами були представники Саксонської династії, вони обминали Саксонію, тепер Генріх добрався й до неї. Переніс столицю в Гослар, будував бурги, ображав баронів і графів, обрáзи намножувалися, клірик Бруно в своїх записках скаржиться, що неспроможний і перелічити всіх образ, бо «не вистачило б ні пам'яті, ні знарядь для писання».

Насправді все було значно простіше. Вистачало пальців на руках, аби перелічити. Єпископ Гальберштадський Бурхард скаржився, що Генріх відняв у знатного, на ймення Бодо, майно, яке належало Гальберштадській церкві.

Пфальцграф Фрідріх скаржився, що за велінням короля у нього відібрано бенефіцій, який він одержав од Герсфельдського абатства.

Маркграф Деді говорив про незаконну конфіскату в нього королем спадкових володінь.

Граф Геріман розповів, що король захопив належний йому за правом спадку укріплений город Люнебург.

Оттон Нордгеймський скаржився, що король відняв у нього, ні в чому неповинного, герцогство Баварське.

А насправді?

Баварію Генріх відняв у Оттона за державну зраду. За цю ж провину віднято землі в Деді й маркграфа Тюрінгського, які підняли заколот проти Генріха. Люнебург приєднано як належність корони з міркувань державної цілісності й безпеки.

Перший заколот Оттона Нордгеймського Генріх подавив досить легко: забрав у Оттона Баварію і частину майна, а його союзник саксонський герцог Магнус Білєлунг був позбавлений прав герцогства і ув'язнений. Тоді проти Генріха об'єдналася вся саксонська знать. Єпископи Гальберштадський і Гільдесгеймський, саксонський герцог Герріман, граф Генріх, архієпископи Магдебурзький, Мінденський, Падерборнський, маркграф Уто, маркграф Екберт. Простий люд, вільності якого було загрожувано щодень, теж приєднався до знаті. З тих відлеглих часів збереглася написана латиною «Пісня про Саксонське повстання»:

По всій землі розсилають вершників з оголеними мечами
Збирати на війну весь народ
Для захисту себе і свого майна.
Селяни переробляють знаряддя землеробства на зброю.
Вони виковують двосічні мечі
З твердих кирок і лопат.
З кіс наточують вістря для списів.
Одні ладнають легкі панцирі для лівої руки,

Другі вкривають металом шоломи для вершників,
Трсті готують для бою дубці,
Роблячи важчими їхні кінці свинцем і залізом.
Тисячі хліборобів озброюються для війни,
мовби справжнє військо.
Запущено поля, покинуто все,
кожен спішить на війну, дбає про зброю.
Зібралося сила люду — скільки море несе води,
Скільки в полі — колосся.

Саксонія бунтувала цілих три роки. Несподівано впали на цю лагідну землю страшні морози, вимерзли ріки, зупинилися млини, не стало хліба, погано зодягнені селяни страждали від холоду й від голоду. Коли брано приступом якийсь із королівських замків, то руйновано його до самих підвалин і каміння розкидувано, щоб і сліду не зоставалося.

Прихильний до Генріха єпископ Люттіхський Отберт писав пізніше: «Король, усвідомлюючи свою погибель, яку очікує малочисельність в боротьбі з масами, вважав своє життя вищим за славу, порятунок вищим за безумну відвагу, і з необхідності втік».

Саксонці нарешті добралися й до улюбленого Генріхового замку Гарцбурга, знищили там усе, зруйнували церкву, розігнали жіночий монастир, викопали із землі тіло Генріхового сина й викинули диким звірам.

Коли ж селянське військо саксонців нарешті зустрілося з вірними Генріху рицарями і в гарячий червневий день у долині річки Унштрут коло Гомбурга спалахнула битва, то багато баронів, єпископи Гальберштадський і Гільдесгеймський, якийсь Фрідріх де Монте, що найголосніше скаржився колись проти імператора, зрадили селян і переметнулися на бік Генріха. Вони сміялися з тих, хто ще вчора, кинувши весь свій нужденний надібок, підтримував їх: «Це не воїни, а грубі мужлани, які годяться ходити за плугом, а не воювати».

Тисячі простих саксонців лягло в тій страшній битві. По трупах можна було перейти Унштрут.

«Та, — як пише Отберт Люттіхський, — переміг він (Генріх), — військо, а не впертість бунтівників. Вони ба-

чили, що обуренням можна лише дратувати короля, але не перемогти, що повстання завдасть йому прикрощів, але не зламає, бо війська його незламні, а тому, щоб захитати владу Генріха, вони стали вигадувати й приписувати йому злодіяння й такі ганебні вчинки, які тільки й може вигадати ненависть і злоба. Все це було б неймовірно тяжко мені писати, аби я наважився повторити всі вигадки. Перемішавши правду й брехню, вони скаржилися на Генріха римському первосвятителю Григорію VII».

ШЕСТИЛІТТЯ

(продовження)

У державного мужа кожен вчинок, кожен крок розрахований на майбутнє. Минуле згадується лише тоді, коли воно так чи інакше слугує цій єдиній меті. Тим дивнішими б мали видаватися Генріхові несподівані бажання, що заволоділи ним у Кведлінбурзі. Йому неспогадано й несподівано захотілося розповісти про все, що зазнав од покійного тепер уже папи, і розповісти не комусь там, а руській княжні. І це тоді, коли вже не хотілося вловлювати злукавлених жіночих поглядів, коли все набридло, утратило привабливість і значення. Нез'ясовану прихильність імператорову до Праксед потрактовано всіма, передовсім усезнаючим Заубушем, як звичайну примху, і ніхто не надав цьому ніякого значення, ніхто не подивувався, нікого не вкинуло те ні в схвильованість, ні в підозру. Хоч, власне, мали б дивуватися, бо ж оте дівчисько трактувало імператора досить зухвало й без належної шанобливості, він мав запобігати перед ним, напрошувався на розмови й побачення, коли ж пробував так чи інакше звернути мову на своє минуле, на свої поневіряння, на все, чого зазнав од саксонських баронів, а тоді — незмірно більше й гірше — від папи Григорія, вона просто відмовлялася слухати, посилаючись на те, що все те відбувалося або ж до її приходу на світ, або в час її дитинства, коли сприймала світ в його найпростіших виявах, лише як місце побуту чеберяйчиків, про яких, ясна річ, імператор ніколи не чув і суті яких йому

не дано збагнути, попри всі його високі й важливі переживання, подвиги, вчинки.

І дивна річ: імператора не відштовхувала така виразна нехіть до його особи і його життя, він ще більше тяжів до Праксед, добивався щоденних зустрічей, вигадував то пишні прийоми в своєму палаці, то відвідини абатства, то імператорські лови, то виїзди в гори. І хоч зима не перестала бути імлисто-сумною, вся в рудій багнюці, у захмарності й пронизливій сльоті, для Євпраксії мовби щось висвітилося, уперше в цій землі стало цікаво жити, вона ждала ранку, день наповнювався, забувалася нудьга, зникло плачливе самозаглиблення, до якого спонукала безнадія монастирського існування.

Генріх мовби розвіював свою показну жалобу по імператриці поряд з цією тонкою дівчиною. Міг хоч і півдня невтомно ходити з нею під аркадами абатства, довкола кам'яного дворика, і тоді все мало сховатися, щезнути, лишалися тільки ці двоє, без свідків, без наглядачів і спостерігачів, могли досхочу слухати одне одного, дивитися одне на одного, відчувати взаємну близькість чи взаємну відчуженість, хто ж то знає! Імператор дивувався, що й досі не міг збагнути, що саме тримає його коло цієї істоти, яка складається з самих ніг та золотистого волосся, якій так личать чорні шати, яка вміє слухати, але ще ліпше вміє говорити, заперечувати, сперечатися, виказувати дикий непослух. Нагадувала, може, його самого, коли мав стільки років, як вона. Могла бути його донькою, сестрою, жоною. Хоч, власне, й не мав потреби в жодній. Був сам завжди від самих початків свого володарювання.

А Євпраксія ніяк не могла стямитися, що коло неї сам імператор. Кілька років безнадійної самотини, жахного ждання, що вийде з отого борюкання маркграфа Генріха зі смертю, відразливі спогади про першу шлюбну ніч з маркграфом, тепер майже несподівана воля і ще несподіваніше — цей імператор поряд з нею, слухняний, мов той малий Журило з Києва, з яким бігали в дитинстві на Краснім дворі або в Звіринці, шукаючи чеберяйчиків. Де то тепер її чеберяйчики?

Дивилася на імператора. Високий, тонкий у стані, рвучкі рухи, крок сягнистий, хижий, навіть ніби нахабний, а очі — вперті, безбарвно-голубі, линяло-голубі, аж смокче під ложечкою, як глянеш у них. Очі шаленця. Виснаженість вичитується вже в самому погляді Генріха. А ще оті впалі груди, придушені тяжким золотим ланцюгом. Чоловік, вичерпаний до краю.

Євпраксії було незвично й лячно поряд з цим чоловіком і водночас мовби очікувала чогось від цих зустрічей, від ходінь під аркадами, від розмов.

Заубуш, якого недвозначно було прогнано, аби не вистукував по кам'яних плитах своєю дерев'янкою, отже, щоб не підслухував і не був свідком нічого, сидів тим часом у Адельгейди, пив старі монастирські меди, зневажливо казав:

— Усі ці розбалакування не варті виїденого яйця. Колись нас обох з імператором звали кведлінбурзькими цицькарями. Дівок душили, як перепілок. А тепер? Сто тисяч свиней!

Він би спробував прилаштувати цю руську княжну для власних утіх, в яких не знав ні краю, ні міри, аби ж не сам імператор прилип до неї, не знати й чого. Лишалася баронові Журина, до якої ще не міг приступитися, щоправда, та вважав те справою тимчасовою, бо тій жінці, зважаючи на її вік, так само нікуди подітися від нього. Придивлявся до імператора, бо ніяк не міг збагнути його поведінки. Може, змінила його смерть жони? Може, справді, хоче якось розвіяти жалобу по імператриці?

Але ж пам'ятав Заубуш, як Генріх колись будь-що намагався розв'язати від неї руки. Шістнадцятилітнім, на веління й домагання можних, проти власної волі Генріх вимушений був узяти в жони Берту Савойську. Була йому така ненависна, що не міг бачити її після весілля, та й весілля відбуто для відбутку.

Аби збезчестити королеву і добитися з нею розлучення, звелів Заубушу за будь-яку нагороду добитися прихильності в Берти. Заубуш, тоді ще двоногий, вродливий, як сам диявол, був пострахом і затаєним пожаданням усіх жон. Чи могла стати винятком королева? Вона призначила Заубу-

шу нічне побачення в своїх покоях королівського палацу. З ним, за домовою, пішов і Генріх. На перший стук королева, не гаючись, відчинила двері, і Генріх у темряві, щоб устигнути застукати зрадників, мерщій прошмигнув повз неї. Однак Берта вмить зачинила двері, не впустивши спокусника Заубуша, хоч як той рвався. Тоді гукнула служниць й веліла бити нічного зайду палицями, стільцями, хто чим попав.

— Падлюко! — проказувала Берта. — Звідки народилася в тобі зухвалість образити королеву, яка має такого сильного мужа?

— Я твій муж, — кричав, метаючись у темряві, в намаганні ухилитися від нещадних ударів, Генріх. — Я Генріх!

— Не може бути мужем той, хто по-злодійському крадеться до жони. Мій Генріх прийшов би відкрито. Бийте його!

Побитий до напівсмерті, Генріх вимушений був удати хворого і місяць пролежав, поки зійшли синці.

Тепер Берта мертва. Імператор вільний. Заубуш знав ще й інше: Генріх вільний від пожадань, жіноцтво йому тепер ні до чого. Тоді навіщо ж ці дурні ходіння, сидіння, розбалакування з руською?

Для Адельгейди несподівано з'явилася можливість помститися Заубушу. Вона відразу помітила, як дратується барон отими загадковими розмовами імператора з Праксед. Ось де помста! Поїла барона медами, ненавиділа його ще більше, кликала Праксед, просила при Заубушу:

— Проведи імператорську величність по всіх стежках абатства...

— Покажи імператорській величності монастирський скрипторій...

— Запроси імператорську величність на вечірню молитву до монастирської каплиці...

— Сто тисяч свиней! — безсило скреготав зубами Заубуш. Відірваний від імператора, втрачав усю свою силу й значення. Ставав чимось подібним до імператорських шпільманів Шальке й Рюде, яких помічано лиш тоді, коли розважали Генріха. Що? Він — барон для розваг? Ще побачимо!

Сидячи якось у каплиці, імператор і Євпраксія почули позаду сердите стукання баронової дерев'янки, голосне сопіння, вмощування на молитовній лаві. Генріх насмішкувато спитав темряву:

— Ти зважився на молитву, Заубуш?

— Сто тисяч свиней! Де мій імператор, там і я!

— Чому ж запізнився?

— Лагодив свою дерев'яну ногу.

— Я подарував тобі замість відрубаної золоту ногу.

— Вона заважка для носіння. Ще важча, ніж служба в імператора...

Шепіт злий, сухий, ніби хтось у воду попіл сипав.

Імператорові завжди потрібні слухачі. Уста — це влада. Покірливість, слухняність — вуха. Слухачів йому ніколи не бракувало. Але то все — примусово. А добровільно? Мати поряд таку молоду жінку, незалежну, водночас не володіючи звичайними засобами зробити її твоєю добровільною спільницею чи бодай слухачкою. Це нестерпно й для простого чоловіка, що ж казати про імператора! Чоловіки в жінках прагнуть знайти порятунок від самотності, а знаходять самотність ще розпачливішу. Тоді йдуть від одної до другої вперто, невситимо, напомацки, наосліп, невидюще, бездумно. А коли відібрано й це? Що зостається? Що мав він, імператор? Дороги, мандри, битви — ось і все життя. Більше нічого. Все для нього визначалося словом «колись». Ох, колись. Ще зовсім недавно. Тепер все не те й не так. Його чоловіча сутність може вилитися лише в оцих розповідях. Вилити душу, висповідатися. Ніколи не мав коло себе сповідників, гнав їх, ненавидів, а тут — мовби сам напрошувався.

Вона ж усе переводила на жарт. Про минуле? Не хочу, не хочу. Від надміру минулого люди старіють. Тоді говорити про нинішнє? Але ж нинішнього немає, воно невловиме. Чи знає імператор пояснення Алкуїна Карлові Великому про різницю в словах saeculum, aevum і tempus? Звідки знаю Алкуїна? Не марнувала часу в Кведлінбурзі. Яка людина? Як лампадка на вітрі. Що становить свободу людини? Невинність. Що таке віра? Упевненість у тому, чого не знаєш і що вважаєш чудесним. Що таке коріння? Друзі

медиків і слава кухарів*. Колись королі вчилися самі й примушували вчитися інших. Для імператора це й не навчання — лиш нагадування. Алкуїн писав так: «Ми розрізняємо три часи: минулий, теперішній і майбутній. Але, власне, для нас не існує теперішнього, бо ми маємо тільки минулий і майбутній. Поки я вимовляю перший склад слова, другий склад стає для мене майбутнім. Для Бога ж нема ні минулого, ні майбутнього, саме теперішнє, як він сказав своєму рабові Мойсею: Ego sum, qui sum** Але, пускаючись у подальші тонкощі, легко помітити, що два слова deus aeternus (вічний Бог) самі по собі не вічні, а вічне лиш те, що ними означається. Взагалі слова, якими говоримо, суть не що інше, як знаки речей, сприйманих умом, які служать для передачі нашого сприйняття іншим».

Ця молода жінка, окрім вроди й загадковості, мала ще досить вільного часу, щоб стати мудрою, а він володів лиш одним: владою. Віддав боротьбі за владу все своє життя, не мав більше нічого, був, власне, й не самим собою, а мовби живим втіленням влади, міг говорити, невтомно й без кінця, про владу й про владу. Люди втомлюються від науки, від мудрості, від піднесеного й незвичайного, найбільше ж від непослідовності й нетривкості. Тяжіють до сталості й певності. Сталість їм обіцяє лиш сильна влада. Влада ж може бути тільки одна. Двовладдя неможливе й небажане. Тому або графська й баронська сваволя, коли немає законів і немає народу, або папа з тисячами виконавців своєї волі і об'єднаним самою вірою народом, або ж імператор, коли народ міцно збитий докупи державою. Але саме тоді, як молодий король Генріх змагався з саксонськими баронами, у Римі помер папа Александр II і мотлох римський викричав папою п'ятдесятилітнього Гільдебранда, миршавого сина теслі з Родоакуму. Дванадцять літ сидів цей чоловік в Латерані, тряс церквою, просунув на папський престол п'ятьох пап, тепер сам захотів потрясати світом. У голові в Григорія зродився намір створити

* З відомих діалогів між ученим VIII ст. Алкуїном і сином Карла Великого Піпіном. Така діалогічна форма навчання запроваджена була Алкуїном у славетній Палатинській школі.

** Я є той, що є *(лат.)*.

духовну імперію. Він пересвідчився, приглядаючись пильно до світу, що людина, яка шукає правди, щоб жити в правді, прагне до якоїсь спільності, і ось тут королі й імператори пропонують їй спільноту державну. Але держави гинуть, виникають знову, вони нетривкі, їхня непостійність кидає тінь також і на володарів, а може, навпаки, бо все це опирається на хисткі засади щоденного життя з його потребами, церква ж спроможна перевищити всіх, пропонуючи для опертя безсмертну душу. Натомість державні мужі ведуть злочинний торг безсмертною душею взамін за можливості світські. Не можна отримати на сім світі нічого, що не було б відібране в когось іншого. Найбільше відібрати можна лише в того, хто володіє найбільшим. Таким був імператор Генріх, який, власне, ще не отримав корони від римського первосвященика, себто мав зватися просто — королем. Коли ще папа Александр був при смерті, Гільдебранд звелів (нечуване досі) королеві Генріху з'явитися до Рима, щоб скласти звіт у своїй поведінці й виправдатися в звинуваченні в симонії перед трибуналом первосвященика. Обраний папою, він називається Григорієм VII, не жде затвердження імператорського. Він пише іспанським графам, що іспанська держава з давніх часів є власністю святого Петра і належить папському престолу. Він пише королеві Угорщини, що його держава є власністю святої церкви відтоді, як король Стефан передав усі права і всю владу над своєю церквою святому Петрові.

Він дозволяє французам не підкорятися своєму королю, коли король не відмовиться від злочину симонії. Він зазіхає навіть на Русь, передаючи владу над нею вигнаному Ізяславу-Дмитрію і його синові за умови, що вони стануть ленниками папи. На півдні він зав'язує дружбу з Робертом Гвіскаром і норманами, даючи їхнім завоюванням апостольське благословення, яке мало перетворювати насильство на право, викрадення — на закон. В Італії він робить своєю прибічницею і коханкою Матільду Тосканську, багату молоду вдову, яка стане згодом прокляттям для Генріха. Він добився влади над Сардинією і Корсикою. Примусив чеського князя Вратислава визнати себе васалом папи. Він простягає руки до Англії, домагаючись відплати

за поміч Вільгельмові Завойовнику, до Данії, Ірландії, Апулії й Калабрії, Купії і Провансу, Польщі й Далмації, Хорватії й Арагону.

Цей зловісний папа сприйняв зоднаковіння за порядок, непорушність — за рівновагу, дисципліну — за гармонію і всезагальне пригнічення — за мир.

Генріх не покорився Григорію-Гільдебранду. Він викривав у листах нечисті наміри Гільдебранда. «Твоя мисль, — писав він папі, — так зіпсована задавненим божевіллям, що ти не звертаєш уваги ні на свої діла, ні на свої слова...»

Тоді папа вдався до останнього вчинку. У соборі, вбраний в понтифікальні шати, оточений дванадцятьма прелатами, по числу апостолів, тримаючи в руках запалену свічку, він став на східцях великого вівтаря, підніс свічку в похмурій і загрозливій урочистості. Лунав повільний спів псалма, било лиш в один берег дзвона. Під той зловісний звук папа пророк: «Владою Святої Трійці, священного апостольського престолу, семи соборів і всієї католицької церкви королеві германському Генріхові анафема!

Проклятий будь він з усіма, хто будь-яким способом дасть йому пораду й поміч. Проклятий хай буде в дому й на дворі, проклятий у городі й у селі, проклятий на землі й на водах.

Кожному, хто наміриться вперто суперечити вірі святого апостольського римського престолу, хай буде анафема, маранафа і хай не почитається християнином, а єретиком-прозелітом».

По тому папа згасив свічку й кинув геть, мовби на знак, що проклятий має так згаснути в пам'яті церкви і люду.

Коли почуття провини зависає над людьми, над світом, треба кинути його на когось. Гарячкові пошуки цього спровиненого перед цілим світом — і ось папа знаходить імператора і кидає на нього прокляття. Тягар завеликий, щоб його витримав простий чоловік. Анафему проголошено було на всіх прибічників Генріха: на єпископів, графів, баронів, простих рицарів. Але папі йшлося про сили найбільші. Тому він не зупинився перед відлученням від церкви Генріха.

Генріх метався, щоб скинути з себе тягар провини, як вовк — капкан. П'ятдесят п'ятий псалом: боязнь з дрожем прийшла на мене і вкрила мене тривогою.

Від Генріха відвернулися всі. Під страхом церковного відлучення боялися мати з ним справу. Ніхто не хотів помогти. Він вирішив іти до папи з жоною і п'ятилітнім сином Конрадом узимку, за кілька днів до Різдва, майже таємно, бо й не мав кому про те казати. Навіть інші відлучені, які поспішали в Італію за прощенням, не наважувалися прийняти короля в своє товариство. Генріх насилу добув засобів на дорогу. Його супроводжував тільки безногий Заубуш. Навіть шпільмани втекли від короля. Зима була незвично сувора. Починаючи вже з дня святого Мартина — від листопада аж до початку квітня по Рейну, покритому льодом, можна було ходити.

У багатьох прирейнських долинах вимерзли виноградники. На шляху до Італії Генріх святкував Різдво в Бургундії в містечку Бізенцуні в графа Вільгельма, родича своєї матері, яка, до речі, відреклася від сина й сиділа в Римі коло папи Григорія. До Бургундії довелося завернути через те, що герцоги Рудольф, Вельф і Бертольд по всіх дорогах і гірських проходах-клузах поставили сторожу, щоб перехопити короля й потягти його в Аугсбург, де хотіли позбавити його корони. З Бізенцуна вирушив після Нового року. В містечку Цініс його зустріла теща Адельгейда Савойська зі своїм сином Амадеєм, який мав там велику силу й славу. Прийняли вони короля з честю, але згодилися пропустити через свої володіння не інакше, як за поступку їм у Італії п'яти єпископств, суміжних з їхніми землями, — плата за проводи. Після довгих переговорів, трати часу й зусиль йому насилу вдалося вмовити їх задовольнитися одною бургундською провінцією. Зима, як сказано вже, була неймовірно сувора, і Велетенські гори*, через які неминуче лежав його шлях, з вершинами, схованими в хмарах, були до того вкриті снігом і льодом, що ні на коні, ні пішки без небезпеки не можна було спуститися по їхніх слизьких і урвистих крутизнах. А вже наближався день річниці його

* Так звано тоді Альпи.

відлучення. Коли б він до того дня не звільнився від відлучення, то князі, за загальним присудом, назавжди позбавили б його королівського сану. Тому Генріх за високу платню найняв гірських провідників. То повзком, то спираючись на плечі провідників, чоловіки перебралися через обледенілі гори. Королеву з жінками, які їй слугували, посадили на волячу шкуру і спустили вниз з допомогою провідників. Коней деяких спустили, деяких просто скотили по снігу, перев'язавши їм ноги. Багато загинуло й покалічилося, лише небагатьох вдалося переправити.

Він подолав такі непрохіддя, що з'явився в Італії, мовби впав з неба. Чутка про це розлетілася повсюди, до нього звідусіль стали стікатися селяни, городяни, графи і єпископи, скрізь приймали його з почестями й надіями, за кілька днів довкола Генріха зібралося величезне військо, всі вважали, що король хоче скинути папу, і зраділи нагоді помститися Григорієві за безчестя, за міжусобиці, розбої й колотнечу, які він викликав в Італії.

А Григорій поспішав до Аугсбурга, щоб разом з германськими князями остаточно знищити Генріха. Його супроводжувала Матільда Тосканська, яка, довідавшись про несподіване з'явлення короля в Італії, сховала папу в своєму неприступному замку Каносса. Григорій ще не знав, чи прийшов Генріх за прощенням, чи для відплати. Заспокоїла його поява германських єпископів і мирян, відлучених від церкви. Багато з них попало в клузах до рук сторожі Вельфа Баварського, але дехто все ж добрався до Італії, вони знайшли папу в Каноссі і принижено, босі, у власяницях просили прощення. Папа об'явив їм, що тим, хто щиро кається і оплакує свої гріхи, в милосерді не може бути відмови, але тривалий непослух і глибоко закорінене духовне зіпсуття можуть бути винищені лише вогнем тривалого покаяння. І тому, коли вони справді покаялися, то повинні з готовністю знести очисний вогонь церковного покарання, який він прикладе для зцілення їхніх виразок, щоб легкість прощення їхньої тяжкої провини не змаловажила в їхніх очах злочинів супроти апостольського престолу.

Тоді розсадовлено єпископів по окремих келіях, заборонено говорити один з одним, дозволено мізерні порції

води та їжі вечорами. На мирян накладено єпітимію відповідно з віком кожного й силами. За кілька днів папа прикликав їх до себе, зняв церковне відлучення, звелів уникати стосунків із Генріхом, поки той не покається, але всім дозволено говорити з Генріхом з метою схилити його до покаяння.

Король запросив до себе Матільду Тосканську. Ненавидів ту жінку, ще не бачивши, коли ж побачив, то зненавидів до могили. Невисока чорнява жіночка, з ляскучим голосом, уся обнизана коштовностями, говорячи, всьорбувала в себе повітря, аж приахкуючи, так ніби намірялася ковтнути тебе, і Генріх, хоч який був упосліджений і хоч як залежав од Матільди, з огидою подумав, що не хотів би бути всьорбнутий оцією коротконіжкою, яка нагадувала маленького собачку. Його врятувало тільки те, що Матільда страшенно радувалася своїй значливості й хотіла бути посередницею між двома наймогутнішими чоловіками в Європі. Може, за нею стояли цілі тисячоліття, може... Вона згодилася помогти Генріху, і він послав з нею до папи свою тещу з сином, маркграфа Еццо, батька ворожого йому Вельфа Баварського, й абата Клюнійського з просьбою звільнити його від церковного відлучення і не вірити німецьким князям, які возводять на нього звинувачення більше від заздрощів, аніж від справедливості.

Папа сказав, що без звинувачів справу розглядати негоже, тому ліпше королеві в призначений час, на Стрітення Богородиці, з'явитися в Аугсбург, і там він, Григорій, після розгляду справи обох сторін, без ненависті й упередження, відокремивши праве від неправого, згідно з церковними законами винесе свій безпристрасний присуд.

Посли нагадували про те, що минає річниця відлучення: «Король найвище в світі цінує думку папи й упевнений, що папа — невблаганний каратель неправди і непідкупний захисник правди, а незабаром настане рік його відлучення, імперські ж князі тільки того й ждуть, щоби на випадок, коли він не буде звільнений від відлучення до того строку, оголосити його, згідно з імперськими законами, негідним королівського сану і надалі не приймати від нього ніяких виправдань».

Папа довго не поступався. Тоді сказав: «Коли він справді покаявся в своєму вчинку, то хай передасть нам на доказ щирості свого каяття корону і всі інші знаки королівського сану і в покару за свій злочин хай об'явить сам себе негідним королівського звання».

Посланці попросили справедливості, не ламати тростинки приломленої, папа нарешті дозволив Генріхові з'явитися в Каноссу, коли той принесе щире каяття.

25 січня року 1077 (Євпраксія мала тоді шість років) король прибув до Каносси. Замок мав потрійні мури. Генріха впущено за другу стіну, почет лишився зовні. Між мурами, на морозі, знявши всі королівські прикраси, без будь-якої пишноти, простоволосий, босий, стояв він, очікуючи присуду папи, постився з ранку до вечора, стояв без сну, непорушно, заклякло, ніби вмер. Так тривало три дні. Лише на четвертий день його допущено до папи. Після довгої розмови і прийняття Генріхом ганебних умов папа зняв відлучення.

Коли стояв у дворі Каносси, під снігом, на морозі, — упокорювався? Несвідомо поєднувався зі своїм ворогом, почуваючись нижчим за папу і відданим йому назавжди? Ні!

Він боровся з папою далі. Узяв собі в спільники простий люд, селян. Чому? Вони прагнуть так мало. Ні особистої волі, бо навіки прикуті до землі, ні ліпшого життя, бо так мало бачили світу.

Чим кінчилося майже десятиліття запеклої боротьби між папою й імператором? Григорій, вигнаний Генріхом з Рима, помер серед норманів і сарацинів Гвіскара зі словами: «Я любив правду, ненавидів неправду, а тому вмираю на вигнанні». Коли ж сидів на апостольському престолі, вигукував: «Будь проклят, хто меч свій тримає здаля від крові!»

Як часто доля світу залежить від того, хто кого переможе!

Розповідь складалася впродовж багатьох днів, вона вимагала самотності, яку імператорові, хоч мав, здавалося, неподільну владу над усіма і всім, щоразу важко було виборювати, йому набридали коли й не з справами, з якими

всіх відсилано до Заубуша, так з виявами покори й відданості, а це вже той випадок, коли стає безсилим навіть всевладний чоловік, відомо також і те, що людині завжди тяжко дається саме те, що їй найнеобхідніше.

Ворогів не боявся ніколи. Густу траву легше косити. Що більше ворогів, то ліпше для справжнього воїна. Та стаєш безрадний, коли не знаєш, з ким боротися, що долати. Імператорові хотілося усамотнюватися з руською княжною, а довколишній світ мовби затявся в намаганні перешкоджати в цьому, і що найболючіше для Генріха, так це те, що сама Євпраксія охочіше йшла назустріч не його бажанням, а несвідомим силам, які ставали на заваді. Коли попервах Євпраксія сама рвалася до імператора, молодеча її пиха мала хіба ж таку поживу з тої уваги, якою Генріх обдаровував її, досі забуту всіма, закинуту в чужину, то тепер вона частіше й частіше виказувала суто жіночий норов, непослідовність і, слід сказати прямо, невдячність.

Молодість завжди невдячна, коли ж стрічається вона зі зрілістю, коли її безтурботність хочуть порушити картинами нещасть, переживань, поневірянь, коли хочуть, може, бодай не співчуття від неї, а простої уваги, тоді ця молодість стає майже жорстокою, вона нічого не хоче знати, сама не маючи минулого, вона не вірить у його існування в інших, їй тяжко зосередитися на теперішньому, бо тоді неминуче треба буде знову ж таки повертатися до минулого давнього чи недавнього, її цікавить лише прийдешнє, лише те, що буде з нею, бо все її життя попереду, вона не починала ще жити, вона вважає, що все належить тільки їй.

Щоправда, можна подивитися на справу й інакше, приписавши молодості риси порядності й благородства, бо хто ж більше заслуговує цього? І коли Євпраксія почула від Генріха про його тяжке, сповнене змагань і неймовірного напруження життя, коли побачила наповненість того життя і подумала про своє власне й не розпочате ще, легке, позбавлене турбот, затьмарене лиш прикрощами й розлукою з рідною землею, розлукою, до речі кажучи, майже добровільною, бо ж Євпраксію питали про згоду піти в жони маркграфу Генріху і вона ту згоду давала двічі: у Києві й Саксонії, то от коли вона подумала лиш про можливість

поставити своє життя поряд з Генріховим, то побачила, що не має чого ставити. Співчувати йому? Але де ж у неї право і сила? Жаліти його? Повинна бути могутньою жінкою з такими ж незвичайними переживаннями, як він сам. Прийти йому на поміч? Він сам ось уже тридцять років справляється з усіма перешкодами, щоразу вміло знаходячи собі союзників і помічників. Може, побачив у ній союзника? А які тому докази? Просто хоче забавитися з нею, мов з цяцькою? Робив би це без загайки, брутально й твердо, як звик робити все в житті. Хоч як там було, у ній прокинулася жінка, стурбована за свою добру славу, не байдужа до свого майбуття, жінка, яка не втратила надій, бо смішно говорити про це, маючи сімнадцять неповних літ, будучи вродливою, розумною, освіченою, багатою, незалежною.

Євпраксія злукавлено уникала Генріха. Робити це могла досить уміло й легко. Нездужає. Має пильну розмову з тим або тим сповідником своїм. Має клопоти господарські. Просто не в настрої, бо може дозволити собі й таку розкіш, випробовуючи терплячість Генріхову.

Імператор справді терпів, зносив, сам собі дивувався, але його підтримувала абатиса Адельгейда, всіляко розписуючи цноти руської княжни, щоб розпалити брата, бо ж вельми добре відала, що цнотливості він не терпів ніколи і ламав її одним замахом.

Тридцять років нікому не дарував жодної миті на власне життя. А чи сам що-небудь мав од того? Відбирав у них не для себе, бо водночас відбирав і в самого себе. Жив уривками. Хапливо. Дико. Мов лісовий звір. Тепер мав сподівання великого спокою, і відкрилося йому зненацька, що той спокій якимось чином пов'язаний з руською княжною.

Генріх ждав Євпраксію терпляче, нестерпно хотів бачити її, мати коло себе, мов бархатисту квітку, яку хочеться погладити чи бодай доторкнутися, лютився на її уникання, проклинав усе на світі, вона знала про це або здогадувалася і ще впертіше сиділа в своїх келіях. Рятівна відстань, одвічні жіночі хитрощі.

Він ждав її, а вона сиділа й розглядала прикраси, свої, київські, перебирала їх, мов спогади дитинства. Найбільше подобалася їй прозора куля на золотому низенькому

триніжку. Привезена князеві Всеволоду хтозна й звідки. Євпраксія вдивлялася в глибину кулі, бачила там далекі, навіки втрачені світи, весни розквітали в глибинах кулі, сяяло золотом сонця літо, в розблисках сліз поставало прощання з дитинством, чистотою, чеберяйчиками — цими передвісниками життя радісного, розкованого, піднесеного.

Генріх при зустрічах сміявся з її чеберяйчиків. Це нагадувало йому баєчки про шварцвальдське озеро Муммельзеє. Розповідають, ніби там живе підземне плем'я чоловічків, німфи, наяди, які позичають селянам хліб, припаси, гроші. Але хто б у те повірив? Тоді Євпраксія ображалася за своїх чеберяйчиків. Багато було таких, що не вірили. Одна жінка пізньої осені народила дитину в полі. Ніхто їй не помагав, не було чого підстелити на голу землю. Тоді з'явився чеберяйчик і дав жінці оберемок соломи. Вона відмовилася. Дитя — на грубу солому? А вдома знайшла соломинку, що пристала до одягу. Соломина була з щирого золота. Ось які в нас чеберяйчики!

А тим часом довкола панувало життя грубе, брутальне, жорстоке. Імператор з усіма в абатстві був холодно-стриманий. Неприступність снігової вершини. Неприступний і неприсутній, сказати б. Високомірністю й стриманістю він мовби підкреслював рівність між собою і Євпраксією і недвозначно вказував на належну низькість усіх інших, не минаючи й Заубуша. Але барон не вельми переймався показною зневагою імператора, бо вже давно навчився видобувати собі користь навіть з цього. Візьми пороки вищих і нещастя тих, хто внизу, — і матимеш для себе якийсь зиск. Заубуш був твердо переконаний, що головне в житті — задоволення, бо й саме життя не що інше як задоволення. Хтивість і зажерливість пробивалися в баронові на кожному кроці, розумова нікчемність цього чоловіка перевищувала в ньому навіть марнослав'я, невситимості своєї він не міг приховати навіть перед імператором і Євпраксією. Але Євпраксія готова була дарувати Заубушу ці вади, підсвідомо вважаючи, що такий обтесаний майже наполовину чоловік повинен одержати своє відшкодування у цього жорстокого, але водночас сповненого приваб і чарівливості життя.

Заубуш не був аж таким добрим, аби думати ще й про інших. Його дратувала невластива поведінка імператора, він не раз, хоч і надаремно, пробував натякнути Генріхові на те, що ласі шматочки треба ковтати без роздумів і прогайки. Говорилося й про те, що меч іржавіє, коли його довго не виймати з піхов. Імператор зневажував безсоромні натяки Заубуша. Натомість велів показати винні погреби абатства, без супроводу, навіть без вірного барона, тільки з Євпраксією спускався туди. Блукали вони там вузькими проходами між велетенськими сірими бочками, цідив імператор червоне вино, наливав у келихи із зеленкуватого сирійського скла, дивилися одне на одного крізь скло, крізь вино, крізь тьмавість підземелля. Що бачили? Які світи?

Абатиса Адельгейда, мабуть, першою збагнула, що імператорські зальоти до руської княжни зайшли задалеко. Тепер щосили намагалася довести, ніби абатство її — не що інше, як притулок науки й гідності. Це найбільше дратувало Заубуша. Поки імператор вів свої дурні безкінечні розбалакування з руською княжною, барон мав перебувати в постійному напруженні. Прагнув задоволень, але вимушений був їх лякатися, поки імператор так дивно поводився. Нестерпно було жити серед такої сили молодого жіноцтва, не маючи змоги володіти бодай одною.

Заубуш уперто домагався прихильності Журини, але жінка не піддавалася, велася обережно, коли ж і вимушена була виходити з абатства, то намагалася те робити в супроводі Кирпи й ще когось із своїх дружинників. І хоч ні Кирпу, ні дружинників барон не міг вважати своїми суперниками, він поклав за ліпше усунути й цю хай і незначну перешкоду, і вони зникли. Першим це виявив отець Северіан, який не розділив долі дружинників тільки з огляду на його духовний сан, але так само почувся загроженим, тому мерщій подався до Євпраксії й повідомив їй, що люди її, себто воєвода з дружинниками, безслідно щезли. Євпраксія спитала Адельгейду. Та не знала нічого. Ніхто в Кведлінбурзі не відав, куди могли подітися руські. Жили мирно, були привітні, доброзичливі, може, якийсь з них і притиснув у темному місці товстоногу дівку, та робилося

те з належною таємничістю, по-вояцьки вміло й швидко. Ніхто нічого не мав проти цих добрих людей. Ще вміли варити пшеничне пиво, чого тут ніхто не вмів; пиво те вельми смакувало кведлінбурзцям, то хто б же підняв руку на таких умільців?

Кілька день ждання нічого не принесли. Журина плакала, не ховаючись. Євпраксія засумувала, була обурена й роздратована, на всі запросини імператора відказувала різкою відмовою, аж він здивувався й прислав спитати, що з нею, тоді вона передала йому листа, в якому скаржилася на допущене насильство і просила, щоб він своєю владою поміг їй віднайти справедливість.

Знов їй усе тут сприкрилося, задихалася від стисків холодного каменю, гнітило її вічно низьке небо, мокра погорблена земля, лякали чорні ліси. Стояли чорні, мов погорілі, а між деревами така пуста далина, мов між чужими людьми. Була тут чужою всім, такою й зосталася. «І пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить». Загрози скрізь, загрози завжди невідворотні й жорстокі — ось і вся правда. Імператор розповідав їй про свої боріння. Заради чого всі його битви? Щоб щезали отак люди? Щоб маркграфи гнали в рабство сусідів-слов'ян, пов'язаних, мов мисливські пси? Зникли дорогі для неї люди. Усі дев'ятеро. Подія сама по собі загрозливо-зловісна, а ще коли ж взяти до уваги, що більше вона не має нікого. У це страшно повірити! Що сказав би імператор, коли, прокинувшись, не знайшов би в своїй державі жодного підданого, жодної живої душі? А в її маленькій державі зроблено майже таке спустошення.

Генріх нічого не знав. Імператор ніколи нічого не знає про долю окремих людей. Не відає, де що береться, куди дівається. Не заглиблюється в дрібні зміни, не хвилюють його окремі долі. В його руці сила узагальнення, вища сила, вищий порядок. Душами окремих людей хай опікуються священики, для нього є люд. Воїнів у битві хай розставляють барони, для нього існує лиш військо. Бургграфи хай чинять суд кожен у своєму городі, він провадить лиш суди імперські. Він узагальнює, наглядає, тримає в руках сув'язі всієї держави. Заглибитися в поодинокі з'явиська, спробувати осягнути суть кожної події, зійти з висот до низу, за-

нуритися в набридливу щоденність — однаково, що повернутися в первісний стан, до тих перших днів, з яких починав своє сходження на неприступні вершини влади.

Однак цього разу він повинен був втрутитися, зацікавитися, довідатись. Штовхало його до цього те не з'ясоване ще почуття, під владою якого перебував тут, у Кведлінбурзі, та дивна сила, що прикувала його до руської княжни, змусила на час навіть змінити свої узвичаєння, свою натуру, мало не запобігати перед цим, власне, дівчиськом — і це тоді, коли поконані всі супротивники, коли він вивищився над усіма, коли наставляє князів, єпископів, самого папу, коли городи покірливо розчиняють перед ним брами, сусідні володарі шлють послів, заморські королі запобігають його ласки.

Генріх покликав Заубуша, нетерпляче метався по холодному палацовому покої, гримів мечем по кам'яних плитах підлоги, з нехіттю позирав на оббиту золоченою шкірою стелю, на незграбні різьблені стільці — спадок саксонських імператорів, на велетенський стіл, під яким спали імператорські мисливські пси, напускаючи важкого духу в цьому непривітному помешканні.

Барон пристукав своєю дерев'янкою знудьгований і засняділий. Пито було в ці дні багато й охоче, сам Генріх пив зі своїми баронами, тепер мовби забув, сердито гримнув на Заубуша:

— Пив?

— Пив, — спокійно сказав Заубуш.

— Кому служиш — забув?

— Пам'ятаю.

— Безчинствуєш?

— Сто тисяч свиней, хто скаржиться?

Імператор підбіг до барона, пожбурив йому в обличчя лист.

— Де?

Згорнута у рурку хартія полетіла на підлогу. Заубуш незграбно нахилився над нею, навмисне вдавав із себе незграбного, хоч Генріх знав його гнучкість і вправність навіть з дерев'яною ногою. Не дав баронові часу спам'ятатися, вдарив новим погрозливим:

— Руські де?!

— Руські?! — Заубуш нарешті дістав хартію, ще не розгортав її, дивився на імператора. Знали один одного багато років. Гнів імператора бував страшний, але барон за ці багато років збагнув: без нього Генріх не зможе. Навіть пси покинули імператора, коли перебирався через гори, кваплячись вимолити прощення в Гільдебранда. А Заубуш був з ним. Був і в тій римській церкві, де напали на Генріха два з оголеними мечами. Напад був несподіваний тим, що найстрашніший ворог імператора Гільдебранд був тоді вже мертвий. Але зосталися вороги менші. Ніколи не бійся ворогів великих — лякайся дрібних. Вони й наслали підкуплених убивць на месу. Вбивці не зважили на барона. Каліка. Це їх згубило. Бо Заубуш вправно підставив одному з них дерев'янку, і поки той летів сторч головою, другий падав від Заубушевого меча. Каліко, не здавайся! Після того імператор згодився з бароном, що молитву слід полишити для священиків. До церкви пішов лише тут, у Кведлінбурзі. Здається, затягла його туди княжна. Тепер вона знов. Звинувачує його, Заубуша. Його ніхто не звинувачував уже багато літ. Не наважувались. Не сміли.

— Тут написано про мене? — спокійно спитав імператора.

— Написано, що написано, — в очах у Генріха народжувалася пустота. Барон знав, що це перший передвісник шаленства, він не дуже боявся таких нападів, але тут замішана була ця жінка, тому мав бути обачливим.

— Коли це про руських свиней... — почав обережно.

— Рицарі княжни Праксед! Де вони?

— Довідаюсь, коли цікавишся, імператоре.

— Велю! Де? Твоя робота — знаю!

— Не втручався сам, та, дбаючи...

— Де вони?

— Тут, у Кведлінбурзі. Довелося...

— Веди, показуй!

— Може, завтра, імператоре? Ніч...

— Веди! Гей, хто там!

Не допитувався в Заубуша, чи знає, куди вести. Повинен знати. Цей усе знає. Горіли смолоскипи, поблискува-

ла тьмяно зброя. Нетерпляче дихав імператор. Заубуш навмисне повільно волочив свою дерев'янку. Не було куди квапитися. Таке не показують і простим смертним, яким судилося на сім світі все найгірше, то навіщо ж воно імператорові? Сто тисяч свиней з цією руською дівкою!

Пройшли винні погреби Кведлінбурга, ті самі, де імператор пив з Євпраксією вино їхнього мовчазного причастя до спільної великої долі, спускалися кудись нижче, заглиблювалися в таємничі підземелля, гриміли ковані залізом двері, дихало вільгістю, мороком, смерділо столітнім брудом, лякало потойбічністю. Оттони вміли будувати не лише крипти святих мучеників, але й глибокі кам'яні мішки для мучеників живих. Камінь сльозився водою, бив диким холодом, морок волохато накочувався звідусіль, гнітив людей, гасив вогонь. Ще двері, ще, гримить набубнявіла ляда, морок ще страшніший, розверзається кам'яна паща, звідти плюскотить вода, десь далеко, ніби в самому центрі землі, якісь шерехи долинають звідти, якісь зітхання. Невже там люди?

— Гей, хто там? Живі?

Сам германський імператор питає, річ небувала й неймовірна, але тим, хто внизу, однаково, їм до всього байдуже, вони плюскотять у чорній холоднечі, брьохаються в невидимій воді, блукають у пітьмі, а може, давно вже вмерли і то вода носить їхні тіла, плавають вони серед нечистот, здохлих пацюків, уламків і залишків давніх злочинів і проклять.

Імператор поглянув на Заубуша, і той злякався вперше після того, як на нього нападали в лісі під Гарцбургом. Коли справді ті, що внизу, вмерли, то ще й не знати, чи вийде звідси барон.

— Ей, сто тисяч свиней! — заревів униз Заубуш. — Тут Генріх, імператор, він вас питає! Відповідайте!

Мовчанка тривала, плюскотіло внизу й далі, плюскотіло мертво й страшно, імператор знов поглянув на Заубуша, і той вичитав у збілілих очах Генріха свій присуд. Готовий був стрибнути туди сам, брьохнутися у воду, аби лиш переконатися, що ті — ще живі. Тоді ті, внизу, мовби зглянувшись над одноногим, подали звідти голос:

— Чого імператорові?

Генріх відскочив од отвору, затис руків'я меча, так ніби мав рубатися.

— Видобути всіх! Миттю!

— Зробимо, імператоре, — Заубуш зігнав із себе звичну насмішкуватість, став слухняний і покірливий. — Зробимо все, як звелиш. Тобі ліпше не бути тут. Дорогоцінне твоє здоров'я...

— Моє здоров'я, не твоє. Лишуся тут.

— Імператоре!

— Сказав!

Принесено в'язану драбину, вузлувато звісилася вона в глибину, звідти довго ніхто не видобувався, тоді по одному стали з'являтися. Дзюрчала з лахміття брудна вода. Зсиніле від холоду тіло. Розкудлані бороди. Несамовиті очі. Не люди — мерці. Дев'ятеро. Усі цілі. Усі тримаються на ногах. Якою силою? Попереду — косоплечий, ширококостий, зблискує зубами чи то в посміху, чи від ненависті, яку не може та й не хоче приховувати.

— За віщо ти їх? — спитав спокійно Генріх Заубуша. Не цікавився, хто кинув сюди руських, бо знав і без того. Барон теж знав, що викручуватися не слід. Треба сказати все. Але що мав казати? Про дику руську жінку? Замкнули її в абатстві. Він хотів її ощасливити — не далася через дурість. Але про таке імператорові не кажуть. Про його ненависть до слов'янських свиней? Це слід полишити для іншого разу. Він не задумувався.

— Звичайна справа.

— Знаєш закон, який забороняє кидати камінь у бика, впряженого в плуг, і міцно затягувати йому ярмо?

— Була підозра...

— Яка?

Заубуш зам'явся.

— Кажи!

— Княжна...

— Ну!

— Зневажала германських мужчин. Не піддалася навіть своєму мужеві на шлюбнім ложі. Тримала коло себе цих. Як мужчин.

— Брешеш!..

— Слово, імператоре!

Несподівано ступив уперед Кирпа.

— Хочу сказати.

— Знаєш нашу мову? — не повірив імператор.

— Сидів тут п'ять літ. Голова на плечах є.

— Що хочеш сказати?

— Твій барон бреше!

— Пояснюй.

— Княжна чиста, як сльоза.

Імператор мовчав. Дивився на Заубуша. Тоді сказав:

— Іди геть.

— Імператоре!

— Геть!

А руський добивав барона:

— Вона невинна, клянусь хрестом.

І впав на коліна. І ті восьмеро теж упали на коліна. Підвестися вже не могли, не мали сил.

Тоді Генріх зупинив Заубуша:

— Стій і слухай. І хай знають усі. Я руську княжну беру в жони.

— Імператоре!

— Вона стане імператрицею!

Коли вже вимовив ці слова, збагнув, що жили вони в ньому всі дні, жили несвідомо, не могли ніяк народитися, потрібен був поштовх, струс, якась незвична подія. І ось сталося. Знов, як завжди, поміг Заубуш. Поміг не думаючи. Був майже вдячний баронові, поглянув на нього мало не зласкавлено. Той відвернув погляд. Страх йому вже минувся, вмить вловив зміну настрою в Генріха, тепер імператор ждатиме слів хвали за його несподіване і, сказати прямо, досить безглузде вирішення. Зробити цю руську видру імператрицею? За які цноти? І як же про це буде оголошено світові? Імператор зробив заяву. Де, й перед ким, і як? Все, все гине. Перед цим заради нікчемних руських свиней мало не принесено було в жертву його, Заубуша. Стільки злочинів вчинено за тридцять років володарювання Генріха, що до них нічого не додає ще один геть незначний. Знищено многі тисячі, вбито таких високодостойних мужів, що якісь там п'ять чи дев'ять чужинецьких

заброд не варті печеної воші. Генріх забув, що він імператор Священної Римської імперії, знехтував своєю гідністю, мало не сам витягав цих брудних свиней звідти, де їм належалося бути за всіма законами земними й небесними, а тоді ще й така заява! Барон сопів розгнівано, стукотів дерев'янкою, враження складалося, ніби вже й не Генріх імператор, а цей барон сягнув найвищої влади, однак імператор мовби й не помічав роздратованості свого поплічника.

Нарешті йому відкрилося те, що було сховане від нього. Стане імператрицею Праксед. Бачив її вже не такою, як досі. Поставала перед ним у імператорських шатах, у короні й горностаях, гарна й на вроду, і на зріст, красноперса, чиста, як сніг, молода на вигляд, з прекрасними бровами, носом і обличчям, жовто-русява, великоока, радісна, солодкоголоса, чудове явище поміж жінок. Сповнена цнотливості хода, рухи, повороти голови. Народжена бути імператрицею. Слугувати для ще більшого возвишення Генріхового. В ній кров ромейських імператорів і руських царів. За нею стоїть могутня половина світу — велика, багата, загадкова Русь, якій немає краю, перед якою запобігають усі. Абатиса Адельгейда не знати з якими намірами — добрими чи лихими — турчала в ухо братові своєму про походження, цноти, привабу руської княжни, може, за звичаєм своїм, намагалася підсунути імператорові підложницю, як то робила щоразу по його приїзді до Кведлінбурга, але цього разу сталося не так, він зробить цю дівчину імператрицею і завдячує цим насамперед своїй нещасній сестрі. Вдячність же його буде в тому, що при возведенні на престол дасть Праксед ім'я Адельгейди. Він уміє бути великодушним.

— Ви мої перші гості сьогодні! — гукнув до руських. Тоді до Заубуша: — Купелю й одяг для моїх гостей!

У таку ніч не могло бути сну. Порушено всі звичаї, поламано регули абатства, імператор забув про своє становище, він мовби повернувся в свою безладну молодість, коли не вибирав собі товаришів для застілля, весь світ йому стояв одкритий, приступний, без обмежень, умовностей і становиськ. Адельгейда прибула до палацу з Праксед, але ж була

разом з ними й Журина, бо ж вона мамка-годувальниця майбутньої імператриці, до того ж була дружинницькою жоною, що дорівнює дружині знатного рицаря. Були на нічній учті руські дружинники з воєводою Кирпою, розбуджено й припроваджено до палацу обох сповідників Євпраксії — абата Бодо й отця Севериана, накликано знатних, які на той час були в Кведлінбурзі; горіли товсті свічі, палали смолоскипи у великій замковій палаті, незграбні тіні металися по кам'яних стінах, все видавалося побільшеним, якимсь надто урочистим, коли ж з'явився Генріх, у короні й горностаях, переперезаний імператорським мечем, весь у жирному золоті, зблідлий і хижий, все заклякло, завмерло, імператор швидко пішов туди, де стояла Адельгейда з Праксед, взяв руську княжну за руку, підняв ту білу тонку руку, мовби закликаючи всіх помилуватися її красою, здавленим голосом прокричав:

— Ваша імператриця!

Не питав Євпраксії, не радився ні з ким, не ждав нічиєї згоди. Барони й кнехти вельми гаразд знали норов свого імператора, вони не чекали подальших його слів, покрили Генріхову заяву радісним ревищем. Ревів зраділо й Заубуш, водночас пильно спостерігаючи за Праксед, шпільмани заграли на лютнях, служки понесли вино, подали імператорові й Праксед обнизані коштовним камінням імператорські келихи, Генріх повів Євпраксію до столу, усі посунули до столів, усідалися швидко й охоче, наливали вже самі, пили, їли, плямкали, забувши, задля чого сюди прийшли і що відбулося перед їхніми очима. Євпраксія не могла стямитися. Що це? Жорстокий жарт? Чи напад божевілля в імператора?

— Ти не спитав мене, імператоре, — сказала вона, коли Генріх посадовив її за стіл, тоді обережно й поштиво сів поряд.

— Імператор проголошує свою волю, — засміявся він, — такі переваги цього високого становища.

— Мене ти не спитав, — уперто повторила вона, не доторкуючись ні до чого.

— Питаю при всіх.

— Не знаю, що тобі відповісти.

— Відпий з келиха — це й буде твоя відповідь.

— Чи не замало?

— Для мене досить.

Він вівся, мов юний закоханий. Євпраксія не мала ніякого досвіду із закоханими. Вона поглянула на Журину, на отця Северіана, ті ждали вирішення від неї самої. Тоді знайшла серед кнехтів Кирпу, не впізнала його попервах, бо був у германських обладунках, якийсь схудлий, аж світився, вимучений, однак бадьорий, як завжди. Кирпа блиснув їй здалеку своїми веселими зубами, вона й далі дивилася на нього, дивуючись і його несподіваній появі після зникнення, і отому дивному строю, вона мовби забула про слова імператора, які змінювали все її життя, їй конче треба було перемовитися зі своїм безтурботним воєводою. Євпраксія мовби зворухнулася, ніби хотіла підвестися, покинути імператора в таку урочисту хвилину й підійти до Кирпи, але Кирпа, видно, теж відчув той порух, миттю скочив на ноги, підбіг з того боку столу, став навпроти імператора і Євпраксії, став боком, наставляючи косе плече своє чи то на Генріха, чи то на Заубуша, який сидів коло Адельгейди, тоді так само невиразно тицьнув рукою, знову ж таки чи то в імператора, чи в Заубуша, чи в Адельгейду, сказав голосно:

— Княжна, тебе хотіли обмовити.

Рука його впала туди, де мав бути меч, але меча в Кирпи не було. Ніякої зброї.

— Невдячний! — гукнув через стіл Генріх. — Ти свідок, що я не повірив! Я назвав Праксед імператрицею!

Кирпа не сходив з місця. Тепер він показав на Заубуша, і всі те побачили.

— Євпраксіє, цей чоловік зводив на тебе наклеп. При імператорові.

— А цей чоловік, — показав Генріх на Кирпу, — відкинув, і я повірив йому і...

— Вірю, — тихо промовила Євпраксія. Вже мовби була імператрицею, повнилася силою влади, готова була до велінь. — Спасибі, Кирпо. Іди.

Воєвода пішов на своє місце, Євпраксія піднесла келих, глянула поверх нього своїми великими очима на Генріха, надпила. Той одним ковтком осушив свій.

— Шпільмани! Шальке! Рюде!

Барони ревли на радощах, грали лютні, співано вояцьких пісень, отці, кожен по-своєму, пробували затягнути псалми, але їх перекривали сороміцькі приспівки, учта набирала розмаху, пси під столами гризлися за кістки, слуги в кутках ждали недоїдків; гикання, плямкання, рицарі важко відвалювалися від столів, ситі й п'яні, тоді знов хапалися за нові потрави, Генріх пив і кричав, як хлопчисько, Адельгейда, тяжко ненавидячи, може, не так за ту наругу, яку вчинив над нею багато років тому, як за неувагу, що виказував згодом, недвозначно тулилася до барона, підставляючи йому пишний свій бік. Лише Євпраксія сиділа, як свята, неторкана й неприступна, над усім брудом, гидотою, крикнявою, і Заубуш не стерпів, плюнув:

— Сто тисяч свиней! Бачили, чистюля київська!

Адельгейда змовчала. Могла стати спільницею Заубуша, аби той забажав, могла тримати сторону імператора, що було б цілком природно. Барон теж не пробував більше зачіпати абатиси. Цю спільницю не хотів купувати ніякою ціною. Занадто вже зужита. До того ж ще й відзначається курячим розумом, бо це вона натурчала імператорові про руську княжну, і тепер незмога передбачити подальший хід подій.

Справді, Заубуш ніяк не міг передбачити того, що сталося майже відразу після його презирливих слів.

Євпраксія нахилилася до Генріха і показала, що хоче говорити, але гамір їй заважає.

— Тих-хо! — вдарив імператор рукою по столу.

І все втихло, так ніби не було тут ні п'яних, ні одурілих, ні безпутних. Навіть пси під столами стихли прислухаючись.

— Я хочу звернутися до тебе, імператоре, — почала Євпраксія, — і до всіх твоїх рицарів, які тут присутні. Знаю звичаї твоєї землі, пам'ятаю звичаї Русі. Вони не різняться в тій справі, про яку йтиме мова. Що то за звичаї? Коли хтось пускає наклеп і виявляється його брехливість, то суд рицарський виркує наклепникові залізти під стіл або лаву і відгавкати свою обмову. Найвищі особистості не можуть уникнути такого вироку, бо честь рицаря — над усе!

Імператор підвівся. Очі йому шалено зблискували, щоб утишити дрож в руках, міцно вхопився ними за коштовне наголів'я меча, дивився на Заубуша. Мовчки, зловісно, гнітюче. Барон став підводитися. Не вимовлено було ніким його ім'я, але він знав, що цього не треба чекати, підводився незграбно, невміло, аж стало його жалко, відставляв далеко вбік свою дерев'янку, намагався витримати погляд імператора і легко витримав би його, аби не було тут отієї ясноволосої з диявольською силою й чарами.

Генріх відірвав одну руку від меча, коротко показав баронові під стіл. Заубуш, ні слова не кажучи, поліз під стіл. Рицарі, вмить протверезілі, зі страхом спостерігали те, що відбувалося. Всемогутнього Заубуша заганяли під стіл, як пса! Хто б у це міг повірити? І хто може передбачити наслідки пониження цього страшного чоловіка? Невже оця тоненька руська має таку зухвалість і таку силу?

Адельгейда помагала баронові. Нахилилася над ним, притримувала його дерев'янку, він стиха лаявся, не хотів нічиєї помочі, готовий був провалитися крізь кам'яні плити, вмерти отут під столом серед псів, але від нього ждали не смерті. Ганьба не кінчалася самим залізанням під стіл. Усі це знали, знав і Заубуш. Задихаючись од ненависті до Євпраксії й до імператора, він хапливо прокричав: «Збрехав, як пес!», а тоді тричі гавкнув по-собачому.

Вилазив з-під столу червоний, весь спітнілий, скреготав зубами. Імператор підсунув йому кубок з вином.

— Випий!

Заубуш зачепив кубок, перевернув, вино розлилося, червоне, як кров. Усі здригнулися від лихого передчуття. Проллється чиясь кров. Або й ще гірше.

ЛІТОПИС
ЦИТАТА

«Історик або ж намагається дослідити істину содіяного і, таким чином, розпалює ненависть до себе багатьох, або, бажаючи уникнути невдоволення, замовчує цілий ряд подій. Але це вже порок, бо намагатися обійти істину і мати

намір приховати її визнається противним обов'язкам історика. Однак досліджувати діяння, не викривляючи їх і не відступаючи від правил істини, означає, найчастіше, викликати обурення, як то висловлено: «Друзів — догідливість, а істина — ворогів родить».

Коли ж хто, лестячи іншому, безсоромно підмішує до того, що сталося насправді, брехню, то подібний вчинок вважається до того принизливим, що такий історик не повинен допускатися в середовище письменників. Затаювати істину діянь недозволено і противно обов'язкам письменника. Тим більше грішно плямувати істину брехнею, а брехливе передавати легковірним нащадкам.

Є одна і навіть жахливіша небезпека, якої слід уникати щосили тим, хто пише історію: вони зобов'язані не допускати, щоб сухість мови і бідність змісту принизили гідність діянь. Слово повинне відповідати ділові, про яке мовиться, і мова письменника не повинна відставати від возвишеності предмета».

Вільгельм Тірський.
Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. 1184 р.

ІМПЕРАТРИЦЯ

Не можна сказати, що вона була стурбована незвичайною новиною, — треба вжити слово «приголомшена», не про жінку будь сказано. Станеш імператрицею — ощасливиш світ. Ощасливиш себе чи світ? Думаючи про світ, думаєш про себе. В ній прокинулася жінка, яка знає про свою вроду, вважає, що тільки вона обдарована найвищими чеснотами, лише вона гідна зайняти найвище становище. Генріх — імператор за походженням. Народився імператором і ніякої заслуги в тім. Простий випадок. Вона ж стане вище за всіх жінок завдяки самій собі. Бо така вона є, а ліпшої за неї немає на всій землі!..

Все, що тобі судилося, живе в тобі несвідомо. Ще недавно думала про те, що не завжди вдається безкарно бути донькою великого князя. І ось усе змінилося. Вона стане

імператрицею і відбере в Генріха якусь там долю германської грубості, передавши йому навзамін руську лагідність. Ощасливить світ, ощасливить.

Імператор поїхав і приїхав. Повернувся до Кведлінбурга, коли в горах запанувала весна, коли природа встановила довкола своє зелене царство, над яким не владні ніякі королі й імператори.

Євпраксії хотілося в гори, хоч перед тим ніколи не любила їх, були їй чужі й непривітні.

...Виїздили з Кведлінбурга в пишноті й веселощах. Білі коні, золоті імператорські стяги, рицарі в золочених панцирах, двірські дами в чорно-червоних шатах, білі плюмажі, багряний одяг Євпраксії, біло-золотий помолоділий імператор.

Виривалися з вузьких поплутаних вуличок Кведлінбурга, пролітали через села, розлякуючи дітлашню, псів, курей, врізалися в гори, розсипалися навсібіч, щоб згодом зібратися на поклик ловецьких рогів. Імператор усамітнювався з Євпраксією; він гнав коней далі й далі, йому завжди хотілося вище, вгору, до вершин, може, й туди, де колись стояв його улюблений Гарцбург, а тепер руїни, забиті густим зелом, а Євпраксії кортіло лишитися тут, унизу, в цьому тисячобарвному світі. Сп'яніла від рослин, від листя, від кошлатості кущів, від спраглості росту, вона зіскакувала з коня, припадала до якоїсь стеблинки. Генріх, знудьгований, глухий і сліпий до всього, що її захоплювало, нетерпеливився: «Швидше! Швидше! Швидше!» Ще ж так багато треба проїхати. А вона не могла цього збагнути. Ніщо не відбувається швидше, ніж тому належиться. Проростання дерев, кільчення насіння, вилуплювання пташеняти з яєчка, плетення гнізда, схід і захід сонця, сірий дощ і сивий туман, кущі, дерева, квіти, гілля, стебла, коріння — усе говорило про неквап, про вічний спокій, про лагідь і приховану прекрасну силу. Бо сила прекрасна саме тоді, коли вона прихована. Жолудь велетенського дуба дає блідий і нікчемний росточок, а маленьке пшеничне зерно кільчиться рожевим, мов дитяче личко, зубчиком. Їй хотілося мати в собі оту невідому й всемогутню силу, яка викликає найвище почуття на світі. Народилося бажання при-

мусити імператора закохатися в неї, хотіла б стати лавром, як Дафна, соняшником, як Клітія, кущем калини або тополею — усе в ім'я найвищої правди, ім'я якої — Любов.

Наслухалася тривожних розповідей баронських дочок про імператора, обережних натяків абатиси Адельгейди про нестримність дикого норову Генріхового, але не лякалася тепер нічого, сміливо занурювалася в світ гір наодинці з імператором, готова була до всього, навіть — гріх казати — до збезчещення, бо хіба ж у поєднанні чоловіка з жінкою не найвища таємничність людських сполучень з природою, зі світом! Та чиста душа її й не мала в собі темних підозр або страху. Євпраксія переконана була в своїй недоторканності, бо хіба ж сама суть вищої влади — не в найвищій порядності? Volenti non sit iniuria — тому, хто не хоче, не діється кривди.

До князя Всеволода споряджено послів. Мали подолати гірке бездоріжжя, неймовірну далеч, привезти від загадкового й майже таємничого для всіх тут чоловіка благословення на шлюб його доньки з імператором, хоч потребою те й не викликалося: Євпраксія вважалася вдовою по маркграфу Генріху, а ще — domina dotalitalis, тобто пані посагова, бо за існуючим звичаєм муж додавав до віна, принесеного жоною, маєток такої самої високості, так званий dotalitium, тож руська княжна, окрім права самостійно розпоряджатися власною долею, мала ще й такі достатки, що ставала чи не найбагатшою жінкою в Європі. Однак імператорові йшлося ще й про те (а може, передовсім про те), щоб поєднатися з руським князем перед цілим світом, відкрито, добровільно з обох боків: то нічого, що доводилося ще ждати — він був терплячий у нещастях, буде терплячим і в сподіванні щастя.

Не знала Євпраксія, що ще взимку спорядив імператор гінців до Італії, де мав свого власного папу Климента, архієпископа Равеннського Віберта, вибраного на скликаному в Брешії імператором соборі. Антипапа Климент мав би помогти імператорові подолати наступника Гільдебрандового в Римі папу Віктора. І ось прекрасна нагода для перемоги над Римом! Імператор поєднувався з далеким русь-

ким царем, а Климент мав, скориставшись цим, докласти всіх зусиль для об'єднання церков! Задум зухвалий, але грандіозний! Навіть Григорію-Гільдебранду не вдавалося відірвати від Константинополя Руської держави, а імператор зробить це, з'єднає два світи — західний і східний, і тоді його могуття не матиме меж.

Ще над Кведлінбургом не кричали захриплі від весняної радості журавлі, а вже з Равенни вирушив до Києва посланець Климента кардинал Григорій з церкви святого Віталіса, наділений, сказати б, подвійними дипломатичними повноваженнями — матримоніальними й конфесіональними. Мав просити в князя Всеволода руки його доньки для германського імператора Генріха і повести переговори про возз'єднання руської церкви з латинською. Всеволод нічого не мав проти шлюбу Євпраксії, бо коли з легким серцем видавав за нікому не відомого маркграфа, то чому б став противитися поєднанню доньки із самим імператором германським? Що ж до церков, то тут вирішальне слово належало передовсім митрополиту Іоанну, а той у своїй ромейській затятості не те що не міг погодитися на такий злочинний акт, але й засудив видання дочок заміж «во іну страну, ідеже служать опрісноки і скверноєдєнію не отметаються». Митрополит посварився з князем Всеволодом, мерщій спорядив своє посольство в Царград з порадою порвати стосунки з імператором Генріхом і його антипапою Климентом, які хотіли завдати ромейському імператорові удару в спину.

Генріх ще не відав про все це, коли споряджав з Кведлінбурга своїх послів: не таємних — урочистих, пишних, з багатими дарами, з посланням імператорським до великого князя київського, з проводами, напучуваннями й нетерплячим жданням повороту.

На чолі посольства поставлено барона Заубуша. Цим імператор мовби хотів показати, якої ваги надає справі, як високо ставить свою невісту, бо ж відриває від себе найвірнішого чоловіка, з яким, здається, не розлучався впродовж тридцяти років не те що на кілька місяців, а навіть на кілька днів. Зі Заубушем мали їхати й руські дружинники. Бо вже знали дорогу, а ще: були найпершою запору-

кою добровільної згоди княжни на шлюб і добрих намірів імператора.

Кирпа прийшов прощатися до Євпраксії. Журина не могла його вловити на самоті, вимушена була прощатися при княжні, не стримувала сліз, та й княжна теж плакала, бо ж свій чоловік і який же чоловік. Кирпа вклонився Євпраксії, а Журину обійняв і поцілував, вельми подивувавши тим княжну, хоч мала б давно вже згадати про те, що Журина теж жінка, ще молода, гожа, а літа летять, як хижі стріли, а жити хочеться.

Кирпа погладив Журину по чорному її волоссю, зітхнув, засміявся:

— Не виросте вже така квасоля, як при мені.

Євпраксія нічого не могла збагнути. Яка квасоля?

— Дитина ще ти, княжно, — сказала ласкаво Журина й знов заплакала.

А може, воно й ліпше — так довго лишатися дитиною.

Кирпа приніс із собою якусь скриньку, подав Євпраксії.

— Може, не повернуся сюди, бо дружинницьке життя таке: до якого князя їдеш, той і велить. Сюди приїхав — ти лишила коло себе. До Києва повернуся — князь Всеволод скаже: зоставайся, йди туди, бий того. Ось так і живу. А тобі, Євпраксіє, хай буде мій дарунок весільний. Дісталася мені ця скринька від ромейського катепана в Тмуторокані. Сирійська річ, старовинна й рідкісна. Хай буде тобі захистом від лихих людей, бо в цій землі лихого більше, ніж доброго, надто ж для гарної молодої жінки, та ще такої доброї й незіпсованої, як ти в нас. Ось тут маєш для власних потреб дзеркало зі щирого золота, мазі ромейські, притирання, усе для краси. А тут відкривається потаємне дно і лежить шість золотих келихів. Не пий сама з них ніколи! Коли ж виникне потреба збороти смертельного ворога, налий йому вина в цей келих... І згадай Кирпу.

— Повертайся, Кирпо, — попросила Євпраксія.

До отця Северіана, який теж прощався, бо їхав до Києва, не зверталася з таким щирим проханням, і той тупцювався майже сором'язливо, бурмотів, що полишає духовну дщерь свою з Богом, на що Кирпа досить дошкульно зауважив, що його Бог чомусь не завжди все бачить і ніколи

якосъ не квапиться на поміч ні дітям, ні жінкам, ні тим, хто потрапляє в біду.

— У ромеїв є звичай полювати на малих пташок, обмазуючи гілля дерев клеєм, — сказав він. — Остерігайся, Євпраксіє, такого гілля. Бо ти ж для нас завжди будеш маленькою гарною пташкою!

Виїздило посольство з Кведлінбурга в теплий весняний день. Мжичив весняний дощ, лисніли кінські крупи, грали лютні, трубили труби. Кирпа їхав поруч із Заубушем, який тримався на коні так хвацько, мовби мав цілі дві ноги. Їх проводжав сам імператор з почтом, Євпраксія, як заручена з Генріхом, абатиса Адельгейда; одні раділи, другі плакали, треті безжурно гукали щось услід. Кирпа, їдучи повз Євпраксію, моргнув, показав на Заубуша:

— Осел слухає лютню, а свиня* — трубу!

То був день сумний, але водночас і радісно-піднесений. Посольство їхатиме через усю Саксонію, через Чеський ліс, Польщу, Русь, і скрізь питатимуть, хто й куди, і їм відповідатимуть, що везуть грамоти германського імператора до руського князя, аби той видав свою доньку за Генріха.

Імператриця, імператриця — і про це знатиме вся Європа і цілий світ незабаром! Готування до високого шлюбу чимось нагадує війну. Гудіння флейт, грюкіт брам, палання смолоскипів, брязкіт зброї, їдуть кудись озброєні вершники. Сказано Зевсом про жон:

Зло подарую я їм замість вогню, й вони забавлятись
Будуть ним досхочу, власним нещастям своїм задоволені.

Євпраксія не хотіла вірити ні в зло, ні в нещастя. Коли й було, то минулося. Попереду — радість, любов, сонце. Кликала Журину, читала їй уголос ромейські книги про кохання, заховані серед священних текстів, записані нашвидкуруч, з помилками, як то завжди буває при таємному й поквапливому переписуванні, але зате захищені від надмірно суворих поглядів священними текстами псалмів Давидових. «Куди піду від духу твого й від лиця твого куди втечу? Чи зійду на небо — ти там, чи спущуся під землю —

* З а у — по-німецьки — свиня.

і там ти. Чи візьму крила зорі й спочину край моря, і там рука твоя попровадить мене й утримає мене десниця твоя». «Ерот виливає свій вогонь і на птахів, і на плазунів, і на рослини, і навіть на камені. Принаймні магнісійська руда любить залізо, і як тільки вона побачить його, так і тягне до себе, мовби всередині в ній живе любов. Чи ж не є то поцілунок руди й заліза, любимого нею? Серед фінікових пальм одні чоловічі, другі жіночі. І ось мужська любить жіночу, і коли далеко розсаджені, то закоханий сохне. Але селянин розуміє горе дерева. Помітивши, в який бік хилиться пальма, він виліковує страждання пальми. Бере живець жіночої й прививає до серця пальми мужської. Цим він полегшує душу рослин, і вмираюче тіло знов оживає і воскресає, радіючи злиттю з коханою. У людей же є велика радість у самих тільки поглядах. Погляди, взаємно переплітаючись, відбивають, мов у дзеркалі, образи тіл. Витікання краси, яке струменить через очі в душу, посідає в собі якесь поєднання, хоча б тіла і віддалені були одне від одного. І це поєднання солодше поєднання тілесного. Адже це мовби нове сплетіння тіл».

Журина зітхала. Для неї Євпраксія ще лишалася дитиною і не знати, може й не хотілося, щоб ставала вона жінкою, хоч це й неминуче.

Зате абатиса Адельгейда мстилася за своє розчарування бодай тим, що всіляко лякала Євпраксію. Розхвалювала невинність руської княжни братові, сподіваючись, що той пожадливо накинеться на дівчину, а випивши з цієї чистої криниці, кине її, як то робив досі. Сталося не так. Генріх перемінився в Італії, щось найшло на нього і не було ради. Навіть Заубуша забрано в неї й відіслано на край світу, тож єдину насолоду мала в тому, щоб лякати майбутню імператрицю, вказуючи їй мудро й обачливо на те, яка доля чекає тих жінок, що покидають тихі обителі миру й спокою і занурюються в життя світське, де підстерігають їх нещастя, лиха і — о, моє серце, не розірвись від смутку! — злочини! Ось злочини жінок: намисто Еріфіли, учта Філомели, наклеп Сфенебеї, злодійство Аеропи, вбивство Прокни! Як побажав Агамемнон приваб Хрисеїди, так на еллінів чуму навів. Як побажав Ахілл приваб Брисеїди, так собі

горе приїдбав. Ось добув собі прекрасну жону Кандавл, і вбиває Кандавла жона. Вогні Єлениного весілля запалили на горі Трої новий вогонь, а шлюб Пенелопи — скількох женихів призвів до загибелі. Вбила Іполита Федра, бо любила його, а Клітемнестра — Агамемнона, бо не любила його. О, жінки! Коли вони люблять, то вбивають, і коли не люблять — теж убивають.

Євпраксія чула й не чула. Страхи, нещастя, злочини? То не про неї й не для неї. Повторювала біблійний вірш: «Душа моя жадає Бога». Поспішала, вагалася, дерзала, трепетала, відчаювалася, гнітилася, любила, ждала, нетерпеливилася. Бо ж прийшла її пора.

Генріх, здавалося, й не ждав повернення посольства. Він послав, відповідь буде сприятлива, а коли — не має значення. Все було б прекрасно, але саксонські графи й барони знов забунтували, і маркграф Екберт, влучивши хвилину, коли імператора не було в Кведлінбурзі, спробував захопити імператорську невісту й абатису Адельгейду, оточив замок, нагнав переляку на всіх: імператор мерщій послав на виручку магдебурзького архієпископа Гартвіга з військом, але Екберт відвернув своїх рицарів од Кведлінбурга, напав на самого Генріха, що тримав в облозі його замок Глейхен у Тюрінгії, розбив, розсіяв його рицарство, мовби нагадавши тим про вічну непокірливість саксонців, про хисткість імператорської влади й ненадійність усього, на що той опирається.

Це прискорило те, що мало статися рано чи пізно. Генріх не захотів ждати повернення посольства. Та чи й діждеться? Ніхто не знав, що в одній із грамот, запечатаній червоною імператорською печаттю, він писав до князя Всеволода таке: «Знай, що ти нічим ліпше не доведеш своєї дружби до мене, як влаштувавши все так, щоб мій посол барон Заубуш ніколи не вертався в мою державу. Мені однаково, який ти вибереш засіб: чи довічне ув'язнення в темниці, чи смерть». Та й імператор не знав до кінця свого барона, бо той узяв із собою чоловіка, який умів різати печаті, взято було також умілих писців, бо яке ж то посольство імператорське, коли б не змогло воно спорудити при потребі відповідного писання? Коли вже виїхали за межі

імперії, Заубуш потай перечитав усе, що понаписував імператор, вкинув зловісну грамотку у вогонь, інші запечатав новими печатями, що нічим не різнилися від справжніх, а до них додав ще одну хартію, в якій висловлювалася імператорська просьба прийняти його, Заубуша, як брата Генріхового. Гостював у Києві довго й гарно, а Генріх, вважаючи, що Всеволод прислухався до його прохання, не дуже й переймався затримкою посольства і вичікував кілька місяців, аби збути необхідний час, що його вимагала пристойність.

Маркграф Екберт своїм бунтарством підштовхнув імператора. Чотирнадцятого серпня Генріх оголосив маніфест про свій шлюб і про молитву за нову імператрицю.

Знов неспокійно було в самій Германії і в Італії, у Польщі й Чехії, знов імператор вимушений був поспішати в останню мить, хоч, здавалося б, мав досить часу приготуватися до шлюбу, скакав із своїми рицарями-мілітес до Кельна, де вирішив відбути урочистості. Євпраксія в супроводі двірських дам, з великою охороною їхала окремо. Коло Кельна, на тім боці, за римським мостом, ждав імператора й імператрицю величний дворогий намет, в якому стояв подвійний трон, покритий східним килимом, що сягав аж назовні. Довкола імператорського намету — ціле полотняне містечко, тріпотіли на легенькому вітерці різнобарвні стяги, небо над Рейном було чисте, голубе, сонце світило яскраво, серпень був у розпалі, на рейнських горах дозрівав виноград, дороги обставлені цікавим людом, до Кельна стяглося мало не пів-Германії — усім кортіло побачити. Хто не вмістився в самому городі, ставав по обидва береги Рейну, побіля виїздів на міст, товпився коло полотняного містечка для можних, зібралася сила-силенна духівництва, бо ж на коронації й вінчанні мали бути присутні всі архієпископи імперії — Кельнський і Магдебурзький, Бременський і Трірський, товсті монахи й прогонисті каноніки відтручували неповоротких селян, мабуть, забуваючи, що для прогодівлі одного лиш монаха потрібен труд шістнадцяти отаких селюків. Там були рицарі-мілітес, городяни — probi homines, безліч жіноцтва; молоді мілітес влаштували посеред наметового містечка турнір і вигар-

цьовували, поки імператор, який зустрічав коло свого намету Євпраксію-Адельгейду, не махнув їм рукою.

Він був у червоній, тороченій горностаями мантії, з короною на голові, мав на собі коронаційний меч, який германські імператори зняли з тіла Карла Великого в Аахені, відкривши його гробницю. Євпраксія ще не мала на собі імператорських шат, була вбрана в київську червону сорочку із золотим поясом і широким шитвом унизу, на голові мала князівський вінець поверх червоного фацеліта, так само шитого золотом і низаного перлами. Висока, майже як Генріх, ставна, дивно вродлива, вона вбирала всі погляди, сама не бачила нічого: ні натовпів, ні полотняного білого містечка зі стягами, гербами, барвами земель, ні синів імператора, з яких Конрад був її однолітком і, вперше зустрівши свою мачуху, прикипів до неї поглядом, ні навіть самого імператора... Все пливло їй перед очима, грало, крутилося, здавалося навіть, ніби задля неї розгладжено зморшкувату германську землю і по цей бік Рейну вистелено зелену безмежну рівнину. Тисячолітній Кельн нагадував Київ, навіть собори, здавалося, мовби такі самі; запам'ятала натовпи на шляху, пишноту вулиць, громове рокотання органів, солодке дрижання й м'який спів сопілей, аромати й куріння. Всі вийшли назустріч східній квітці, яку імператор збирався посадити в імператорському саду.

У соборі серед гучання органів і урочистих латинських співів магдебурзький архієпископ Гартвіг (бо кельнський Геррман, який недавно став архієпископом, ще не мав такого високого права) щось питав у Євпраксії, називаючи її Адельгейдою, здається, допитувався, чи піклуватиметься вона про добробут підданих і чи віддасть своє життя для імперії й служінню Богові, вона відповідала ствердно, бо й як мала б відповідати. Тоді Гартвіг досить брутально оголив її плечі й мазнув їх єлеєм, доторкнувся масними пальцями і її чола, після чого надягнуто на неї корону імператриці й накрито плечі такою самою, як і в Генріха, горностаєвою мантією. Люд кричав радісно й піднесено, а вони стали перед архієпископом уже з імператором, і почався не так урочистий, як обтяжливий обряд вінчання, бо

тут знов питано Євпраксію і треба було відповідати, окрім того, довелося вислухати коротке казання архієпископа Гартвіга, з якого Євпраксія нічого не могла втямити, бо той казав таке: «Господь удостоює покарання кожного, кого приємле, і йому буває потрібно спершу принизити того, кого він поклав возвисити. Так Бог принизив свого раба Авраама і, принизивши, прославив. Так допустив він рабові своєму Давиду, якого згодом зробив найславетнішим царем в Ізраїлі, перетерпіти гнів царя Саула, його переслідування, заздрість. По допущенню Божому Давид повинен був ховатися від Саула в печері, рятуватися втечею і залишити вітчизну. Щасливий той, хто переніс випробування, бо він буде увінчаний».

Про кого казано? Про імператора чи про неї? Вона не ховалася, хоч переслідувань мовби й зазнала. Не було в неї ворогів, але виходило, що втікала вона, бо ж утекла з рідної землі й ось стає імператрицею в землі чужій. З блискучою короною на золотистому волоссі, з очима, потемнілими від ляку й зворушення, в червоній з горностаями мантії, молода й прекрасна, стояла вона коло Генріха, і всім, мабуть, впало в око, який він старий і виснажений поряд з цією руською царівною, хоч тоді ще ніхто, окрім самого імператора, не знав меж того виснаження й вичерпаності.

Євпраксія ж не помічала нічого. Цілували їй руку два герцоги, чотири архієпископи, дванадцять маркграфів, п'ятнадцять єпископів, баронів і кліриків без ліку. Шлейф її вбрання несли чотири барони в золотих панцирах. Герольди дули в роги. Шпільмани й жонглери грали на лютнях і сопілях. Слуги розкривали важкі скрині, сягали в шкіряні міхи, метали в натовпи коронаційні срібні денарії й золоті соліди, сам імператор дарував визначним гостям шати, оздоблені хутрами, вона обдаровувала багатих двірських дам. Голоси вибухали від радості. З собору урочиста процесія пройшла вулицями просто до Рейну, де ждали імператора й імператрицю заквітчані судна з білими наметами на палубах. Кораблі, зв'язані докупи, щоб умістилися всі вельможні гості, попливли по Рейну суцільною масою, сунулися проти течії повільно, берегом скакали на конях рицарі, коні іржали, рицарі вигукували щось радіс-

но-піднесене, у невеличких містечках приставали до берега, і там молода імператриця на представлення місцевих єпископів дарувала міністеріалам маєтності.

У Вормсі, де мала бути перша велика учта, імператрицю стрічали двірські жони числом сімсот, усі високого роду, поважні, сановиті, Генріх називав їх, вони кланялися, імператриця роздавала дарунки. Весілля мало тривати сімнадцять днів, щоб перевищити графські весілля, на які відводилося рівно два тижні. Були учти на рейнських кораблях, у Вормсі і Майнці, на ніч імператора й імператрицю урочисто відводили в призначені для них покої, але виходило чомусь так, що спали вони порізно, видно, так велів звичай, а може, до того спричинялася втома, бо Євпраксія, хоч молодша за Генріха вдвічі, та й то відчувала, що ще день-два — і вона не винесе більше урочистостей, стояння на ногах, дурних розмов, повітальних вигуків, п'яного верзякання баронів, безкінечних переїздів по гірських дорогах, відвідин усіх колишніх столиць германських, які Генріх заповзявся їй показати, а столиць тих було без ліку.

Знов, як колись, городи ставали перед нею на кам'яні коліна, вклонялися з найвищих верхів ліси, ріки несли її на своїх струменисто-шовкових плечах. Так прибули до Бамберга, одного з єпископських городів імперії, зустрічав їх новий бамберзький єпископ Рупрехт (бо єпископ Отто перебудовував у Шпеєрі підмитий Рейном собор), зустрічав їх ще на околицях, унизу під городом, там, куди не пробивається сонце і де жалюгідно животіє чорний люд. Зустрічав, аби не затримувалася внизу, не зачіпалася ні за що, швидше вгору, де в саме небо врізається замок германських імператорів, твердо стоять палаци, собори, монастирі, де імператора ждуть ліпші мужі, а імператрицю прагнуть побачити високородні жони.

Поквап був такий, що не зауважено ніким, як з другого боку під'їжджає до Бамберга ще одна валка вершників і повозів, не така численна й пишна, та коли придивитися, то й не без значення, бо не бракувало тут ні породистих коней, ні коштовних прикрас, ні багатої зброї, а попереду їхало двоє: один старіший, з баронським, садженим перлами й камінням нагрудником поверх панцира, а дру-

гий молодий, біляве волосся до пліч, розсипається кільцями, розкочується, мовби заморські перли, легкий одяг на ньому барви молодої трави, чоботи зі зеленого хза. Кілька роззяв лінькувато розглядали юного красеня, а якась дівка, вигукнувши: «Смерть моя!», чимдуж кинулася брудною вуличкою втікати від двох вершників, власне, від того молодого, у зеленому, як трава, з волоссям, розсипано-розкоченим, як заморські перли.

То поверталося імператорське посольство з далекого Києва, поверталося з тим самим Заубушем, тільки в барона тепер кінь був не білий, а золотистий, степовий — подарунок князя Всеволода, а поряд із бароном їхав не Кирпа, зоставлений із своїми дружинниками, як і передбачав він, у Києві, а юний дружинник князя Всеволода на ймення Журило — несподіванка для його матері Журини та й для Євпраксії. Вертався з посольством і отець Северіан, який віз князівське благословення для Євпраксії, а вже по тому мав назавжди повертатися до Києва, коли б стачило йому на те сил, вичерпаних затяжливими й виснажливими переїздами через усю Європу, і коли б витримали його вічні, поруділі до краю чоботиська та латана-перелатана вилиняла й споловіла ряса.

Посольство ніхто не стрічав, бо ніхто й не знав про його прибуття, до того ж усе нині кинуто було на зустріч імператора, городи захлиналися від захвату й повітань, про все було забуто, відкладено справи, викинуто з голови клопоти, відсунуто чвари, затамовано ворожнечу. По всій Германії читано маніфест імператорський із закликом молитися за нову імператрицю Адельгейду. Заубуш у дорозі вже чув цей маніфест, знав про весільну подорож імператора, не дуже й поспішав до Генріха, слушно розмірковуючи, що той, хто просив київського князя притримати барона довіку, не вельми зрадіє, побачивши чоловіка, який знає забагато і впливи має завеликі. Ніколи не треба поспішати туди, де тебе не ждуть. Заубуш всіляко відтягував день зустрічі з імператором, себто день прибуття посольства з Києва, надто ж що Генріх не діждався згоди князя Всеволода на шлюб з його донькою, а княжна не дочекалася батьківського благословення.

Посольство їхало повільно, поважно, трохи втомлене, але водночас бадьоре, бо ж везло вісті гарні, та ще й стрічалося з імператором у таку високу хвилину його життя. Але сказано вже, що в Бамберзі ніхто не ждав посольства, ніхто його не вітав, до замку впущено було воно після втомливих перемов із сторожею, але й на загайку Заубуш не погнівався, тільки крізь зуби кидав своє улюблене: «Сто тисяч свиней!»; тоді довго розташовувалися на імператорському дворі, чистилися після дороги, барон затіяв навіть переодягання, порадивши зробити те саме й Журилові, та той лиш стріпнувся, як птах, пустив волосся ще крутішими кільцями, сипнув ним на плечі ще веселіше й розкішніше і заявив, що готовий до стрічі не те що з імператором, а навіть із самим латинським їхнім Господом Богом. Йому подобався барон. Заубуш іще більше вподобав Журила, довга путь здружила їх, не почувалися вони батьком і сином (хоч за віком могли б ними бути) — просто два товариші, заводіяцькі, безтурботні, насмішкуваті.

— Казав я тобі, бароне, чи забув, — потираючи руки, розправляючи плечі, намагаючись якось мовби подорослішати, крикнув Журило, — завтра саме сповнюється вісімнадцять літ Праксі, а ми з нею народилися в один день.

— Пракся? Хто така? — поспитав Заубуш навмисне, хоч чув не раз це ім'я і знав вельми добре.

— Казав же тобі: княжна Євпраксія.

— Маєш називати тепер її імператрицею Адельгейдою. Ніякої княжни, ніякої Праксі.

— Так я ж... Малим із нею був... І вона мала...

— Забудь! Тут усе вмирає.

— Так я ж живий!

— Сто тисяч свиней! Ти живий аж занадто! На те й привіз я тебе сюди. Покажу декому.

Заубуш вилаявся зло й коротко, гукнув своїх рицарів і повів Журила до палацу, де вже давно тривала весільна учта, десята чи п'ятнадцята після вінчання в Кельні — хто там міг полічити.

Серед гамору, тяжких випарів, тісняви й штовханини вони вперто пробиралися повз бічні столи, поминали п'яних, розкричаних, ненажерливих, уникали масних рук,

пожадливих жіночих поглядів, спрямованих на Журила, відкидали чобітьми псів, які крутилися під ногами, безжально топтали забруднене до краю червоне сукно, що ним встелено було підлогу в залі, йшли мовчки, з належною урочистістю. За Заубушем і Журилом несено важкі скрині з подарунками від київського великого князя, ніхто не міг збагнути, що то за люди, з чим вони пробираються до імператорського столу; хто пробував розпитувати, не отримував у відповідь нічого, окрім зневаги, хто ставав на шляху, усувався безжально й швидко залізною рукою Заубуша й веселим плечем Журила, од якого так усе й одскакувало. І ось так вони стали перед імператорським столом саме тоді, як подано дев'яту переміну, їству дев'ятую — лебедятину, Генріхові і Євпраксії поставлено на золотих підносах двох лебедів — білого й чорного, із золотими коронами на головах, імператриця мала тепер золотим ножем розрізати лебедя, і вона простягла руку за ножем, але руку не праву, а ліву, бо розгубилася від того, що побачила перед собою, по той бік столу. Сяйнуло їй не золотисте волосся, розсипане до самих плечей, вдарило в очі не барвою зеленої трави, скаламутився світ не від погляду на юнака, що стояв поряд з Заубушем, ні! — відкрилося їй зненацька те, про що мовби забула, що відтручувала від себе, відганяла в найглухіші закутки пам'яті й розуму: є світ молодий і прекрасний, і вона теж молода й прекрасна і повинна б належати такому світові, як і сама, і ніхто не може сказати, чому опинилася серед оцих зужитих, старих, нахабно-безсилих людей, навіщо всі проводи, зустрічі, переїзди, повітання, гуки й крики, обжирання до розпуки, пиятики, розкричані роти, розбігані очі, купи самоцвітів, оберемки золота, гори дорогих тканин, нащо все, коли немає найдорожчого — молодості, юності, свіжості, справжньої краси!.. Підкотилося їй щось під серце, затьмарилися очі, ліва рука з золотим ножем прокреслила непевне півколо в повітрі, ніж креснув по правій руці, на білій шкірі краплисто виступило червоне... Імператор, який з неприхованим гнівом дивився на Заубуша, тепер поглянув на руку імператриці, не встиг нічого сказати, бо поглянули на кров ще

й інші, пролунало слово «кров!», ударив розпачливий вигук:

— Кров на імператриці!

— Кров!

Вискакували з-за столів, перевертали столи, розмахували зброєю, кричали погрозливо й розпачливо, усе змішалося, усе завирувало, а коло імператорського столу спокійно стояли посли. Імператор ще сидів, розгублено спостерігаючи, як збільшуються червоні краплі на порізаній руці імператриці, а Євпраксія, не відчуваючи болю, забувши про все на світі, дивилася на отого золотоволосого, у зеленому, як молода трава, одязі, самими губами вимовляла:

— Журило!..

Журило, забувши про застереження Заубуша, й собі розтулив був уста й вимовив навіть «Пра...», але вчасно схаменувся й замовк.

Заубуш усміхався мстиво й зловісно.

— Дозволь, імператоре, — пересилюючи гамір і гук, ламаючи звичай, за яким не мав права говорити першим, викрикнув він і вдав, ніби хоче впасти на коліно, для чого відкинув убік дерев'янку й змахнув руками.

Генріх недбало стримав його, аж тоді спам'ятався, відірвав від своєї тканої золотом сорочки шмат і приклав його до рани Адельгейди.

Тканина була цупка, золоті ниті дряпали ніжну шкіру, кров проступила й на руку Генріхові, Євпраксія ж не ворухнулася...

ЛІТОПИС
ДРІБ'ЯЗКОВІСТЬ

«Звернути увагу на те, щоб жеребець ніяким чином не застоювався на місці і через те не псувався. Коли ж виявиться жеребець непридатний або старий, то дати нам знати про те завчасно, перш ніж настане час випускати кобил».

Із Капітулярія Карла Великого «De villis» — про маєтки. VIII ст.

ПРОЗРІННЯ

Прозріння було запізніле, недоречне й марне. У Кведлінбурзі шість років жила мовби в якомусь напівсні, серед бурмотіння молитов, старовинних текстів, безглуздих переляків, легенд, недомовок, натяків, пліток, усе довкола було безнадійно старе, усе в спогадах про минувшину, про святих, імператорів, абатис, втрачені надії, затруте життя. Знала, що вродлива, і більше нічого. «Заглибся в себе й дивись без кінця. Відкинь усе, що надмірне, випростуй усе, що викривлене, освіти все, що затемнене, та невпинно дбай про те, щоб усе це стало єдиним сяйвом краси. І ні на мить не переставай різьбити свою статую, аж поки не побачиш у ній досконалість доброти...»

Їй судилося стільки смутку з дитинства, що всі ті шість років жахного думання про неминуче повернення до маркграфа намагалася відкидати від себе дрібні клопоти щоденності, жила своєю ніжністю, своєю вродою, тією всемогутньою силою життя, яка намножувалася в ній з кожним новим днем і мала пролитися рясним дощем нестримно й щедро. Здушене каменем життя вибухає з силою ще більшою. Так за́мок, складений з брил дикого каміння, мертво-неприступний, тяжкий, як ночі, однаково заростає зелом, задавлюється, задушується зеленим тінявим світом, непереможним і всесильним. За нею стояли віки, несхитна сила життя, незнищенність плодючості й проростання, чужі тимчасовому дріб'язкові клопотів і метушні. Тому так легко й охоче пішла назустріч Генріхові, бо за тим, здавалося, стоїть цілий світ. Станеш імператрицею — ощасливиш світ...

Не помітила вичерпаності Генріхової, його передчасних старощів, не знала, що входить по саму шию в мертві води високих державних клопотів, де для людських пристрастей немає ні місця, ні часу, ні снаги. Стала жоною імператора, лякливо, палаючи від сорому, ждала, коли він зробить її жінкою, ждала тої хвилини, коли залишаться вони наодинці, двоє в цілому світі, і все зникне, лиш вони двоє зостануться; земля, небо, води слугуватимуть лиш для них, цвістимуть сади й співатимуть птахи, і небесні сфери зву-

чатимуть для них, і він скаже їй: «Юна красуне, мудре створіння, Богом сотворена в такій небаченій красі! Звідки в тебе такі чудові очі? Хто вклав у них цей погляд, що викликає любов? Хто оточив їх небесними віями? Хто дав тобі такі гарні руки? Де взяла ти рожеві устоньки і чи твої се ніжні пальчики? Хто накреслив цю білу шию і стрункий ряд зубів? Звідки в тебе цей небесний голос? Скажи, бо я прийшов сюди лише для того, щоб дізнатися про це і, дізнавшись, полишити тебе в спокої».

Вона не захоче того спокою, вона скаже йому: «Груди мої ніжні, скромні, їхня біла шкіра не знає плям, на них два солодкі духмяні яблука, вони зірвані з дерева життя, що стоїть посеред раю... Я обперезана Задоволенням, Чистотою і Ніжністю. Ніжність простерла прозору, як кристал, одежу. Там обитає Непорочність в золотій блискучій гірлянді неторканості. Вона лякається, коли говорять про неї...»

Він не говоритиме нічого, а коли й говоритиме, то тихо, щоб не сполохати Непорочності, між ними виникне прекрасна війна, яка увінчається ще прекраснішим миром, освяченим Еротом.

Маленький товстопузий божок пустотливо підняв руки й натягав на них крильця, а крильця його нагадували чомусь закучерявлене зелене листя, буйно-вічне й загадкове. Стріла впала додолу, божок наступив на неї ніжкою. Невже йому не муляє?

...Їхали через усю Германію, гриміли повітання, ночі знищувалися в учтах, імператорові й імператриці стелили під ноги червоне сукно, у кам'яних соборах виспівували молитви, рицарі виблискували залізом, зеленіли ліси; усе було так, як гадалося, окрім того потаємного, стидкого, даного людям, аби відчували в собі поряд із Богом ще й звіриний світ, поєднували непоєднане, не надаючи переваги ні тому, ні другому, лякаючись однобокості, прагнучи до високої досконалості живого..

Не було, не було, не було. Ні спроб, ні натяків, ні виправдань, ні обіцянь. День, другий, десятий... Імператор не знав ні її одягання, ні роздягання. Він був увесь створений лиш для пишноти, нічим не наповненої, пустої, безглуздої і, виходить, непотрібної.

І тоді настало прозріння. Побачила перед імператорським столом Журила, вмить упізнала його, хоч минуло так багато років для їхнього короткого ще життя, зродилися в ній усі спогади, усе дитяче, вічно молоде, давні, навіки втрачені світи поверталися до неї в помахах пташиних крил, у лоскоті трав, у ярінні сонця. І те зелене київське сонце, що вдарило їй в очі від Журила, висвітило всі старощі й занепад довколишнього люду, імператора, єпископів, графів, баронів, рицарів. Вирізнилися в ньому лиш Журило та старший син імператорів Конрад, несміливий і уважливий до неї всі ті дні, зневажуваний імператором, погірдливо не зауважуваний чомусь нею. Як могла вона бути такою сліпою? Як не помічала отої блідості імператорової, отої майже мертвої шкіри на його обличчі, отого рудявого заросту, запалих грудей, різкого, неприємного голосу, хижо-безсилих зблисків очей? І чи муж він їй, чи вони лиш жертви якоїсь безглуздої гри, затіяної не знати ким і не знати навіщо?

Імператор ще день-два тому хвалився перед нею соборами в Майнці й Шпеєрі. Привчений до думок про вічність, він ненавидів усе, що не з каменю, а вона дивилася на той сірий камінь, і здавалося, ніби лежить він там сперовіку, як і вся ця земля, що не знає молодості, весняного вітру, незайманості, дикого захвату волі. Камінь ще лиш кладеться в абсиду, підмиту водами Рейну, а вже старий, і споруда мовби тисячолітня, і все довкола одряхліле. А вона ж, мов земля її рідна, молода, розкута, їй так хочеться жити, вона рветься з цієї закутості, з цих кам'яних стисків. Станеш імператрицею — ощасливиш світ... Чи можна ощасливити камінь? Над ним можна лише підвестися: вирвавшись з-під його влади, злетіти, визволитися, розпростерти крила-руки.

Вона змахнула руками, блиснув золотий ніж, пролилася її молода червона кров.

Подія, сказано вже, збурила всю учту. В отому ненавмисному пораненні — та ще, зауважмо, правої руки лівою — вчувався недвозначний натяк на щось гріховне й приховане. Може, нетерплячка, невдоволення, обурення, подив, відчай, коли жінка хоче привернути до себе увагу,

нагадати про себе, виказати палкість своєї крові. Бо ж пішов уже розголос про те, що імператор не був з імператрицею в ложниці, не сповнив свого мужського призначення, не приборкав, отже, цієї молодої і, як видно, вельми норовистої руської кобилиці.

Тому й вибухнули в крикові рицарі, барони, єпископи, графи. Не могли перенести такого виклику їхній мужській гідності — германська раса була загрожена, поганьблено найвищі святощі, десятиденна імператриця з одного лиш скинення оком закохується в прийшлого варвара в зеленому строї, не лякається виказати своє захоплення, забувши про те, що поряд із нею сам імператор!.. Ясна річ, є святощі недоторканні, імператриця так само належить тепер до святощів, хоч дехто й не визнає справжності коронування, бо ж архієпископ Гартвіг відлучений на соборі церковних сановників, ворожих імператорові. Але кара повинна впасти неминуче, і хай вона впаде на голову отого молодого варвара!

Ревли, репетували, тупотіли, домагалися! Хрипкі хрестоносці півночі, рицарі завошивлені, байстрюки безіменні, виверти безкорінні, харпаки забезпечені. Перевертали столи, відкидали важкі дубові дошки, вимахували мечами, хряпали об підлогу посудом.

Пролилася кров імператорська, тож повинна пролитися й ще чиясь!

Генріх гамував Євпраксії кров і не міг погамувати. Тоді підвівся повільно й загрозливо, став над ревищем баронів, з обличчям, набряклим від влади й погорди. Стояв мовчки, без руху, поки все втихло. Імператор сів, кивнув послам, щоб говорили, почувся голос Заубуша:

— Імператоре, я привів твоє посольство з Києва.

І молодий дзвінкий голос руського дружинника:

— Посли від великого князя київського Всеволода!

І не було ніякої кари, не було винних, нічого не сталося. Сприйнято належно благословення князя Всеволода, приймано дари, послам дано стільці, виказавши найвищу честь; навіть Журина, яка пробилася до імператорського столу звідкілясь, не насмілилася порушити урочистий спокій хвилини, стояла збоку, дивилася на свого сина, все в

ній билося й співало, мала б умерти від радості, але не вмирала, не крикнула, не забилася в радісному плачі, здолала в собі любов, горе й надію.

Імператор був радий нагоді відвернути увагу від того, що сталося, прийомом послів, віддався церемонії з незвичною для нього ретельністю і, сказати б, запопадливістю.

Він найперший з усіх знав, що колись має настати те, що розблисло ось тут яскравими краплями Адельгейдиної крові, відмахувався від неминучості, намагався замінити пишнотою і державними радощами ту радість, якої замінити нікому й нічим не дано. Можеш мати владу над щонайбільшою країною, але зупиняєшся безрадний перед однією людиною. Особливо болісне безсилля перед жінкою. Вона стає страшнішою за найчисленніше військо. Військо можна розбити — жінку ніколи. Мабуть, він відчував це ще змолоду, кидаючись на жінок жадібно й невситимо. Найвродливіші жони імперії дарували йому свої розкоші, але запекле змагання за владу забирало щодалі більше сил, і він зненацька відчув, що більше розполовинюватися незмога. Настало вичерпання, доводилося зосередитися на одному. Він вибрав владу, бо вища за повноту життя й усміх жони гідність володаря. Можна б сказати так: розкоші короткочасні, гідність вічна. Тіло стало для нього мерзким і страшним, а дух, поранений владою, конав і здригався і в судомах своїх прагнув довершення чи то найтяжчого злочину, а чи найбільшої зухвалості. Творячи велике, спускаєш з припону диких коней сваволі, і вони розтрощують колісницю світу, і тоді настає пітьма, якої вже несила побороти, відкривається скриня Пандори, вилітають з неї демони руйнувань, донищують залишки життя в тобі самому. Що таке людина? Він вважав, що то прекрасна суміш звіра й Бога в одній іпостасі. Бог стримує звіра, дух облагороджує тіло. Коли всі молоді звірі полишили його, Генріх не мав потреби стримувати своє тіло. Лишався Бог, а що в нім для чоловіка? І ось прийшла ця юна руська княжна, і Генріхові видалося, ніби все повертається: радощі дня, смак поцілунку, голоси світу, барви життя. Ще світить йому сонце! І не треба більше виправдань перед самим собою, бо коли вимушений будеш виправдуватися ще й перед сві-

том, тоді кінець, бо світ безжальний і не простить тобі одної невзятої жінки навіть тоді, коли ти завоював усі його кріпості, замки й святощі.

Спалах був короткочасний, його вистачило тільки на те, щоб Генріх наважився обрати собі нову імператрицю. Вже після заручин знов відчув, як занепадає його природа. Ще сподівався на чудо, на літо, на щедроти життя, йшов до весілля вперто, наосліп, відіслав навіки від себе єдиного свідка своїх молодечих нестримностей і свого нинішнього пониження — Заубуша, і нічого! Лякався своєї жони, не лягав з нею в шлюбне ложе, не мав надії лягти, а тепер, коли вона перед усіма поглядами вдарила себе ножем, боявся поглянути на неї, щось спитати, обмінятися бодай словом.

Порятунок шукав там, де зазнав найбільшої поразки: у послах, у Заубуша, в тому дивної вроди руському, в учтуванні невтримному, безмірному, дикому, до самого ранку. Імператриця не витримала, її відведено в приготовану шлюбну постіль, а він ще лишався зі своїми баронами, він хотів бодай чимось прилучитися до чоловічого світу, виказати свою силу й бравість; коли ж під ранок звалився сп'янілий і вичерпаний, то відведено його вже й не в імператорську ложницю, бо впирався і погрожував карами тим, хто б насмілився турбувати й будити Адельгейду.

Спав чи й не спав у п'яному запамороченні. Видавалося йому, ніби тримає в обіймах могутню жінку, жінка стогне від солодких захватів, стогне знесилено, рве йому серце своїм стогнанням, сповнює всього розкошами й гордістю за його чоловічу силу... Обливаючись потом безсилля, мало не вмираючи, він прокинувся, не міг збагнути, де й що з ним, згадав жінку, яку мовби ще тримав у обіймах, подумав, що то був сон, але знову виразно вчулися йому солодкі стогони, невгавні, настирливі, болісні, він зірвався на ноги, метнувся по палаті, підбіг до вузького високого вікна, визирнув у залите сонцем замкове подвір'я, ковзнув каламутними очима по кам'яних карнизах, весь затіпався від шаленства. Під вікном двоє голубів захлиналися від любовних стогонів, милувалися, струшували пір'ям. І під його вікном, і далі, й нижче, на всіх виступах, на кам'яних виріжках

вигравали проти сонця голуби, стогнали, туркотіли, захлиналися від повноти щастя.

— Заубуш! Барон! — заревів імператор так, ніби барон не відлучувався від нього й на день, ніби не їздив десь цілого півроку, ніби й не було наміру спровадити його від себе назавжди.

І той, мов вірний пес, який простив усе своєму хазяїнові тільки за те, що сподобився знову спати коло його порога, вмить зродився десь у глибині палацу, застукотів по кам'яній підлозі своєю дерев'янкою.

— Сто тисяч свиней! Хто потурбував так рано його величність імператора?

— Лучників! — побілілими очима втупився в нього Генріх, щойно Заубуш з'явився в дверях. — Розставити в замковому дворі, на мурах, на вежах лучників і щоб стріляли голубів, щоб вибили до єдиного. І довкола палацу, і в Бамберзі, і скрізь, де буду! Бити цих тварюк, цих жирних, гидких, ворожих...

Барон підшкутильгав до вікна, визирнув, прислухався, усе зрозумів.

— Вони не варті печеної вощі, ці голуби, імператоре.

— Перебити всіх. І щоб не прилітав сюди жоден! Тримати лучників з напнутими тятивами. Таке веління!

Імператриця, відсвіжена після сну, блукала по палацових покоях серед розіспаних людей, серед безладдя й занедбаності. Вона ввійшла туди, де були імператор і Заубуш, стала в дверях, не помічена ними, почула останні слова Генріха, мовчки пішла до вікна, визирнула так само, як перед цим імператор і Заубуш, сказала ні до кого:

— На вікнах сідають янголи і їх гріх проганяти...

Барон передбачливо зник. Генріх ніяк не міг втямити, звідки взялася тут Адельгейда.

— Адельгейдо... — пробурмотів змішано.

— Як вам спалося, імператоре? — спитала вона ласкаво.

— Імператор не спить, він і вночі виконує свій обов'язок...

— Перед ким? — поцікавилася вона тепер уже лукаво.

— Перед державою.

— Це тяжко?

— Вельми.

— А перед життям?

Він не зрозумів.

— Що — перед життям?

— Сповнення обов'язків перед життям, я хотіла сказати.

— А що таке життя? — сердито спитав він.

— Життя — це повнота часів. Повнота всього сущого. Радість.

— Радість — це влада.

— Яка ж радість од влади? Сама лиш утома.

Він поглянув на неї стривожено. Звідки вона знає? Вгадала чи вже все збагнула?

— Життя саме по собі не варте нічого, — пробурмотів. — Вартість надається йому змістом діянь, наповненості високим.

Вона його не чула. Говорила мовби сама до себе, нечутно пропливла од дверей до вікна, у білій довгій сорочці, з горностаями на плечах, дитина й імператриця, ніжність і мудрість.

— Чи люди знають те, що трава про землю, птах про небо і звір про безмір самотності? — прошепотіла гірко й відчаєно і зникла, зоставивши імператора в його безсилій розгубленості.

ЛІТОПИС
ПУСТІ РОКИ

Коли тебе дванадцятилітньою вивезено з рідної землі, кинуто в ці мокрі гори, позбавлено надій, доведено до розпачу, коли ти, здавалося, назавжди загубилася в горах і коли зненацька доля порятувала тебе від забуття і підняла на ту височінь, з якої можна б озирнутися назад, то що побачиш там? Для тебе — пусті роки, дні без подій, змарнований час, а для людей? Прісне слово «Європа» не давало тобі нічого, але було ще червоне слово «Русь», був зелений Київ, було незабутнє, навіки втрачене, а тепер мовби знов віднайдене з прибуттям посольства з Києва, від її отця Всеволода.

Літописець руський, не маючи що сказати про деякі роки, писатиме так: «У літо 6429. У літо 6430. У літо 6431. У літо 6432. У літо 6433. У літо 6434. У літо 6435. У літо 6436. У літо 6442. У літо 6443». І ніяких подій. Нічого. Пусті роки... Ріки виходили з берегів, нещадно палило сонце, голод стояв у землі, мор налітав, мерли люди, горіли села й городи, плакали матері над убитими синами — для літописця то все були пусті роки, бо не зачіпало ні князів, ні єпископів, ні пресвітерів, ні бояр та воєвод.

Для Євпраксії шість років життя в Германії теж видавалися пустими. Не знала ні нещасть, ні радощів сього люду, не заглиблювалася в те, що відбувалося довкола, замикалася в своєму власному лихові, страждала сама і вважала, що мав би страждати цілий світ, отож роки ці могли б ще зватися роками страждань.

Та ось прибуло посольство з Києва, приїхав Журило, з яким колись збирали квіти, ловили метеликів, слухали про чеберяйчиків, лякалися темряви, бігали по таємничих закутках Красного двору, спорудженого в Києві князем Всеволодом, а тепер Журило — дружинник і посол князя Всеволода, він з Києва, він був там усі шість літ, він знає все і може розповісти, заповнити оту шестилітню пустоту, зносити яку вже незмога.

І Журила покликано до імператриці.

Імператорський двір лишався в Бамберзі, про який у хроніках лишиться єдина згадка, що імператор по представленню своєї жони і єпископів Рупрехта Бамберзького й Удальріха Ейхштадського дарував маєтки міністеріалу Бамберзької церкви Майнгеру. Більше нічого. Ще не було ворожнечі між Євпраксією і Генріхом, ще не втрачено сподівань. Двір, як і належалося, розподілявся на дві частини, розполовинювався, чоловіче — до імператора, жіноче — до імператриці; розполовиненість була вигідна Генріху, несла кривду й невдоволеність для молодої імператриці, але зрештою й вона теж мала з цього якусь користь, могла зосередитися на минулому, минуле ж, як відомо, завжди наявне і корисне людині тим, що з ним легко можна поєднати своє горе.

Так було покликано до імператриці Журила.

Була там Журина, яка при всіх не наважувалася підійти до сина, виказати своє материнство, були двірські дами, які щосили наставляли вуха, поглинали слова, погляди, щонайменші рухи, намагаючись вловити бодай натяк на щось гріховне між імператрицею і цим молодим, дивно вродливим варваром, від одного скинення оком на якого Адельгейда врізала собі руку.

Нічого не зрозуміли, нічого не зауважили, нічого не вловили.

Відстань, холод, урочистість.

Імператриця сиділа на високому стільці, що мав слугувати за трон, двірські дами тулилися внизу на переносних ремінних стільчиках, Журилові стільця не подано, хоч послові такого великого володаря, як київський князь, і належалася висока честь сидіння навіть перед імператором. Перед імператором, та не перед імператрицею. Перед сановною жінкою мали стояти всі чоловіки.

Журило стояв весело, безтурботно, пересмикував широкими плечима, струшував своїм пишним волоссям, дивувався: невже ота холодна, неприступна молода жінка в золотій короні — то Євпраксія, Пракся, з якою він... Гайгай, ліпше не згадувати, а мовчати й казати лише те, що від нього хочуть почути.

— Що казати? — питав майже нахабно, розбещений уважливістю київських жон.

Аби ж то Євпраксія знала, про що питати. Зате знав Журило. Раз княжна, то й треба їй про князів. Про братів її та отця, та дядьків, та матір, та пресвітерів, та... Ну, то ось... Тоді, як вона поїхала сюди, з греків прибіг у Тмуторокань Олег Святославович, кинув у поруб братів Ростиславовичів — Давида й Володаря, посік козарів, які запроторили його до ромеїв, Ростиславовичів випустив, засів у Тмуторокані. Ростиславовичі ж кинулися на Русь, вигнали з Володимира Ярополка Ізяславовича, той прибіг до князя Всеволода просити помочі, великий князь послав сина свого Володимира Мономаха з дружиною, вигнали Ростиславовичів й посадовили знов Ярополка у Володимирі. Тоді й він, Журило, ходив з дружиною. А через рік Ярополк, піддавшись злим намовам, пішов супроти самого великого князя Всеволода, і знов послано до Лучеська

молодого князя Мономаха, і знов Журило ходив туди з дружиною, Ярополк утік до ляхів, а вони взяли Лучеськ, і матір Ярополкову Гертруду, і жону його Ірину, і дружину привели до Києва в полон, чи що. Ще рік минув, Ярополк прийшов і став миритися з Всеволодом. Знов дано йому Лучеськ, а Мономах повернувся до Чернігова. Та не вгамувався Ярополк, пішов на Звенигород, а в путі, коли спав він на возі, набіг на нього якийсь Нерадець, увігнав йому в серце меч і втік, що ніхто й не стямився. Скочив Ярополк, вирвав із рани меч, закричав розпачливо: «Ох, ти ж мене, вороже, доконав!» І вмер. Ну, привезли його до Києва, поклали в раку мармурову в церкві святого Петра, яку сам воздвиг по намові своєї матері Гертруди, що молилася римській церкві святого Петра. Ото й усе.

Тоді приїхали посли аж з самого Рима чи там звідки до князя Всеволода й митрополита Іоанна. Митрополит послів не прийняв, посварився й зі самим князем Всеволодом і вмер, а був, кажуть, вельми вчений. Після того Янка, княжна й ігуменя Андріївського монастиря, пішла в греки й привезла звідти нового митрополита Іоанна-скопця. Кажуть, невчений і дурний, та він, Журило, уже того не знає, бо тут прибули посли від імператора і йому звелено їхати з ними сюди.

Ні про матір Анну, ні про рідного брата Ростислава, ні про Київ, ні про Красний двір, ні про те, що знали тільки вони двоє шість літ тому, ні про чеберяйчиків...

Євпраксія не сміла питати, Журило не смів казати.

Холод, відчуженість, нездоланна відстань.

Лише вирвавшись з холодної палати, зітхнувши й розправивши плечі, не відчуваючи на собі гострих поглядів двірських дам, закричить Журило своїй матері про те, що Євпраксія нещасна, що він не допустить, щоб вона була такою нещасною, що завезе її назад до Києва, до князя Всеволода, до...

А Журина покладе йому руку на голову, скаже тихо й болісно:

— Ну, що ти ото, дитино моя! А князь?

— То я вернуся в Київ, скажу князеві Всеволоду, а тоді знов прискочу й вивезу Євпраксію з цієї землі!

Журина мовчки всміхалася на такі нерозважливі крики свого хлопчика, бо й так знала: нічого не буде. І цей рік буде занесено в пусті роки, а коли й настануть наповнені, то ще й не знати, чим вони повнитимуться: щастям чи лихом.

І про це не буде нічого ні в літописах, ні в хроніках, лиш темні натяки і невиразні згадки.

ПОРОЗУМІННЯ

Знов були наодинці, але тепер уже не випадково, а на вимогу імператора зійшлися в тронному залі бамберзького палацу; входили туди мовби дві розсварені держави, до самих дверей кожного з них супроводжували наближені, які мали зостатися за порогом, бо таке було найвище веління. Імператор бажав мати розмову з імператрицею. Про що? Кому ж те знати?

Був увесь у чорному, як колись у Кведлінбурзі, високий, худий, золотий ланцюг теліпався йому на впалих грудях, як нашийник на ловецькому псові, не сідав на троні, бігав з кінця в кінець безмежного похмурого залу, Євпраксія стояла, стежила за ним самими очима, була спокійна й, сказати б, байдужа.

— Ми затрималися в Бамберзі, бо я ждав вістей з Італії, — почав імператор, не дивлячись на свою жону, голос мав особливо різкий і уривчастий.

Євпраксія мовчала. Вісті з Італії не обходили її. Нізвідки не ждала вістей.

— Я отримав вісті і не можу сказати, що вони надто втішні. Я сподівався...

Генріх став, видивився на Євпраксію, вона лишалася так само байдужою. Усе в ній умерло до цього чоловіка, не народившись. Чого йому ще треба від неї? Імператор вловив її настрій, змінив напрямок розмови.

— Київський цар, ваш отець, у грамотах до мене просить, аби ви на свій розсуд могли розпоряджатися його послами. Ви можете лишити їх собі для прислуги, можете відіслати назад до Києва. Він вважає, що вам приємно буде

мати коло себе слов'янські душі. До того ж він послав молодих. Кажуть, він кохається в молодих. Так само, як і ви.

— А також ви, імператоре, — додала Євпраксія.

— Я? — здивувався Генріх. — Хіба то я порізав собі руку на учті, забачивши молоду жону?

— Ви мене вибрали імператрицею, а я не належу до старих. Може, занадто молода.

Їй хотілося сказати: «Обурливо молода й неторкана», але вона стрималася, тільки метнула на нього погляд, ковзнула по ньому своїми сірими очима, від погляду яких у іншого чоловіка зайшлося б серце, а Генріх тільки зціпив зуби і швидше забігав з кінця в кінець залу.

— У київського царя, як мені сказано, злочинна пристрасть до молодих...

— Вас це не має турбувати.

— Ну, так, але ви його донька.

— Я імператриця германська.

— Саме тому... Ви обманули мене, імператора..

— Може, ви помиляєтесь?

— Саме так, саме так... Я вважав, що в ваших жилах тече кров грецьких імператорів...

— Я цього не казала нікому...

— Так, але я вважав...

— Треба було спитати мене.

— Є речі, про які не питають. Відомо було, що руський цар одружений з грецькою царівною. Але ніхто не знав про те, що вона вмерла і що він узяв собі в жони дівчину з підлого роду...

— З простого...

— Однаково.

— Не для мене.

— То ось: я жорстоко обманувся.

— Ви можете оголосити новий маніфест. Скасувати свій попередній і закликати люд молитися за якусь нову імператрицю. З грецькою кров'ю в жилах. Сподіваюся, ви вже знайшли таку?

— Я сподівався на поєднання церков, вже й у цьому мені відмовлено. Київська церква відкинула руку церкви римської.

— Нічим не можу зарадити. Навіть не розрізняю церкви нашої і вашої.

— Розрізняти — справа кліра. Але для держави... Колись король остготів Теодоріх у листі до короля франків Клодовея казав, що Бог з'єднує королів святими узами родинності для того, щоб на їхніх миролюбних взаєминах заснувати бажаний спокій народів. Бо лиш те святе, що не може бути порушене ніякою ворожнечею. Королі родичаються для того, щоб народи, розділені між собою, могли мати єдину волю і щоб через ці узи, як провідника згоди, об'єдналися думи народів.

— Уже чула про долі держави. Хотіла б почути про себе.

— Я сказав.

— Хочете почути й від мене?

Генріх знов став, дивився на неї насторожено, майже злякано. У ній билася юність, якій немає кінця.

— Про що?

— Про вас.

— Імператор може говорити лише про державу. Про владу. Більше ні про що.

Їй хотілося закричати: «А Кведлінбург!» Закусила губи, стиснула руки. Винні погреби Кведлінбурзького абатства. Сірі круглобокі бочки, вузький прохід між ними, вино наточується просто в келихи — і келих об келих. Чи згодна стати імператрицею? Так. А потім крипта святого Віперта, капелан, вузьконосий абат Бодо. Чи згодна, чи згодні обоє? Так, так. І келих об келих. А свідком — сонце, що сідає за горами. І це все для неї: сонце, вино, крипта, голос капелана і його голос. Він вище гір, лісів, неба, дощів, громів. Бо те було вічно й буде. А він — лиш раз на світі. Не було й не буде. Тільки є. Колись був малий, як і вона, міг зливатися з травами, з листям, забувати в обіймах весь світ, тепер піднявся над усім, мов небожитель. Імператор, і вона імператриця. Станеш імператрицею — ощасливиш світ... Пам'ятала кожний міцний потиск його руки, кожне слово, вимовлене з затаєним смислом, кожний погляд, подарований їй. Мала б тепер спитати його: де те все? Навіщо було? І чи було?

Спитала інше:

— У тій державі яке мені місце?

— Ви — імператриця. Матимете свій двір. Своїх наближених. Усе, що треба. Владу. Сказав уже про київських людей. Ви можете вибрати з них. Того, у зеленому, коли захочете. Може, стольником?

— Тоді вже спальником! — вона засміялася. — Хочу Журила моїм спальником!

Вона вже відчувала, як можна помститися, помститися найдошкульніше. Генріх, пометавшись ще по залі, присів на краєчок трону, стомлено перегнувся наперед, дивився собі на ноги. Мовби вперше зауважив, які вони в нього довгі й тонкі. Ніби й не імператорські ноги, а конячі чи оленячі. Бо в імператора повинні мати належну повноту, круглість, стійкість. А в нього ніби в хлопчиська. На жаль, самі лиш ноги. Бо згодився б заради цієї жінки стати хлопчиськом, тим безпутним юнаком, для якого колись ридання збезчещених жінок були мов дощ на спраглу ниву. Вчувалися тоді в них ридання цілого світу. Бо коли ще не владен над світом, упокори бодай одну жінку. Так велося спервовіку.

Тепер володів імперією, жінкою ж заволодіти не міг, відмовлено йому в тім, на що здатен найостанніший чоловік у його державі. Що він міг сказати цій жінці? І чому мав казати, виправдовуватися, переконувати? Його володарювання харчувалося натовпами. Не займався ніколи окремими людьми. Переконувати й умовляти кожного зокрема — то занадто обтяжливо і загайливо. І людям, помітив, так само подобалося згуртування, збирання докупи, аби відчувати свою велич, численність, огром, при якому кожен може розчинитися, зникнути з очей, ухилитися від гніву, від кари, від загребущих рук володаря. Він збирав натовпи, вів їх за собою. Проти баронів, проти папи. Селяни йшли в похід не більше, як на сорок днів, бо їх ждало поле. П'ятниця, субота, неділя відводилися для молитов. Коли ж воювати? Як запобігти розпорошенню люду? Збирав для військових оглядів, повітань, шумували стяги, гарцювали коні, ревли труби. Збирав люд у соборах, скупчував його, збивав докупи, не давав розпорошитися, прагнув перемог, не думав про поразки, власне тіло сприйма-

лося ним як його міць і влада. Поразка означала смерть. Тільки перемоги, скрізь і завжди! І ось поразка тіла, але дух не зломлено, і сонце світить, і треба жити далі й перемагати знов! Він не може зносити невдач і повинен шукати нових шляхів для успіхів. Так знайшов Адельгейду. Самою долею...

Він сказав уголос:

— Самою долею визначено... Ви — імператриця... Я зробив вас нею.

Вона засміялася здалеку, невловима, непідвладна його словам.

— Доля може зробити імператрицею. А жоною?

Генріх знов заціпенів на своєму незручному сідалі. Думки билися йому в голові безладно й гарячково. Він вівся з нею недоладно. Утікав ночами з імператорської ложниці — сором і ганьба. Що мені й тобі, жоно? Ще не настав мій час. Треба б інакше. Вона ж дівчина. Зовсім юна. Непорочна. Віргіна. Не піддалася Кведлінбурзькому зіпсуттю. І кров. Образив її. Не має в собі крові грецьких імператорів, зате має кров руських царів. Він сам імператор ще тільки в третьому коліні. Його дід Конрад, перш ніж став імператором, був звичайним маркграфом, до того ж неписьменним. Тому барони й викричали його імператором, сподіваючись, що дурним легше крутитимуть. А в неї — триста чи й тисяча років тривання царського роду. І руська імперія не має меж. І неприступна в своїй загадковості. З Адельгейдою треба інакше. А як? Попри все, вона все ж таки жінка. Адам і Єва були в раю всього лиш сім годин. Чому не довше? Бо негайно по сотворінню жінка зрадила. Щойно сотворена (в шосту годину) жінка тут же спробувала плоду й подала його чоловікові, який з'їв його з любові до неї. Ось: любов! Він любить Адельгейду, тому й зробив її імператрицею.

— Я люблю вас! — вигукнув Генріх і скочив із трону, випростався, ухопився за золотий ланцюг обома руками, так ніби хотів зірвати його з шиї.

— Дякую. Ще не чула від вас цих слів.

— Тепер ви їх почули! — він кричав і далі. Уже не міг спинитися. — І тому... І тому я велю... Я сам прожену всіх

ваших руських! Я відправлю їх назад, до Києва! Усіх, усіх! Нікого не залишу! Ні стольників, ні...

Хотів додати «спальників», але стримався і для потвердження своїх слів тупнув ногою.

— Усі з радістю підкоряться вашим велінням, імператоре.

— Усі? А ви?

— Я також.

— Ми завтра їдемо до Майнца! Ні, до Вормса, ми поїдемо в Шпеєр!

— Ми поїдемо туди, куди ви звелите, імператоре.

Він втомлено згорбився, сказав мало не жебруюче:

— Адельгейдо...

— Я б теж хотіла назвати не імператором, а просто Генріхом, надто що для мого роду це ім'я, сказати б, звичнощасливе. Адже тітка моя Анна стала жоною французького короля Генріха.

— Не імператора — тільки короля.

Євпраксія полоснула його своїм сіро-сталевим поглядом, з неприхованою погордою до його нікчемної пихатості говорила далі, говорила своє, не знати було, до чого веде і, отже, як мав ставитися до її слів імператор.

— Моя тітка Анна в час церемонії коронаційної присягалася на Євангелії, вивезеному з Києва, писаному по-руськи.

Він хотів не без єхидства докинути, що його жона цю нагоду втратила безповоротно, але Євпраксія не допустила його до мови владним порухом руки, ніби вгадуючи його слова, сумовито сказала:

— Мене привезено в цю землю дитиною, і ніхто не підказав наслідувати тітку Анну. Мала б я це зробити ще перед тим Генріхом, маркграфом, — не зробила. Сповідник мій отець Северіан згодом каравсь вельми, бо то була його провина. Я простила йому, але гіркота в серці моєму залишилася.

— Я вас не можу зрозуміти, — нарешті здався імператор.

— Хотіла нагадати вам, що я — донька великого князя київського, народ мій має свою віру, отож, повинна кори-

стуватися послугами духівника цієї віри, а не вашої. Можете відсилати руських людей, але священика...

— Нікого! — закричав Генріх. — Усіх руських назад! Усіх додому! Цей бородатий найшкідливіший! Я змушу вас до послуху! Я ваш муж! Імператор!

— Ви чули мої слова, імператоре, — спокійно поглянула Євпраксія на нього. — Я боротимуся за своє право.

ЛІТОПИС
ЛИЦЕМІРСТВО

«У Страсбурзі зненацька повалився дім, у якому король творив народові суд. Ніхто при цьому не зазнав шкоди, окрім священика, який недозволеним чином жив разом із жоною одного відлученого. Внаслідок того, бувши найбільш винним з усіх присутніх, він і поплатився життям: йому переламано всі кістки.

Яке приємне описування справ благочестивих! Як підіймають вони наш дух! Як радують вони нас, коли ми сприймаємо їх і слухом нашим, і зором! І все ж через жорстокість свого серця ми, нещасні, зостаємося при своїх лінощах».

Із «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького.
1018 рік

БОЖЕВІЛЛЯ

Усе зоднаковіло, не могла второпати, чи то Майнц, чи Вормс, чи Шпеєр, над усіма городами повисла густа стіна осіннього дощу, життя її теж стало затьмарене, мов осіннє небо, лишалася сама, відірвано від неї всіх, окрім Журини, тепер жила тільки згадуваннями, мандрувала в рідну землю все частіше й частіше своєю змученою уявою, а тут нічого не бачила, не могла збагнути, де вона й навіщо. Там, удома, радіють пришестю дощів, а тут дощі спадають прокляттям. Там ніжність ніколи не знає каламутних вод, а тут усе спливає глиною, брудом, глузливими водами втоми.

Нестерпними стали ночі, коли зненацька прокидалася, з жахом згадувала все, що з нею сталося, бігала по темній, безмежно просторій імператорській ложниці, плакала. Імператриця, сягнула найвище за всіх і самотніша за всіх. Ось спала, як той Яків, що поклав у голови камінь і приснилася йому драбина, поставлена на землю, а верх її сягав аж неба. Символ уявлень про світ: сходження знизу вгору, розділення на висоту й пониження, хто піднявся, той уже не повинен опускатися, бруд унизу, нагорі світло, чистота, благородство.

А вона що вище піднімалася, то в більший бруд попадала. Жила серед самотності, пересудів, вкрадливих поглядів, тихих шепотів, брудних натяків. Безсила будь-що зробити, будь-чим зарадити.

Для всіх людей любов — це вибавлення, радість, найвищі захвати, для неї ж оберталася прокляттям. Люди, які любили її, приносили їй завжди страждання. Батько, мати, брат, навіть Журина, хоч яка добра. Вона поселила в ній знання про чеберяйчиків, яких не дано нікому й ніколи бачити. Мабуть, існує воля злих сил. Звідки вона? І чи над кожним? І чому? І чи є рятунок? Чи є сподівання вибавлення? Чи можна уникнути, усунутися, сховатися, дати перепочинок змученій жертві?

Воля злих сил нависає, мов загроза. Над усіма й завжди, але скупчується лише над окремими. Звуть їх нещасними. Колись вона вважала, що досить поїхати далеко — і тоді втечеш од злої сили і від власного нещастя. Що далі їхала, то більше заплутувалася в сіті нещастя. Воля злих сил... Чому скупчилася на ній? Відплата за вроду? За походження високе чи за низьке? Чи відомщення за матір, яка знехтувала своїм родом і переповнилася князівською пихою, а це не минає безкарно ні для кого. Над нею тяжіла зла воля від самих народин, тепер переконалася в тому.

Двірські дами перешіптувалися: чого їй ще треба? На пишних прийомах сиділа на подвійному троні поряд з імператором, мала на золотистому своєму волоссі золоту корону імперії, перед нею падали навколішки, їй цілували руку найдостойніші мужі, за неї пито на учтах, за неї молилися в соборах. Чого їй треба?

Ніхто не бачив того, що не дано бачити. Бо життя щоденне розполовинене на видиме й приховане. Ніхто не бачив її дикої самотності, розпачливої безнадії, була коло неї тільки Журина, разом плакали потай, аби ніхто не бачив і не чув, хоч, здається, чути й не будо кому: імператор несподівано оглух. Напади глухоти почалися в нього ще після отого триденного стояння на морозі в Каноссі, приходили завжди з настанням дощової пори, холоду й пронизливої вільгості. Легко міг приховувати свою глухоту, бо ж був імператор, належалося йому повелівати, наказувати, кого б мав слухати? Він був імператор — більше ніхто. Керувався голосом власного розуму й серця, а їх почує навіть глухий.

Імператор повинен так чи інакше бути відокремлений від низького світу, йому потрібен спокій для думання, для високих вирішень, об нього, як об підніжжя високої гори, хай б'ються тисячі людей з їхніми дрібними клопотами, метушнею, нікчемністю, а він повинен перебувати в хмарах, у гордій самотині. Єдиний Заубуш знав про глухоту імператорову, як і про все інше, але він уміло уникав у такі дні мовлення, а лиш слухав і ляпав повіками на знак зрозуміння й покірливості. Євпраксія не знала цього, тому в неї почалися химерні розмови з Генріхом, од яких, вона відчувала це виразно, неминуче мала збожеволіти.

В о н а. Невже у всій вашій імперії ллє отакий нудний дощ?

В і н. Становище імператриці зобов'язує.

В о н а. Я не люблю води. Серед води людина завжди надто гостро відчуває свою самотність.

В і н. Сьогодні я пришлю вам нові прикраси. Їх привезено від французького короля. Я шкодую, що померла ваша тітка Агнес, яка була королевою Франції. Прийміть мої співчуття.

В о н а. Мені хочеться жити.

В і н *(усміхаючись)*. Страх підданих — річ зрозуміла, а на примхи жінок-володарок нема ради.

В о н а. Боже мій, невже це примхи?

В і н. Ми нікуди більше не поїдемо.

В о н а. Я нікуди й не хочу, бо від себе нікуди не втечеш. Але мені сумно й гірко!..

В і н. Імператорові доводиться любити більше за́мки, ніж ситі городи, воїнів більше, ніж купців, битви більше, ніж мир.

В о н а. Боже, я ніколи не знала, що доля імператриці може бути такою тяжкою!

В і н. Церква вимагає віри, а я хочу суперечки.

В о н а. Людина повинна жити красою, добром, правдою, інакше навіщо ж жити!

В і н. Велич виснажує, до цього треба бути готовим завжди. Велич — це звір, який вимагає щораз нової поживи. Зате нічого не може бути вищого!

В о н а. А хто відвзаємнить мої зітхання, мій крик, мій цілунок?

В і н. У Саксонії знову бунтують барони. А ця всесвітня блудниця Матільда Тосканська одружила зі собою дурнуватого хлопчиська — Вельфа Баварського.

В о н а. Я нічого не хочу знати про цих людей! Що мені до них?

В і н. Про Карла Великого казано, що він більше уваги надавав користі держави, ніж упертості окремої особи. Хотів би нагадати вам ще й те, що Карл вельми любив чужоземців і виявляв велику турботу при їхньому прийомі, так що численність їхня видавалася небезпідставно обтяжливою не тільки для двору, але й для цілої держави. Та він, по величі своєї душі, не надавав ваги таким міркуванням, бо й найбільші невигоди в цьому випадку винагороджувалися славою щедрості і ціною доброго імені. Германські імператори мали за жон грецьких царівен, але руської царівни не мав ще жоден. Я перший і ви — перша. Що може бути прекрасніше?

В о н а. Стати імператрицею і перестати бути людиною? Чи людське заказане для імператорів?

В і н. Люд завжди нетерпеливиться, бо йому не видно, що попереду.

В о н а. Мені теж не видно! Нічого не видно! Не сподіваюся ні на що! Не жду нічого!

Генріх дивився на безсоромне підняття брів імператриці, замкнений у собі, неприступний для пристрастей, які роздирали жінку. Хто не сіє, в того не вродить. Глухота

відрізала його від світу остаточно, у ньому поселилася якась байдужість до можливої одноманітності часу й речей, так ніби знесений був у повітря, де зникає безмежна неоднаковість всього земного. Тривожно думав про імператрицю. Все життя прагнув самотності, а коли вона прийшла, з дурної примхи забагнув мати коло себе цю ніжну істоту. Тепер карався й лютився безмірно. Жона — помічник, однодумець, друга половина твого єства, твоє доповнення, спільник у всіх твоїх замірах, сила, що стає на твій захист, хоча б для цього треба змагатися супроти всього світу. Може бути й ворогом, прихованим, запеклим, непідкупнозатятим, страшним у своїй незбагненності й непослідовності. Але й тоді легше, бо знаєш, що і як. Найгірше, коли непевність, невловимість, незбагненність, загадковість. Тоді загрози звідусюди, а звідки — не збагнеш і не відгадаєш, і жона в своїй настирливій причіпливості стає мовби жалюгідним сном, від стисків якого задихаєшся, але вивільнитися неспроможен, як не дано тобі й задихнутися до кінця, — отак і маєш мучитися і немає краю.

Покликаний був Заубуш і його спитано, чи виконується й тут веління імператорове про те, щоб жодного голуба не було коло палацу? Барон поляпав повіками, усміхнувся самими очима. Імператор був мов покинутий і забутий дім: цілий і неушкоджений, а ніхто в нім не живе. Хотілося підійти, закричати Генріхові на вухо: «Вилікую тебе, імператоре! Я, барон Заубуш, це зроблю!» Але вирішив ждати. Час — це канат, протягнутий між сходом і заходом. На ніч він складається і від того зношується. Треба почекати, коли перетреться канат, розпадуться всі сув'язі.

Дочекався. Ніхто не бачив того, що сталося, але довідалися всі, Заубуш — найперше. Імператриця нарешті дізналася про глухоту імператорову. Нічого в тому б страшного й не було, бо глухота все ж ліпше, ніж глупота, але Генріх не міг потерпіти, щоб його таємницю було розкрито. Сталося страшне.

Євпраксія, нехтуючи звичаєм, мала звичку в часи, вільні від дворових прийомів, блукати по палацу з розпущеним волоссям. Корона вінчала ці золотисті хвилі, вона втрачала свою тяжкість і символічність, сприймалася просто кош-

товною оздобою. В блуканнях своїх Євпраксія набрела на Генріха. Стояв коло вікна, спина видавала його напруження, скупченість на чомусь: чи то вдивлявся пильно в щось, чи то мучила якась думка. Їй стало шкода його, покликала тихо:

— Імператоре!

Мовчав.

— Ваша величність!

Нічого.

— Генріху! — сказала голосно.

Ніякого враження.

— Мужу! — гукнула щосили. — Чуєш мене?

Він не чув.

Коли зайшла збоку так, що він не міг її не помітити, десь по той бік звернутих до неї його очей промайнув переляк, чорно розколюючи зіниці, метнувся тривогою, неспокоєм, може, соромом, але не насмілився пробитися на поверхню погляду, затаївся, пірнув у глибини. Мав би сказати їй, що задумався, через те не чув. Але він, розгублений, ошалілий від несподіваного викриття, а може, від отого розпущеного зміїсто-золотого волосся, кинувся на неї, мов дикий звір, вчепився в волосся, хотів знищити оці теплі хвилі слов'янського сяяння, рвав, смикав, вона кричала, але він не чув, а чого не чує імператор, того не чує ніхто. Врешті вона видерлася йому з рук, відбігла до дверей, мовчки вдарила його зненавистю в погляді й обіцянкою ворожості довіку.

З того дня почалося божевілля. Ще звечора вона плакала досхочу з Журиною, ніхто їм не перешкоджав, а після нічної учти Генріх виявив бажання йти спати до імператорської ложниці разом з імператрицею, і їх супроводжували маркграфи й барони, спальники імператорські й чашники, величезна ложниця не могла вмістити всіх челядинців, бо подія мала, сказати б, вагу державну — перші відкриті покладини імператора з імператрицею; з'явився навіть сповідник Адельгейди абат Бодо і, хоч до ложниці не пішов, але поблагословив свою духовну дщерь, урочисте роздягання й покладання в постіль затягнулося на час досить тривалий, Євпраксія мовби здерев'яніла, тіло їй

затерпло, не відчувала нічого, усе затоптане було грубими чобітьми баронів, п'яних, смердючих, огидних. Невже навіть це має відбуватися в отакій ганьбі, невже й чутливість людська має бути принесена в жертву імператорським умовностям і незбагненним вимогам державності? Адже пожадання живе в людині спервовіку, при всіх державах, королях і богах, але випускати цього звіра прийнято потаємно, неписана угода між людьми вимагає темряви, прихованості, щоб усе відбувалося лише між двома, і тільки для цих двох хай відкриються потреби тіла, вимоги тіла, голос тіла, крик тіла, здригання тіла...

Вони юрмилися в ложниці нестерпно довго, нахабно зирили, обмінювалися кривими усмішками, масно плямкали, брудно гмикали, топталися по мозаїчній підлозі, а Євпраксії видавалося, ніби топчуться їй по серцю. Високі червоні свічі палали з обох боків широкого імператорського ложа в узголов'ї й коло ніг, збоку поставлено золотий столик з двома імператорськими келихами на ньому й золотим глеком, повним густого бургундського вина. Сидячи в постелі, у самих сорочках, прикриті до пояса легким хутряним коцом, імператор і Євпраксія надпили з поданих їм келихів, мовчки віддали їх назад, тоді Генріх помахом руки спровадив усіх з ложниці, і ті, товплячись у дверях, озираючись, випхалися всі, полишивши нарешті цих двох. Євпраксія ще сиділа, дивилася на свого мужа. Той поволі вивільнився з-під хутряного накриття, пішов у темну глибочінь ложниці, йшов босий по затоптаній підлозі, високо піднімаючи ноги, скрадаючись навшпиньках, бо камінь неприємно холодив підошви. Повернувся з товстою книгою в руках, заліз під хутро, розгорнув, пошукав щось, став читати хриплим, різучим голосом.

Євпраксія відразу впізнала «Пісню пісень» Соломонову. «Лоно твоє — сад гранатових яблук, з плодом досконалим, кипри із нардами, нард і шафран, пахуча тростина й кориця з усіма деревами ладану, мирра й алое зо всіма найзапашнішими пахощами...» Трохи почитавши, імператор поклав книгу коло ложа на підлогу, притулився сухими холодними губами до щоки Євпраксії, сказав безвиразно:

— На добраніч.

І ліг горілиць, відразу заплющивши очі. Вона не мала що робити, посиділа трохи мовчки, бо ж казати щось оглухлому вважала даремним, тоді лягла й собі, теж горілиць, але очей не заплющувала, намагалася пробитися поглядом до високої темної стелі, не відаючи, для чого, але не могла проникнути аж у таку височінь, а товсті свічі не просвітлювали вгору, розсіваючи своє світло більше вбоки, осяваючи ложе з цими двома, з мужем і жоною, правдивіше — з імператором та імператрицею. Тоді повернулася спиною до Генріха й склепила повіки.

Таке спання тривало тиждень, а може й місяць — Євпраксія згубила лік дням. Все повторювалося, так само імператор щоночі читав їй з «Пісні пісень», щоразу те саме, аж вона не витримала і, забувши про його глухоту, сказала:

— Ви могли б уже читати без книги.

І дивно: глухота в нього, видно, уже минула, він почув її слова, бо відразу й відповів, і до ладу:

— Книга дає певність.

— Хіба в імператора могла бути коли-небудь непевність? — поцікавилася вона.

— Певність є завжди, але завжди її слід зміцнювати.

— Ви щовечора читаєте про жіночу вроду. Навіщо?

— Нагадати вам про вашу вродливість.

— Я знаю це й так.

— Нагадування не зашкодить.

— Мені приємно, що ви віднайшли слух.

Він відклав книгу. Ліг. Сказав:

— На добраніч, імператрице.

Тепер мав слух, треба було відповідати чемністю на чемність.

— На добраніч, імператоре.

То була остання для неї добра ніч. Наступної ночі Генріх сказав їй:

— Ми підемо в собор.

— Коли?

— Сьогодні.

— Уночі?

— Так. Хіба ви не звикли молитися в Кведлінбурзі також і вночі?

— Я знала вашу нехіть до молитов.

— Хай то буде моєю турботою. Вас зодягнуть належним чином.

— Може, дозволено мені буде самій вибрати належне вбрання?

— Мої камерарії дадуть вам поради.

Станеш імператрицею — ощасливиш світ... Це сприймалося тепер гіркою насмішкою. Бо жила весь цей час, мовби на площі, відкрита всім поглядам, не належала собі ні в чому, усе перетворювалося на державні акти: звичайний сніданок, лежання в постелі, молитва в церкві. Навіть для плачу потрібна була тут неабияка мужність і сприт, бо завжди могли знайтися свідки, а свідки ж, як казав абат Бодо, небажані. Не мала ніколи самотності для себе, водночас будучи глибоко самотньою в душі. Спробувала знайти свою Журину, але й того не змогла. Імператорські камерарії принесли їй якесь широке чорне накриття, підбите червоним, шанобливо закутали її. Генріх був у такому самому вбранні, без ніяких ознак імператорської гідності, подав руку жоні, повів по палацових переходах, і тільки тоді вона помітила, що йдуть без супроводу, це мало б викликати полегкість, але чомусь зродилася тривога, яка не полишала Євпраксію ні в палаці, ні на темних плитах палацового двору, ні в притворі під могутніми склепінчастими арками собору.

Там їх зустріли якісь чорні тіні, теж загорнуті в широке й, здається, чорне, у руках тримали жахливо чорні свічі, повели імператорську пару повз товсті круглі колони й чотирикутні стовпи, які тяжкістю своєю давили Євпраксії на душу, усі йшли швидко, так швидко, що молода жінка стала задихатися, Генріх стискував їй руку мало не з жорстокістю, коли вона спробувала вивільнитися, він стиснув ще дужче, стиск був кістлявий, наче в смерті. «Вони ведуть мене вбивати!» — подумала вона, але не злякалася. Ліпше вмерти, ніж таке життя, ще й не життя, а тільки його початок, тоді чого ж має чекати від подальшого? Життя ще й не починалося, а вже його нема. Воно зайшло в глухий кут, зупинилося, а це — гірше за смерть.

Що є життя? Добрі душі дерев, трав, вічна таємниця зеленого листя, спалахи квітів, пронизлива жадоба буття

в кожному запахові, в кожній барві. Світ живе в запахах і барвах. А тут був кінець. Сухий запах каменю й безнадійність чорноти. Ти ще дихаєш, ще кудись ідеш, ще ждеш чогось, а вже мовби й нежива, і тягар кам'яних стовпів гнітить тобі серце, мов здушена лють, мов тамована зненависть тисячоліть.

Все ж вирвалася зі стиску колон, темний простір розблискував блідавими вогниками свічок, тяжко ворушилися чорні постаті з боків, за підвищенням, схожим на церковний табернакулум, заклякло стояв хтось — чи то чоловік, чи то витесана з каменю чорна подобизна; імператора й імператрицю посаджено на церковний трон, різьблений з каменю, холодний і слизький. Генріх не випускав її руки, тиснув дужче й дужче, аж вона застогнала тихенько, але він не звернув уваги або ж не почув, бо глухота могла знов наплинути на нього, як пітьма. Тіней побільшало, мертві вогники свічок червилися, мов лісові гнилячки, постать за табернакулумом схитнулася, було в ній чорне й червоне; з-під гострого накриття, чорного, як усі свічі в цій загрозливій похмурості, спадало на самі очі того чоловіка червоне, закривало очі, спускалося до самого носа, до густого рудявого, як у імператора, заросту, і ось той заріст заворушився, розтулилися губи, видобулися з них слова: «Domine, non sum dignis* — Господи, я недостойний», тоді чоловік різко скинув із своєї голови чорне накриття, тепер мав якийсь чорний клинець, що спускався до міжбрів'я, а над тим клинцем стирчали маленькі червоні ріжки. «Диявол!» — прошепотіла Євпраксія. Генріх знову стиснув їй руку. Сидів випростуваний, приплющившись до високої кам'яної спинки; коли б не ці кістляві стиски його руки, вона б могла подумати, що мертвий. Ні поруху, ні згуку голосу, ні шелесту дихання. Той, з ріжками, здіймаючи руки в чорних перснях, виголошував казання. А може, то лише здавалося. Може, тільки здіймав руки, а промовляв хтось інший — багатоголосо, твердо, переконано, звичною церковною латиною. Слова падали, мов чорні кам'яні кулі, котилися в просторі, слова виправдання чогось таємного,

* Звичайна формула, якою католицькі священики починали молитви.

забороненого, злочинного. Молитва чи закляття, звинувачення чи благання, вказівка чи упередження?..

«Бог існує скрізь, в усьому: і в зеленому листкові, і в янгелові однаково. Він існує також у людині, отож усі діяння людські насправді є діяння Божі й не можуть бути гріховними. Але боги є добрі й злі. Світ невидимий, духовний створений богом добрим, світ видимий, тілесний — творіння бога злого. Душа людська — частка світлого, небесного світу знемагає в тілі, як у темниці. Змішання духовного й тілесного призводять до муки, до торжества зла в світі. Треба вивільняти дух, віддаючи тілові тілесне. Тому ніякі обмеження не мають влади над людьми. Усі ж заповіді Божі в Святім письмі — суть плоди прокляття, і всякий вільний від прокляття вільний також і від заповідей. Гріха немає. Слава Господня як у святості, так і в гріхові. Людина може знати Бога, чи вірити в Бога, чи молитися йому, однак це є Бог, що живе в людині, який сам себе і впізнає, і вірить у себе, і молиться сам собі. Тому немає ні неба, ні пекла, а є тільки те, що міститься в людині. Тож хай гряде час, коли запеклі, святі, набожні, самовпевнені, що в своїй праведності по-церковному вірять, умруть за свою святість і віру так само, як умруть злодії, вбивці, святотатці й розпусники, які не вірили ні в що, та однаково мали в собі Бога, бо були зіткані з його волі. Хіба ж не сказано в «Капітуляріях» Карла Великого, що мораль у чистому вигляді належить до царини свободи, тому закон про неї мовчить? Заблуд людський полягає в намаганні прикритися одягом навіть без потреби. Що ж таке одіж? Одіж була знаком утраченої невинності, зародженої гріхопадінням свідомості, що є добро і зло, і, отже, знаком прокляття, яким супроводжувалося саме це усвідомлення. Повернення до наготи означає, що прокляття знято й обмеження відкинуто. Адам у часи невинності був нагим і не соромився власної наготи...»

Вибух світла різонув Євпраксію по очах, аж вона затулилася рукою, вільною від Генріхового стиску, лякалася поглянути на те, що було попереду, не насмілювалася вірити отому білому пронизливому світлу, яке бачила й не бачила, але імператор шарпнув її грубо й нетерпляче, вона

мало не впала зі слизького високого сидіння, рука їй зіслизнула з очей, і тоді почалося те божевілля, що від нього вже не могла вивільнитися до кінця життя. Побачила імператора, перегнутого, нахиленого наперед, втупленого кудись і в щось, почула його хапливий віддих, запримітила хтиве движання його ніздрів, висвітлених знизу чорною свічкою, що стояла з того боку тронного сидіння, її погляд мимоволі помандрував туди, куди були втуплені очі Генріхові.

Там металися сполохані язички свічок, мов велетенські кажани, злітали чорно-червоні накриття з людей, а натомість било несамовито біле світло людської наготи, било від проповідника, від усіх, хто чаївся збоку, по всіх закутках. Обличчя Євпраксія не бачила, не розрізняла, лиш голі тіла, безліч тіл, ніби підвелися всі мертві світу і прийшли на Страшний суд — сплетіння жіночої чистоти з чоловічою смаглявістю, білість і бруд, ніжність і жорстокість, а з усього зненацька стали вирізнятися обличчя, вона впізнавала графів, баронів, єпископів, своїх двірських дам, абатису Адельгейду; проповідник, відкинувши в темряву свій плащ, не вмовкав, здіймав свій настирливий голос над брудом і безсоромністю, говорив уже, здається, про тих двох, єдиних тут, хто ще зберіг на собі одяг, захованих одягом, відокремлених від усіх, неприступних поглядам і збезчещенню.

...«Державний муж уподібнюється мостові через велику ріку. Як міст, він поєднує людей і цілі землі, його призначення відкрите всім, воно величне, хоч і сумне, бо не посідає в собі ніжної краси. Натомість жінка народжується для святощів ніжності й краси. Тому нагадує вона собор. Усі йдуть до неї, як до собору, і вмирають од захватів її красою, як у святинях. У собор входять многі, а не належить він жодному. Бо те, що видається власністю всіх, не може нікому й належати. У соборі панує Бог, у жінці — любов. Тож хай запанує любов сьогодні!..»

Дикий зойк покрив слова проповідника, крізь сплетіння голих тіл і чорних тіней пробивалися до світла якісь чоловіки; у метанні чорних тіней, нагих тіл, у зловісності й поквапі бігло четверо, знесамовитіло тягнули якусь ношу, рвали її в боки, розсмикували, розшарпували, проповідник

відступився від табернакулума, мовби звільняючи місце для отих розшалілих, жіночий зойк безсило борсався під склепіннями собору...

Євпраксія нарешті побачила, що ті четверо несуть жінку, вона відбивається, довге чорне волосся тягнеться по кам'яній підлозі, розметалося по обличчю, по грудях, прикриваючи бодай трохи наготу, тіло в жінки було чи не найбіліше з усіх жіночих тіл, а може, близькість безлічі свічок робила його таким, темні тіні звабливо тепліли по тому тілі, волосся металося навсібіч і здавалося, що й воно кричить від наруги, скаржиться, обурюється; чоловіки поклали жінку на табернакулум, тримали її міцно й жорстоко, як Авраам свого сина Ісаака, жертвуючи Богові, жінка билася в їхніх руках, норовиста й дужа, волосся врешті впало кудись униз, сяйнуло жіноче обличчя!.. Євпраксія ще не вірила тому, що побачила, але тої ж миті почула знайомий стукіт дерев'янки об кам'яну підлогу. Дерев'янка стукотіла хапливо, гарячково, торжествуюче, барон Заубуш, з червоною машкарою на очах, зовсім нагий, розсуваючи всіх, ішов урочисто на ту розкладену безпомічно жінку, і тут Євпраксія впізнала в ній свою Журину і впала в непам'ять...

ЛІТОПИС БЕЗСИЛЛЯ

Не мала часу на хворощі. Повинна була боротися! Хто міг прийти на поміч Євпраксії?

Імператора залічувала до таких самих насильників, як і Заубуш. З Журиною могла колись хоч плакати, тепер Журини не було: кинулася в Рейн, і її поховали навіть без церковного відспівування як самогубцю... Лишалася церква, у стінах якої сталося найстрашніше, заплямована так само, як і вона, Євпраксія, але однаково всемогутня, бо ж імператор усе своє життя віддав боротьбі з нею і здолати, як видно було, не зміг.

В безсилій люті до своєї жони Генріх позбавив її привілею всіх, хто наділений високим походженням: відібрав у Євпраксії духівника київського, лишивши абата Бодо,

присутність якого можна було терпіти тільки за умови, що імператриця мала б коло себе і отця Севериана. Євпраксія сподівалася на відомщення імператору, вірила, що пригадається колись йому ще й цей негідний учинок, уперто уникала зустрічей з абатом Бодо, щоразу домагаючись у Генріха повернення її привілею.

Та коли ти в тяжкім горі, тоді не до привілеїв. Зрозпачена Євпраксія покликала абата Бодо і, коли той прийшов, розповіла йому про ту гидоту і той жах, яких зазнала від імператора і його прислужників, питала в абата поради, вимагала підтримки його Бога.

Він спробував її втішити, спростовуючи зловчення. Було сказано таке: «Передовсім слід звернути увагу на ті слова апостола, які він виголосив, передбачаючи майбуття: «Єресі потрібні, щоб випробувати тих, хто перебуває у вірі». Ось з чого головним чином видно їхнє безумство і відсутність у них будь-яких пізнань і розуму, коли вони стверджують, ніби Бог не є творцем усього сущого. Кожен відає, що будь-яка річ, хоч якої ваги чи величини, коли існує щось ще більше, повинна походити від того, що перевищує величиною все інше. І це справедливо однаково і для речей тілесних, і для предметів безтілесних, бо й тілесне й безтілесне, піддаючись змінам закону випадковості, руху, розвитку, однаково відрізняється від будь-якого винуватця, а тому повинне походити й мати кінець, щойно набуде спокійного стану. Коли ж тільки єдиний Творець по своїй суті незмінний, по своїй суті благий і водночас справедливий, і він один у своїй всемогутності спроможний влаштувати різноманіття природи й розподілити все в порядку, то, крім нього, суще ніде не може знайти свого первісного спокою і вертається туди, де набуло свого початку.

Відомо також, що у всесвіті в Творця ніщо не згинуло, окрім того, що дерзновенно порушило начертані ним межі природи. А тому всяка річ ліпша й істинніша, що твердіше й міцніше перебуває вона в порядку, визначенім для власної її природи, завдяки ж тому все, що незмінно підлягає приписам Творця, постійно слугуватиме йому. Коли ж що-небудь, ухиляючись од його волі, зазнає падіння, то воно тим самим служить уроком для всього іншого. Між

усіма тварями рід людський займає середину, а саме: людина вища від усіх інших тварин і нижча від небесних духів, займаючи середину між вищими й нижчими істотами, людина уподібнюється тим або іншим, залежно від того, куди більше схиляється. Отож, людина що більше наслідує властивості небесних духів, то стає вищою й ліпшою за тварин. Тільки людині дано досягти блаженства порівняно з іншими тваринами. Зате коли вона його не заслуговує, їй судилося стати жалюгіднішою за дикого звіра. Благость всемогутнього Творця, передбачаючи від початку часів, що за такої умови свого існування людина дуже часто може спадати до глибини, призначила час од часу творити чудеса для вибавлення падшого людства. Доводом цього слугує кожна книга Святого письма, кожна його сторінка, та найбільше те стає ясним з особливого милосердя всемогутнього Отця, з яким він послав добровільно на землю Сина свого, єдиного з ним по величі й божественності, себто Ісуса Христа. Разом з Отцем, слугуючи початком усякого життя, істини й блага, він віддав себе на спасіння всім живущим...»

То були пусті слова.

ЖАХ

Сором розтоптано, життя розтоптано, пустка запанувала довкола, розпачливіша за смерть. І смерть мовби доторкнулася Євпраксії своїм крижаним крилом — суцільні здригання, відраза, зненависть... Не хотіла нікого бачити, не їла кілька днів, зависла між маренням й дійсністю. «Імператриця нездужає» — це всіх задовольняло. Життя точилося далі, може, знову щоночі збиралися оті чорні в підземеллях собору й творили свої нелюдські оргії і щоночі сидів на холоднім кам'янім підвищенні Генріх і розвогненними очима жадібно вхлинав те, що втрачене було для нього, може, й назавжди.

Євпраксія бачила Журину. Не там, у похмурих підземеллях, не розтерзаною на табернакулумі для одного барона — бачила її молодою, як сама нині, коли вибігала на узлісся

невдягнена, боса, з росою на смаглявих литках. Бо ж проїжджав князь київський з дружиною; грали роги, червоніли щити, дзвеніла зброя і збруя, мигтіли, мінилися барви — усе було й не було; інший світ, високий і далекий, як небо недосяжний. І проклятий. Хай буде прокляте все, проклята дружина, в якій був Жур, хай буде проклят кня...

Сором'язливість захищала Євпраксію, мов щит семишкірний. Тепер немає нічого. І винна сама. Віддала їм Журину. Віддалася сама. Не відкинула домагань імператорових із презирством і зневагою. Мала б ненавидіти всіх чоловіків після маркграфа. Повинна була заколотися ще тоді, у похмурій маркграфській ложниці. Тепер опинилася в ложниці імператорській. Безсоромно ждала цього, перебирала в Кведлінбурзі сторінки ромейських любовних книг, повторювала без кінця: «І знову став цілувати її, знову стискував у обіймах, притягав усю її до себе, мовби вбирав у серце, стискував пальцями, усю кусав, усю її впивав губами і весь приник до неї, мов плющ до кипариса. Сплітався з дівчиною, як дерева корінням, намагався злитися з нею воєдино, жадав усю її поглинути і всю її притягнув і, мов із сот, з губ її пив губами солодкий мед. А вона в цю мить кусає мій рот, усі свої зуби втоплює в нього, а в мені в душі виростають Ероти, лютіші за гігантів...»

Раділа своїй струнконтілості, білолікотності, білоколінності. Жінка з тілом білим, мов дерево без кори. Дерево вмирає без кори. Журина вмерла, коли розтоптали її сором. Імператриця ж не вмерла. «Імператриця нездужає». Чому не вмерла? Навіщо жити?

Імператор приходив щодня. Терпляче ждав її видужання. Став мовби таким, як був у Кведлінбурзі. Може, сам вжахнувся? Може, кається? Боїться церковного суду, суду Божого, коли людським знехтував? Колись вона шукала в ньому чогось високого, незбагненного, шукала пристрасно, вперто. Бо тільки ж починала справжнє життя, сподівалася на нього. Тепер тьмарився світ перед чорними тінями, які від нього падали. Заплющувала очі, щоб не бачити Генріха, а він вважав, що то вона приховує гріх, який б'є з її очей потужними струменями. Були часи, коли він готов був цілувати жінкам ноги. Згадував це, як кошмарний

сон. Ось лежить перед ним ніжна, молода, врода рветься з її лиця тобі навстріч, а він готовий задушити цю жінку. Сам не знав, що його стримує. Далекий від ніжності, чужий жалощам, несподівано відкрив у собі терплячість, уміння чекати. Чого ще ждав од життя, окрім влади й змагання за владу?

Доторкнувся до руки Євпраксії, казав тихо, майже проникливо:

— Тільки старі люди вміють чекати, бо вони ближчі до вічності. Молодість нетерпляча.

Вона відкидала його руку. Здрібніла їй душа, усю поглинала якась брудна твань, але ще хотіла боротися, не віддаватися, бити зневагою, відразою, гордістю. Чи покине коли-небудь її гордість? Ліпше вмерти, але зостатися вільною, незалежною, чистою, вернути свою душу Богові, природі, первісним світам такою ж чистою, як отримала її при народженні, не принизитися ні в чому, не дозволяти заплямувати себе брудом. Навіщо народжувалася? Аби стати святою і говорити з янголами, а чи страждати отут на землі? Не вибирала страждань — отримала їх якоюсь вищою владою і має нести цей тягар, поки й стане снаги...

Її краса стане предметом захватів. Оспівуватимуть її прекрасне золоте волосся, лоб, біліший за лілеї, білі руки з тонкими, довгими й гладенькими пальцями, молоде, прекрасне й ласкаве тіло... Та коли являєш якусь цінність для світу, то ніколи не зможеш уникнути образ. Імператор повітав її перший вихід після недуги досить дивним, сказати б, зловісним чином.

— Сподіваюся, ви вже маєте силу супроводити мене до собору? — спитав він.

Євпраксія затіпалася в німому крикові: «Ні, ні, ні!..»

— Тоді чому ви в чорному? — поспитав він.

— Я в жалобі по моїй годувальниці.

— Як довго триватиме ваша жалоба?

— Так, як велить звичай моєї землі.

— Сподіваюся, це все ж не завадить вам супроводжувати мене в собор?

Він знущався відверто й жорстоко. Вона відповіла йому тим самим:

— Тільки мертвою!

— Мені потрібна жива жона. Мертві мої воїни. Маю їх задосить. Вони слухняніші за живих і не мають примх.

— Ви робите мертвим усе, до чого доторкаєтесь, як цар Мідас!

— Він перетворював усе на золото.

— А золото мертве. Тільки людина живе, і тільки тоді, коли вона чиста.

Він похмикав собі в рудяву борідку, ніщо його не могло збентежити.

— Сподіваюсь, ви не збунтуєтесь, коли я прийду до ложниці.

— Це ваше право.

— Прекрасно! І ніхто не зможе стати мені на перешкоді!

Уночі знов було те саме. Нахабні челядники, роздягання й покладання, важка книга в руках у Генріха. Невже можна зберігати спокій після всього, що сталося тої ночі?

— Що читатимете, ваша величність?

Ненавиділа й зневажала тепер імператора, як може це робити жінка молода, повна сил і бажань, але водночас і огиди до такого чоловіка. Видерла в нього з рук важку книгу, яку він уперто тягнув у постіль, розгорнула там, де було від пророка Осії.

— Читай оце!

Не стала ждати, прочитала йому сама. Голосно, майже криком: «Збір п'яниць звироднілих учинився розпусним, їхні провідники покохали нечистість». І ще: «І глибоко вгрузли в розпусту».

Генріх зісмикнув з неї покривало, вхопився за сорочку на грудях. Євпраксія, зайнята важкою книгою, ніяк не могла вивільнитися, щоб оборонитися, він розпанахав на ній сорочку, сичав ляскучо в обличчя:

— Поставлю такою, як у день народин!

— Не смій!

— Бачити тебе нагою!

— Пусти!

Вирвалася, зіскочила з ложа, відбігла за поставець з вином і келихами, з яких ще й не пили жодного разу в дружбі й любові, здригалася від холоду, несподіванки, страху. За віщо такі муки? Нема на землі ні правди, ні милості!

А він розтелесовано зістрибнув з ложа, побіг до дверей, кричав, забувши про високу гідність:

— Не будь нічия! Не будь нічия!

У самій сорочці, босий, без свічки, по нічному палацу з цим божевільним криком. Імператор? Чи, може, то сниться? І смерть Журини — теж сон? І безнадійна самотність і безпомічність — теж сон? Де знайти силу? Де поміч? Боже мій, запали мене!..

Аби володіла властивістю й умінням відштовхувати від себе, була б, мабуть, щасливою. Покалічитися, попсувати свою вроду, знищити її — будеш щасливою. Але такої ціни платити не могла. Не приходило їй на гадку таке ніколи. Бо вродливість була для неї способом життя, призначенням на цій землі, як для інших буває призначення імператорами, святими, геніями, шаленцями й мучениками. Власне, була мученицею, бо врода варта того. Так замкнулося коло: врода й мучеництво.

Вицокуючи зубами, Євпраксія перехилила золотий глек, влила в келих трохи вина, відпила, сподіваючись бодай трохи зігрітися. Скинула з себе недодерту імператором сорочку, пожбурила її на підлогу, залізла під хутряне покривало, зігнулася, мало не торкаючись коліньми підборіддя, заклякла, намагаючись забутися. Цілющість непам'яті не приходила. На сон сподівань не було. Потріскували вогники свічок. Мертва тиша лежала в темному палаці.

Тиша давила на неї, може, тому й не почула ні шереху, ні шелесту, ні лоскоту босих ніг по кам'яних підлогах, майже вмерла від жаху, коли з обох боків імператорського ложа виникли з темряви зовсім голі юнаки, бігли від дверей, оббігали ложе, охоплювали його, озвіріло, хтиво тягнулися до неї, один, два, три, чотири, п'ять... Мов кинуті якоюсь злою силою, послані й наслані, може, й поза власним бажанням, може, корилися злій силі й злочинній волі, боятися мали там, за дверима, тут не було для них ніякого страху, хіба що юнацька ніяковість, яку скинули разом з одягом, а тут мали здолати швидкістю, рішучістю, нахабством. Євпраксія вмить збагнула свою цілковиту безборонність. Не мала в постелі навіть мізерікордії, подарованої колись братом Ростиславом. Один раз захистилася,

вдруге вже не вийде. Та й що б могла вдіяти проти п'ятьох. Слаба істота, обезвладнена й зрозпачена.

— Стійте! — гукнула до нападників.

Вони мовчки рвали з неї покривало. Вхопилися з обох боків ложа, кожен тягнув до себе, тільки це ще рятувало Євпраксію.

— Не смійте!!

Сміли, знали свою безкарність тут, у ложниці, велено їм недвозначно й погрозливо, мали вчинити те, до чого кликала їх надсила. Кублитися, гніздитися, верлюжитися! У кубла! У ложа! На кораблі розкошів і невситимості! Імператор знав, кого посилати. Діяв безпомильно. Не відступлять, поки не зроблять свого. Інакше за дверима жде смерть. Голих візьмуть у мечі тверді й суворі воїни.

— Візьміть її, — кричав він їм, і всі слухали. — Візьміть її так, як тільки можете взяти. Їй не досить імператора! Цій розпусниці нічого не досить! Це всесвітня блудниця! Хай здригається під вами всіма! Туди! Швидко! Негайно!

Євпраксія знала, що це кінець. Покривало тріснуло, розповзалося, напасники побачили її тіло, її наготу, її всю. Тоді вона стрибнула просто на них, через них, за них, випручалася, вив'юнилася, забігла за той самий поставець з вином, за яким уже ховалася від імператора, гукнула їм з тою владністю, на яку спромоглася в цю жахну хвилину:

— Стривайте! Чого вам треба? Ви хочете взяти мене? Але ж вас п'ятеро. Хто перший?

Сама не вірила, що може таке казати, але знала: це остання надія на порятунок. Ті п'ятеро, збившись в купу голих відворотних тіл, розгублено мовчали. Справді, хто ж з них перший? Вони не вміли про це подумати, імператор теж забув. Хто ж?

— Ви рицарі, а не пси, — кидала вона їм зневажливо й погордливо. — Перед вами жінка. І ваша імператриця. Хто може вважати себе найдостойнішим?

Справді: хто? І чому той, а не інший? Були просто голі й молоді, не було тут ні походження, ні становища, ні багатства, ні впливу. Однаково голі, з однаковими веліннями від імператора.

— Слухайте мене, — уже наказувала Євпраксія, — я даю вам вино. Ви повинні випити зі мною ось з цього імпера-

торського жбана. Із золотих келихів. Я питиму разом із вами. Хто перший опорожнить свій келих, той буде перший для мене. Принесіть мені он ту скриньку!

Вони кинулися всі відразу, усі вхопилися за скриньку, подаровану імператриці косоплечим Кирпою, так донесли до Євпраксії, поставили їй до ніг. Вона спокійно відкрила Кирпин подарунок, дістала золоте дзеркало й глянула в нього, мовби була сама в ложниці й неквапливо підбирала собі розтріпане волосся. Тоді відкрила потайне дно. Тьмяним золотом блиснули довгасті вузькі келихи. Вона діставала їх по одному, брала лише двома пальцями, ставила коло келихів імператорських — один... два... п'ять... Лишався ще й шостий. Взяти й собі? Налити, випити, не знати більше нічого? Відчути полегкість навіки? Глянула на тих, жадібних, нахабних, безсоромних, власне, уже й неживих, зотлілих покидьків світу. Хіба заради таких варто вкорочувати собі віку? Життя прекрасне, воно все в грі чистих сил, то чому ж вона має відбирати в нього свою пречисту силу?..

Наливала вино в келихи твердо й уміло, налила собі у величезний імператорський, саджений смарагдами й рубінами, піднесла його.

— Беріть!

Хапали, штовхалися, мурчали, як звірі, хлептали навипередки, посуваючись до неї ближче й ближче, аби не втратити свого, аби випередити іншого, аби допастися першим, може, й не так у бажанні розкошів жіночих, як милості від імператора. Вона дивилася на них поверх свого келиха, дивилася холодними, примруженими очима, відступала поволі, ждала, чи не підвів її Кирпа, чи не обманув його ромей з Тмуторокані, чи станеться те, на що вона сподівалася, доведена до відчаю й безвиході.

Вони стали всі враз, мовби гуркнулися об камінь. Ще були подивовані, ще не вірили своїй раптовій закляклості, ще стояли, а вже були мертві. Тіла їхні вбиті були отрутою, мозок ще діяв, мозок підказував єдине, що міг підказати цим сановним рабам, цьому посліду людському, мозок підказував просити, благати прощення, милості, милосердя. Усі вони попадали на коліна, спробували повзти до Євпраксії, лизали холодну кам'яну підлогу, вхлинали в себе

виткі рослини, барвистих птахів, чудернацьких звірів, викладених з різнобарвних мозаїк, вони ще не вірили, що вмирають, хоч були мертві, ще не вскочивши до ложниці й не кинувшись на цю чисту й неторкану ніким жінку. Отрута ромейська діяла швидко й безжально. Судомило члени, вилазили з орбіт очі, чорніли нігті. Євпраксія вже не відступала, бо не мала сил. Тремтіла дрібно-дрібно, як осичина в безвітряний день. Затиснутий у руці келих перехилився, червоне вино лилося їй на тіло, на стегна, на живіт; вона не зауважувала того, стояла в червоних краплях вина, з розширеними від ляку величезними очима, з розтріпаним довгим білявим волоссям, прекрасна й ніжна, мов янгол гріху й злочинів, і такою побачив її імператор, який тихо прокрався до ложниці, сподіваючись на інше видовище. Він мовчки, хижо й уміло перестрибнув через мертвих, допався до жони, згріб її в обійми, з риком і гарчанням поніс до ложа, келих загримів по підлозі, руки Євпраксії звисли безсило, була мов мертва, але Генріх вже нічого не помічав, задихався від захвату, від щастя, і тут сталося між ними болісне, тяжке, стидке й огидне...

ЛІТОПИС
ІСТОРІЯ Й ЛЕГЕНДА

Події, навіть найвірогідніші, у ті віддалені часи часто поступалися місцем благочестивому обману. Істину шукали в словесних запевненнях і віроломних присягах. З поваги до минулого намагалися зобразити його не таким, як воно було насправді, а таким, як воно мало бути. Брехали королі, брехали єпископи, брехали монахи-хроністи, усіх затьмарили брехливістю папи римські, оголосивши підроблений документ, так звані «лжеісідорові декреталії» про дар імператором Костянтином верховної влади римському єпископу.

Правди боялися, її всіляко ховали, надто ж коли йшлося про високих особистостей.

Люттіхський єпископ Отберт, який 1106 року написав панегіричну історію життя імператора Генріха, здогадую-

чись, що правда рано чи пізно стане знаною, вирішив випередити всіх тих, хто дошукуватиметься істини, зобразивши події з тою мірою уяви, яка була відпущена йому природою і продиктована церковним лицемірством:

«В опочивальні Генріха лежали сліпі, криві, всілякі болящі. Сам імператор роззував їх, укладав спати. Вночі вставав і вкривав їх, не остерігаючись доторкнутися й до тих, хто за самим характером своїх хворощів бруднив постіль».

Та незалежні уми існували за всіх часів, і ось, обурюючись незгрибною брехнею єпископа Отберта, подає до нас голос його сучасник, полеміст Гергог:

«До участі в цих таїнствах була притягнута нова імператриця, яка нічого про них не відала. Випробувавши цей культ нечестя і на інших, і на собі, попервах вона мовчала через жіночу сором'язливість, а коли величина злочинів подолала жіноче терпіння, вона розкрила цю справу священикам і єпископам і стала шукати нагоди для втечі».

Писання Отберта названі «Історія», гірка правда Гергогова занесена до реєстру легенд. Виходить, що легенди бувають правдивіші за історію.

ВТЕЧА

Ніжність потоптано, сором відібрано, гордість осміяно — що ж лишилося? Між Євпраксією і Генріхом розверзлася прірва така безмежна, що годі було й думати тепер чимось її заповнити. Життя цілого не досить, а що є в людині, окрім життя?

Зрозпачена, безсила, змучена, Євпраксія плакала впродовж багатьох днів, не приховувала сліз, зробила свої сльози викликом, погрозою, зброєю. Ніколи не гадала, що вистачить у неї мужності на такий плач. Хай почують усі! Хай побачать її пречисті сльози і вжахнуться від того бруду, серед якого живуть разом із своїм імператором! Хай ввірветься її плач в бурмотіння єпископів, у скрипіння пер у монастирських скрипторіях, хай заглушить він нахабне дзвеніння зброї й іржання войовничих рицарських кобил! Вона принесла ці дитячі сльози з далекої далечі, із своєї

молодої землі, з молодою мовою і незатьмареними звичаями. І хоч тіло її набуло дорослості, у душі лишалася дитиною, бо що таке дитина? Просто маленька людина. Так само як дорослий повинен вважатися дитиною великою. Ці ж тут вихвалялися своїми старощами, своїм триванням аж од самого Риму, своєю історією, а що мали насправді? Бруд, ганьбу, нікчемність. І коли така їхня історія, коли такий час, у якому вони тривають, сповнені пихи, то нащо вони їй? Вирватися, випручатися, вискочити!

Куди і як — Євпраксія не думала і не відала. Не могла в ті розпачливі дні збагнути й того, що людина не може жити поза історією, як не може не дихати. Та й не хотіла більше ніякого знання, бо вже переконалася, що знання — то гіркота, небезпека і що за надмір знання неминуче настає відплата.

Хотіла вирватися, втікати, бігти світ за очі. Не мала помічників, нікому не могла відкритися, навіть сповіднікові своєму Бодо не сказати нічого, бо вже переконалася в його нещирості й безсиллі. Виборола собі недоторканість слізьми, імператор після тої ночі смерті, ганьби й болю лякався, видно, Євпраксії, щосили вдавав заклопотаність державними справами, навіть Заубуш виказував всіляку поштивість, хоч плата йому від імператриці завжди та сама: зневага й погорда. Сльози ж слугували проти всіх. Світ закрутився в сльозах.

Дні належали їй. Імператор вершив імперські суди, приймав послів, розсилав гінців повсюди, закладав перші камені майбутніх замків, палаців, соборів, надто ж соборів, бо мав збирати в них люд, не давати йому розпорошуватися, забувати про державну спільноту. А ще: імператор, як завжди, готувався до війни, бо ж імператори те й знають, що йдуть на війну або повертаються з війни. У собори людей збирано іменем і так званою всемогутністю Бога, до себе ж імператор прихиляти спільників мав ласкою, щедрістю, панібратством. Тому ночі гинули в гучних учтах, холодні похмурі палацові зали затоплювало криваве паланя смолоскипів, змерзлі й голодні барони з стуком-грюком падали за столи, єпископи квапливо благословляли трапезу, імператор відривав перший шматок, відпивав перший ков-

ток, імператриця теж мала сидіти поряд, бо так велів звичай і вимагала держава, яка вимагає од усіх, нікого не звільняючи від обов'язків, і обов'язки тим ті вищі і обтяжливіші, що вище стоїш ти в загальній ієрархії, аж іноді здається, ніби немає ієрархії прав, існує тільки ієрархія обов'язків.

Євпраксія сиділа на учтах заплакана. Попервах це щоразу бентежило баронів, бо де ж це бачено: імператриця показує всім свої сльози! Та учта набирала розмаху й розгону, пилося щедро й пожадливо, їлося ще пожадливіше, червоніли морди, хижо виблискували очі, важко падали на дубові стільниці набряклі кулаки, у заводіяцькому крикові чорно зіпали роти, запановувало єднання пияків, солідарність ненажер, спільнота темних пристрастей, розклекотаність, роззухваленість, розсвиняченість... Згортали зі столів кухлі з пивом, наїдки, нахвалялися, лаялися, погрожували. Вискакували на столи, вигецували, топтали страви, посуд, під п'яний регіт намагалися поціляти в голови, у пики, ті, хто сидів, хапали розтанцьованих, рвали за ноги, валили разом зі столами, у грюкоті, прокльонах, реготняві все перевертало, світ перевертався... Не хотілося жити в такому світі, він вартий був хіба що сліз. Але обпилих баронів уже не бентежили сльози імператриці, як то було на початку учти. Сприймали її заплакане личко як щось недоречне, дивне, чуже. Навіть не дивувалися — обурювалися:

— Імператриця — і в сльозах?

— Чом вона плаче?

— Як сміє?

— Тут ніхто не плаче!

— Не повинен!

— Не має права!

Генріх і собі підкрикував баронам. Голос у нього був високий, ляскучий, голос для відстаней, голос для всіх одразу і ні для кого зосібна. Принаймні не для неї, ні, ні! Про що мала говорити з цим жорстоким і брудним чоловіком після тої наруги, якої зазнала від нього? І що їх єднало? Імперія, спільна безвихідь чи ота страшна ніч смерті, ганьби й жорстокого сорому? Генріх намагався бути уважливим бодай на учтах, перед баронами. Євпраксія була байдужа. Байдужість виказувала навіть у своєму плачі. Слізьми, мов

прозорою запоною, відгороджувалася від усього, хотіла вберегтися від ще більшого бруду, неминучого, поки ти серед цих п'яно-зажерливих, хижих, невситимих.

— Ви не прикликуєте мене до себе, — ображався Генріх.

— Ні!

— Не хочете бачити свого імператора?

— Було б злочином одривати вас від державних справ.

— Це вдень, а вночі?

— Вночі ви вриваєтеся без запросин.

— Я просто приходжу, бо маю право. Імператорові належить усе.

— Є межа, якої переступити нікому не дано.

— Що це за межа?

— Людська душа. Серце. Туди ніхто не може пробитися силоміць. Хоч би мав усіх воїнів світу.

— Мені здається, я зазирнув колись у вашу душу.

— Сталося непорозуміння. Більше не буде.

— Знайте ще й те, що всі шляхи до жіночого серця ведуть через її тіло. Тіло — це справді фортеця, часом непереборна. Але ж відомо, що думки й наміри мужа жона приймає лише з любов'ю, доповненою тілесно.

— З любов'ю ж!

— А що таке любов? Невловимість, як і душа. Я не люблю невловимостей.

— Вам більше до смаку брутальність. Я вже зазнала, з мене досить. Наші розмови не приведуть ні до чого. Ніщо вже не приведе.

Він відступився. Не тягнув Євпраксії на нічні зборища до крипти собору, не вривався до ложниці, знов заліг у своєму безсиллі, збирав сили на цю жінку, тим часом давши їй спокій.

Була вже зима. Майже без морозів, якась несправжня, іноді вночі падав сніжок, до ранку залягав у ровах, на вежах, на покрівлях, але відлига з'їдала його за день, і земля знов була гола, голий камінь, голі дерева, усе мов суцільне здригання. Було самотньо, сумно, тяжко, нестерпно тоскно. Хотілося завалистих, безгучних снігів, у яких вмирають всі відголоси, і великого червоного сонця над ними, спокійного і приступно-лагідного. Вкутана в м'які сніги

далека рідна земля і ледь притрушена олив'яно-сірим, мовби цоʼкітливим інеєм, ця кам'яниста пустеля, уся в холодних корчах з маленьким кривавим сонцем у пронизливо-мерзлякуватих безмежностях. Скільки й жила Євпраксія в цій землі — сонце щоразу мовби маліло й маліло, загрозливо й недвозначно, так ніби наближався кінець світу. Та молода жінка чи й спроможна відчути виміри світові, зате розтривожено вловлює безжальне вкорочення власного життя, що впійманою птицею зіщулюється, стискується й маліє, мов оте чуже сонце на чужому небі.

Що роблять чеберяйчики, коли їм сумно?..

І хоч не цвіла весна, не кликали пташиним співом зелені ліси, не стелилися просонцені дороги, ніщо не вабило до мандрів, Євпраксія запрагла прогулянок, подорожувань, знайомства з близькими, а то й віддаленими краями. Воля імператриці священна. Що може стати на заваді її щонайнесподіванішим забаганкам? Імператор сам випроводжав Євпраксію зі Шпеєра, тоді зустрічав у Вормсі, жваво обговорював напрямки її мандрів, розсилав гінців із велінням, аби належно прийняли імператрицю там і там; виділено було великий почет, відправлено обози з припасами, везено скарбець з інсигніями й коштовностями імператриці. Невідлучно був коло Євпраксії нестаріючий вузьконосий абат Бодо, якого не збентежило ні розкриття імператрицею злочинних нічних таїнств Генріха й Заубуша, ні безсилля зарадити будь-чим. І не відступався від свого сповідництва, вперто, тупо, з відразливим сластолюбством допитувався в нещасної жінки на сповіді:

— Чи ти робила, як це мають звичай робити деякі жінки?

Не соромився слів, здатних зробити розпусною найчистішу душу, брав їх уже готовими з покаянної книги вормського єпископа Бурхарда «Corrector», а той, складаючи свою безжально-цинічну книгу, яку радив сповідникам для бесід з прихожанами про їхні гріхи, виправдовувався тим, що у Вормській єпархії занепадає моральність...

Щойно залишаючись віч-на-віч із своїм духівником, Євпраксія вже знала, що почує щось святенницько-хтиве. А що могла вдіяти віддана в наругу спершу маркграфові,

тоді імператорові, а ще Богові, церкві, її слугам, оцьому вузьконосому абатові, приставленому до неї вже й не Богом, а всіма дияволами світу!

Хотіла позбутися абата, пишного почту, всього супроводу, металася туди й сюди по Франконії, по Швабії, по Баварії. Не могла ні вирватися, ні втекти, ні забутися. Її зустрічали, перехоплювали, усі прагнули мати в себе таку високу гостю. Барони-кроволюби влаштовували на честь імператриці турніри й лови. Лилася кров людська й звірина. Барони жували м'ясо коло дикого вогню, розкладуваного серед каміння. Вогонь рвався з каменю, а її душа рвалася звідси, від цих рицарів, від єпископів, пурпурових, мов те вино, що ним обпивалися, від кострубатих замків і камінної тяжкості соборів.

Опинитися б у своєму недосяжному дитинстві, стати вільною від прискіпливості запитань, провин і ляків! Але світ був безжальний до неї. Світ, сповнений таємниць, нещасть і болю. Може, біль даний людині як сторож і опікун життя? Без болю й самого життя не було б. Навіть дерево відчуває біль. Навіть камінь. А страждання? Чи всьому сущому судилися страждання?

Ішли свята зимового дерева. Дерево хвали, святощів, здоблене, радісне, ясніло серед смутків і нещасть, простий люд впивався пивом, втішався повільним співом, ще повільнішими танками — хоппельдейом, рідеванцом. Одні кружляли довкола прикрашеного дерева, другі притупували, приляпували. Знали ці люди неволю, биття, голод. Було їх завжди забагато, аби наїдатися досхочу. Але не заламувалися, не впадали в розпач, уперто громадили камінь, вибудовували села, городи, замки, собори, вміло прикрашали камінь зображеннями овочів, квітів, чужих і своїх святих, мили, чистили, шкребли — неоковирні, неповороткі, але роботящі, вперті, ласі на чуже, жадібні до життя, спраглі продовження свого роду.

Клали дітей спати під колисками, щоб сховати від злої Перхтель, на роздоріжжях виставляли вівсяну кашу для безжальної Берти з залізним носом: хай бачить, що люд не їсть скоромного, бо ж відомо, що Берта розпотрошує нескоромлені животи й набиває їх січкою. Аби досягти в но-

вому році більшого, ніж торік, сідали, перепоясані мечами, на покрівлях або на волячих шкурах на перехрестях доріг. По селах водили Клаппербока — перебраного в козлячу шкуру чоловіка з дерев'яною головою. Го-го, козел, го-го, сірий! Співали про якесь гірське царство, куди не залітають вітри й де не плющать дощі, такі остогидлі в долинах. Було в цьому всьому щось вельми гарне, чисте й невинне. Євпраксії хотілося сміятися й плакати водночас. А то зіскочити зі своєї білої імператорської кобили, сплестися руками з отими розвеселено-незграбними, заспівати й собі: «Біла кобила березу везла, на льоду впала й розбила. З гори покотилась, на пень настромилась...»

А в баронських замках знов нескінченні учти, виснаження величчю, нестерпна запобігливість. Там вірили в чуда, перебирали без кінця сни, лякалися невиразних жахів, кожен замок мав свої легенди, своїх привидів, свої кошмари. Десь когось убили, замучили, втопили, розрубали на шмаття, задушили, десь хтось щез безслідно, щоб з'явитися саме сьогодні, саме цеї ночі, саме тут, саме... Лякали її, а не було страшно. Страх був позаду, у поверненні, у неможливості уникнення своєї долі — гіркої долі. А названо ж її Євпраксією — Щасливою, а тут — Адельгейдою, мовби для усталення нерозривності з усіма отими Адельгейдами, що були імператрицями, жили в пишноті, поховані в пишних імператорських криптах, увічнені в книгах і на золотом писаних мініатюрах. Думка загубитися серед цих людей викликала в ній жах.

І ось тоді вночі прийшли до неї чеберяйчики і сказали: «Втікай!» Не знала, де вона і в який бік має попровадити свого коня. Не вміла осідлати коня, та й не годилося імператриці самій це робити. Не бачила чеберяйчиків, не була певна, що то вони, але виразно чула голос, а хто б ще міг його подати? Батько? Забув про доньку в своїх державних турботах і вічній змаганині з ласими до волостей племінниками. Мати? Впивалася своїм князівським становищем, як солодким трунком, забула про все: звідки вийшла, кого привела на світ. Журину не вберегла. Косоплечий Кирпа, може, скльований десь хижим птаством після невдалої битви. Був ще Журило. Лякалася згадки про нього. Ховала

пасмугу від ножа на правій руці. Виказала себе відразу, після вже не змогла втримати дружинника коло себе. А він сказав на прощання: «Золоті твої очі, Євпраксіє!» Не він тепер подавав голос, не він, хоч і сказав отоді про золоті очі...

Тоді лишилося тільки одне: чеберяйчики. Повірила відразу, сповнилася рішучістю, відвагою, не ждала ранку, зібрала свої коштовності, взяла імператорські інсигнії, десь когось знайшла, розштовхала, розбудила, звеліла коротко: «Коня мені!» Знетямлений чоловік робив, що велено, осідлав, поміг забратися в сідло, тримаючи коня за вуздечку, довів до брами, мовчки махнув сторожі, вклонився услід. Бо ж імператриця! А всі її забаганки — священні. Куди поїхала, чи надовго, чому вночі, чому сама? Хто б те зміг спитати. Вранці вість про несподіваний від'їзд імператриці сполошила всіх.

Абат Бодо клекотів од люті, хоч і відав, що від Бога ніхто не втече. Як то? Випустити слабу жінку самотню, без супроводу, серед ночі? А вона поїхала, не порадившись зі своїм духівником, не спитавши його думки, не натякнувши навіть? Підступність і невірність — ім'я твоє, жінко! Абат кинувся до господаря замку. Червономордий барон, хоч і збентежений несподіванкою, усе ж намагався вдати спокій. Імператор? А що йому імператор? Просив прийняти імператрицю — було зроблено. Схотіла поїхати деінде, то й хай. Три речі людина може вважати своєю власністю: багатство, тіло й час. Коштовності Адельгейда взяла, тіло своє має завжди при собі і може обдарувати кого захоче, часом своїм теж порядкує, поки й жива. Не остеріг її духівник? Га-га, Дух Божий понад землею літає, обійдеться без абата Бодо!

Все ж квапливо споряджено гінців навсібіч, послано тривожне звідомлення Генріху. Зникла імператриця! Пропала, втекла, щезла! Де шукати? Як наздогнати? Що з нею? Чи жива?

А Євпраксія гнала коня наосліп, боліли їй стегна від підскакування, земля їздила на боки, чорний страх бив із гір, з долин, звідусюди, все було вороже, весь світ був ворожий до втікачки, бо втікачі не належать нікому, їм судилося переслідування, гонитва, погрози, поневолення,

коли й не смерть. Проти втікача завжди і земля, і небо, і люди, і боги; втікачі викинуті з життя, з існування, вони роблять це добровільно, не витримавши примусу й упосліджень, з якими інші миряться впродовж цілого життя. Щастя — у втечі, у волі, у непідвладності! Світ широкий — воля! Куди ноги несуть і куди очі дивляться. Втікати, втікати, втікати від усього: від принижень, від визисків, від ганьби, від голоду, від жорстокостей, від богів і царів, од самої смерті! Куди втікати, ніхто ніколи не знає. Туди, де нас нема. Де земля товща. Де хліб пишніший. Де м'ясо жирніше. Може, через те втікачі ловляться. Коли й не людьми, то смертю...

Євпраксія не хотіла вмирати. Жити! У сонці, у травах, у пташиному щебеті, у місячному сяйві. Жити! Молилася в душі не знати й кому. Сховай мене! Не дай мене! Порятуй мене! Відішли додому. Не належала до невиразного племені втікачів з невизначеністю їхніх мандрів. Знала, куди втікати. Додому! До ріднизни! На схід сонця! До свого сонця — великого й прекрасного! А це маленьке нехай лишається тут. Кожному своє сонце миле. Додому! До Києва! Була малою, дурною, необачною, покинувши свою землю. Не мала часу ні для каяття, ні для жалю. Додому!

І тоді побачила першого чеберяйчика. Першого — і вперше. Стояв попереду, далеко чи близько — не збагнеш. Був якраз на путі в коня, на його бігу, мав би потрапити під копита — не лякався. У непробивній темряві ночі світився, ніби мав на собі сонячний промінь. Такий маленький, що сховався б у жолудевій шапочці, видався Євпраксії більшим за все довкола — чи то він миттю побільшав, затуливши собою півсвіта, чи вона змаліла до його розмірів і відбула мандрівку туди й назад, до чеберяйчика і знов на коня в одне змигнення ока, як та свята Бригітта, що здійснила подорож з Ірландії до Італії, встигнувши лиш раз моргнути.

Який він — старий, молодий, як зодягнений, як стояв, як дивився, не могла помітити. Вдарила їй у серце його лагідність, вразив тихий, але виразний голос, голос був молодий і мова молода, рідна, забута-презабута.

— Отак і їдь, — сказав чеберяйчик. І махнув рукою. Бо мав руки, ноги, все як у людей, тільки поменшене. Адже

мала дитина має в собі все, як доросла людина, а очі їй даються відразу на все життя — вони не ростуть, не більшають, є такі, як їх дано. У чеберяйчика теж були людські очі. Великі, гарні, може, й чеберяйчика не було, а самі тільки очі? Золоті. То не в неї золоті очі, а в чеберяйчика. Журило помилився, сказавши: «Золоті твої очі, Євпраксіє!»

Їхала далі без страху, бо сяяли їй попереду золоті очі, чеберяйчик мовби відбігав перед нею, відсовувався, відлітав, був як гори, як ліси — всюдисущий, добрий, турботливий.

— Як це ти можеш? — спитала вона його.

— Я не той, я інший, — відповів їй чеберяйчик. — Перший лишився. Там, де ти його бачила.

— А ти ж який?

— ...цятий.

— Скільки ж вас?

— ...сот і тисяча. Скільки треба, стільки й буде.

— І вам не страшно тут?

— Ми не відаємо, що то таке.

Вона їхала далі, чеберяйчики значили їй путь, виходили з лісових горіхів, виступали з серцевини дубів, із сирого кореня, з палого листя, з трави-переступня. Коли переїжджала через ріки, потішали її пісенькою: «Ой під мостом риба з хвостом, а на мості молода...» Коли треба було їй перепочити, проганяли від Євпраксії несплячки, насилали на неї дрімливиці й сонливиці. Коли хотіла їсти, давали їй золоту хусточку, від одного помаху якої розчинялися брами замків і городів. Коли хотіла міняти коня, приводили сіру козу, примовляли: «Козо, козо, стрепенися!» з кози сипалося золото. Євпраксія купувала нового коня, а коза все була ціла. Бив мороз — чеберяйчики заводили сумовитої: «Сьогодні річечка бистрою йшла, на завтра річечка тихенька. Притиснув її лютий мороз. Сьогодні Пракся весела була, на завтра Пракся смутненька. Обняла її чужина...»

Відстані, пустища, ворожнеча, порожнеча... У лісі-недоборі блудило блудців сімсот молодців і чотири. А всі вони — чеберяйчики.

Серед безлюддя й безгоміння постала перед Євпраксією скляна гора. Світилася прозорістю, сяяла небесно, а ста-

вало чомусь страшно. Зляканий кінь густо перебирав ногами, визміював тугу шию, ловив засльозено прекрасним оком погляд своєї несамовитої вершниці.

Вона спитала чеберяйчиків:

— Об'їхати?

— Їдь прямо.

Кінь не йшов. Не свій кінь — чужий, лякливий і зрадливий. Вона ще спитала:

— Може, об'їхати?

— Прямо їдь!

— А як спробувати?

— Їдь, як кажемо.

Кінь не йшов. Втрачалося те, що не вертається ніколи: час. Час належить людині або не належить. Чеберяйчики тут безсилі. Вони заплакали золотими слізьми з золотих очей, сказали Євпраксії:

— Прощай.

І опинилися в рідній землі, де їх не дано нікому бачити, але про їхню присутність відають усі.

А Євпраксію вже наздоганяли. Прискакали захекані, перестрашені, розгублені, безпорадні, мовби аж добрі. Наздогнали, затримали, завернули. З належною поштивістю, з поклонами, з перепросинами, з запобіганнями. Імператор виїхав навстріч жоні. З першими князями імперії, з архієпископами, єпископами, рицарями. Всі хотіли цілувати їй руку. Сам імператор цілував руку Адельгейді. Грали лютні, кричали рицарі, били в щити від радості. Знайшлася, знайшлася! Порятована, вибавлена! Скакали за нею кілька днів. Далеко встигла відбігти. Далеко, але не задалеко. Втекти не дано нікому. Хоч пробують многі. Людина слаба. Це стверджують найвищі князі церкви. Адельгейді скаже про це вузьконосий абат Бодо. Нагадає. Що є людина? Очеретина під вітром.

Євпраксія чула й не чула. Слаба? Але вона може бути твердою. Може й повинна!

Сиділа коло коня, плакала, кінь пирхав, обдавав теплом з ніздрів, мовби співчував. Безглуздя! Безумство!

Імператор зістрибнув з коня, нахилився, цілував її руку.

— Ваша величність, що сталося?

Безглуздя, безумство! А може, просто заблукала? І не було ні чеберяйчиків, ні золотих їхніх очей, ні скляної гори, ні золотих сліз?

— Ваша величність, вас шукали цілий тиждень!

— Я мала подвійну насолоду від голоду й самотності.

— Моє серце обливається...

— У вас є серце?

— Ваша величність, я прошу вас... Сідайте на коня... Вам дадуть нового... Імперія дивиться на вас...

— А мені? Теж дивитися на неї?

— Імперія не дає спокою. Вимушений покинути вас. В Італії бунтують графи. Матільда знов плете свої сіті. Я повинен їхати до Італії... А ви...

— А я?

— Ви затримуєте мене своїми...

— Своїми — чим?

— Так, своїми витівками. Я — імператор. Я не можу витрачати свій час. Він належить імперії.

— А що належить мені? Коли вам належить імперія, то, може, мені належить бодай мій власний час?

Генріх глянув на неї стомлено, майже благально:

— Я вимушений... Італія... Сподіваюся, що ви поїдете разом зі мною...

Їхав на коні недбало зсутулений, якийсь мовби байдужий до всього довкола, водночас заклопотаний і втомлено-добрий. Чи можуть байдужі бути добрими?

Усе життя метався, воював, боровся, знемагав. Тоді спробував заспокоїтися, втомившись і вичерпавшись. Прикрашав собори, сидів у скрипторіях, дивився, як переписують і оздоблюють книги, закохався в цю руську княжну, зробив її імператрицею, побачив, що не здолає молодої жінки, знову мав кидатися в биятику, бо не лишалося для нього іншого щастя. Загарбаєш багато — не втримаєш нічого. Така доля всіх завойовників.

...Повернулися до того самого замку, з якого Євпраксія втікала. Була дика учта, бо нічого іншого вигадати ніхто не вмів. Імператор не пив, беріг сили, сподівався на чудо, хотів узяти імператрицю тут, у цьому замку після втечі, впійману спіймати ще більше, назавжди, навіки, ввійти в

неї, як у завойований город, ввійти в серце, в душу. Коли повів її до ложниці, вона спокійно сказала:

— Можете взяти мене лише силою.

Він збив її з ніг, вона зламалася, впала на постіль, дивилася на нього ненависно, з огидою й відразою, Генріх стояв ледь нахилений над Євпраксією, золотий ланцюг теліпався йому на впалих грудях, пожадання било йому з очей, але якесь дивне, мовби летюче, пронизувало йому очі, пролітало крізь нього всього невловимою хвилею, відлітало, нічого не зоставляючи, окрім пустки.

Імператор застогнав, тяжко зворухнувся і пішов до дверей. Євпраксія мовчала. Мала б стогнати вона — хто почує?

У замках на людей налягають сни. Снам нікуди подітися, задавлені каменем, вони гнітять людину, знестямлюють її, лякають або ж ваблять нездійсненністю. Вночі Євпраксія побачила сон. Ту саму ложницю, в якій спала, те саме ложе, тільки піднесене вище, на зріст людини.

...Стояла на ложі у довгій сорочці, з довгими-предовгими рукавами, а внизу, ледь дотягуючись поглядом до її ніг, безпорадно й несміливо тупцював Генріх, невміло простягав угору довгі свої руки, але не до неї, а до маленької дівчинки, яка теж стояла на ложі, у такій самій сорочці, як у Євпраксії, власне, й не дівчинка, а маленька Євпраксія, ще безмовна, ще лиш у лепетанні, і Генріх тягнувся до малої, незграбно тупцював, врешті вхопився за її рученята, потанцював довкола ложа, приспівуючи. Тоді маленька Євпраксія несподівано випручала свої рученята і кинулася до Євпраксії великої і промовила: «Ма!..» І Євпраксію всю затрясло: дитя, її дитя! Вона війнула довгими рукавами, хотіла простягнути дитяті руки і з жахом відчула, що не має рук. Рукави були порожні...

Прокинулася вмить, лежала, задавлена жахом, тоді стрепенулася, ожила, засміялася в темряві сама до себе, до ночі, до простору, до всього сущого. Бо почула, як круглиться в ній плід.

У ній — життя! Що їй до якихось там високих справ? Вона в собі — земля, держава, влада, всесвіт, вічність. Як не розуміють цього чоловіки? І які жалюгідні вони в своїх

намаганнях виказати свою силу. Прагнучи вивищитися, лише принижуються. Може, й вона пішла навстріч невиразним домаганням Генріха тому, що сподівалася на його незвичайність, вищість, піднесеність над щоденністю, над брудом, над ницістю. Не терпіла ницості ще змалку, хотіла б жити в світі чеберяйчиків, вичаруваних доброю Журиною з небуття, бо хто бодай раз зазнає щастя зазирнути в чарівливий світ чеберяйчиків, той навіки втратить охоту до життя звичайного.

Вона зготовлялася до незвичайного. Несла в собі життя, дарувала світові дитя — сама ще дитина.

Буде ще одна Євпраксія, так само вродлива, але щасливіша, зазнає щастя сама, даруватиме щастя і радість усьому сущому. Полями їде — поля леліють від неї, лісами їде — ліси зеленіють від неї, понад ріками їде — ріки шумлять від неї.

На ранок дала знати імператорові, що хоче з ним говорити. Генріх з'явився знахабніло-зраділий. Мова Євпраксії була коротка:

— Ваша величність, священний стан мого здоров'я не дає мені змоги взимку супроводжувати вас в далеку дорогу.

Імператор знетямлено дивився на неї. Не вірив. Не наважувався повірити. Може, знов налягла на нього глухота?

— Ви справді сказали те, що я почув? — спитав з незвичайною для самого себе несміливістю.

Євпраксія не відповіла. Слухала, як круглиться в ній плід...

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

Коли влада опиняється в руках воїнів, тоді вона створює війни, яких потребує для свого існування. Про імператора казано так: «Він узяв залізну зброю, сів на чорного коня і поїхав на війну». На війну або з війни — більше нікуди, бо імператора й тримають можні лише для того — як тримають бойових коней. Імператор, попри його високе становище, живе як сорока на гнучкій лозі: довго на

місці не всидить. У чому суть володарювання? Знати, вгадувати, передбачати, встигати, не давати підняти голову, втихомирити, вгамувати, подавити. Генріх метався все життя — і не встигав, запізнювався, події випереджали його. Іноді йому щастило навіть тоді, коли здавалося, що вже все втрачено. Так було в час сутички з папою Гільдебрандом. Тоді простий саксонський люд, усі ті, кого імператор так безжально покарав за повстання проти нього, несподівано стали на його бік, допомогли йому звалити найстрашнішого, найзапеклішого ворога. Чому пішов за ним простий люд, Генріх не знав. Не мав часу для роздумів. Ідуть за ним — отже, з ним. І так буде і бути має завжди.

Але пішли охоче тільки проти Гільдебранда. Мабуть, побачили загрозу для себе ще більшу, ніж од імператора. Знехтували навіть вірою в Бога, посланником якого вважався папа, бо ніщо не викликає такої стривоженості у віруючих, як наявність у намірах церкви відвертих зазіхань на владу та ще й на світову. Коли князі церкви не йдуть за вірою, а підкоряють її собі, своїм потребам, тоді народ повстає і проти них, і проти самої віри. Хоч і неусвідомлено, люд н е м і г простити Гільдебранду намагань розхитати держави. Бо тоді б тисячі місцевих тиранів умить скористалися слабкістю верховної влади. Ліпше мати одного короля, ніж тисячі нестримуваних феодалів.

Відчуття і розуміння власної величі живе в народі споконвіку, народ знає також, що велич вимагає зусиль. Не можна дозволити роз'єднати себе. Дрібні землі завжди наповнені дрібними людьми, пройдисвітами, ошуканцями, чварами, негідними пристрастями. Людську моральність і запас сил для майбуття найбільше збирає і оберігає сильна держава, а не окремі городи й князівства, на які хотів розбити всю Європу папа Григорій-Гільдебранд. Сподівався на підтримку феодалів, а підняв проти себе весь люд, який пішов за імператором Генріхом.

Це була прикра несподіванка для папи. Протягом віків церква не знала супротивників, невігластво було надто безумовним, покірливість занадто рабською, віра — занадто сліпою. Ніщо не вказувало на зміни, не віщувало настання нових часів, тому папа так, сказати б, нахабно замах-

нувся на всезагальне панування, уже наперед смакуючи звитягу.

Гільдебранд завчасно святкував перемогу. Матільда Тосканська нестримною запопадливістю своєю доконала свого улюбленого папу, вигукнувши: «Ви повинні насолодитися цим папством, яке дарував вам Бог!»

Слова іноді мають злі крила. Розлітаючись, вони повертаються, щоб убивати. Слова захвату Матільди Тосканської стали передвісником згуби Гільдебранда.

Генріх вважав, що то він подолав папу. Залишив у Римі свого власного папу Климента, повернувся до Германії, але щось сталося незбагненне в Італії: по смерті Гільдебрандового наступника Віктора з'явився ще один папа, назвався Урбаном; виходило так, що саме він — справжній, а Климент — антипапа, самозванець, без влади, без впливу, без значення. Рожер Сицилійський визнав себе ленником Урбана, зрадливі римляни теж стали на його бік. Урбан урочисто в'їхав у апостольську столицю, а Климент вимушений був ганебно втікати до Равенни. Матільда Тосканська, яка вперто стояла на боці пап, ворожих Генріхові, звабила своїми незліченними багатствами молодого баварського герцога Вельфа, такого скупого, що заради смачного обіду міг перебратися через щонайвищі гори. Молодий Вельф одружився з підстаркуватою тосканською графинею, ворожі імператорові сили Італії з'єдналися з усіма непокірливими, що купчилися у Верхній Германії; простий люд байдуже спостерігав ці чвари, не мав з кого вибирати, усе йому було вороже, чуже, усе гнітило, намагалося урвати, здерти, обкласти данинами, яких назбиралося вже стільки, що несила і перелічити.

Данини звалися: поволове, поральне, плугове, сторожове, подимне, помічне, подушне, повозове, подворове, разове, мостове поборне, переводне (в горах і пущах), митне, позовне, присяжне, торгове, ланове, польове, лісове, станове, рогове, піший слід, погоня, підвода, просіка, нарубне, чопове, обіднє, млинове (від водяних млинів), сухомельщина — од млинів, порушуваних вітром, кіньми або волами. А ще ж треба було годувати ловців, стрільців і так

собі молодців, іти до імператорського й земельного ополчення, купувати для себе зброю, вмирати, гинути, а за що? Казано завжди, що імператор вирушає захищати істину, виборювати правду. Ось там у Італії знову збунтувалися графи, єпископи, сам папа — і їх треба покарати.

Істина — по сей бік Велетенських гір, неправда — по той. Смішна правда, яка обмежується горою або рікою. Люд не йшов за імператором. Надто довго веде він війни, занадто багато вбитих. Вже й не знати, кого більше — вбитих чи живих — і над ким Генріх імператор. Вбиті не хочуть самотності, вони вимагають від імператора, щоб він збільшував їхнє число. Окрім того, імператор гаразд відав, що слід остерігатися розмноження простого люду, бо заколоти — завжди наслідки занадто великої його лічби. Дітей треба відбирати й посилати на війну, на смерть, на знищення. Ще стародавні знали: що менше любиш дітей, то дужче відданий державі. Справжній чоловік повинен сидіти на бойовому коні. А серед справжніх найперший — імператор. Генріхові лишалася тільки війна; шпільмани, яких годував і поїв, склали про нього глузливу пісеньку, і та пісенька пішла гуляти повсюди, мовляв, наш імператор не мав гумору ні до арфи, ні до роздавання перснів, ні до розкошів з жінкою, ні до спокус світу. До чого ж мав гумор і охоту? До війни, лиш до війни. А на війну ніхто не хотів іти з імператором.

Генріх злостився, лютував, скаженів. Люди найбільше пам'ятають невдачі й умить забувають про успіхи. Їм досить було повалити Гільдебранда й вони вспокоїлися, а він, імператор, хотів позбутися папства, цього злого духа, який не має тіла й лякає лиш забобонних, тоді як розумні люди мали б сміятися з нього. Імператор вимушений був запобігати ласки в своїх графів, баронів, єпископів. У хроніках писано: «Він вспокоював їх солодкістю дарів і приємністю обітниць». Ще писано: «Приймав усіх приязно, а серце йому було повне сичливих змій». Не проганяв нікого, не відмовляв ні в милостях, ні в захисті, ні в ласці: ані постарілим воїнам, ані вигнаним із дому дочкам, ані безнадійним боржникам, ані пограбованим купцям. Єпископ Отберт Люттіхський писав ще й таке: «Коли неврожайний рік

приносив голод, король давав утримання багатьом тисячам народу, керуючись божественним приписом: «Набувайте друзів собі від багатства неправедного, щоб, коли проминеться воно, прийняли вас до вічних осель». Годував тих, хто йшов у його ополчення. Набував друзів не для миру — для війни. Бо лишався йому на цім світі гнів і меч, а більше нічого, тому мав зібрати військо, ще раз і знову зібрати військо і вдарити туди, за Велетенські гори, вдарити без загайки, швидко, безжально, жорстоко. Зиму згаяв на готування. Перейшов через гори лиш наприкінці місяця хмизу*, і перехід той зостався не простежений хроністами не через те, що був надто швидкий, і не через неприхильність, бо тяжко звинуватити у ворожості до Генріха, скажімо, єпископа Отберта Люттіхського, який писав року 1106: «Зі смертю імператора не стало на землі справедливості, відлетів мир, і місце вірності зайняло віроломство».

Непростеженим зостався похід Генріха, бо йшов імператор з великою силою, сила ж виказується лиш у наслідках, у здобутках. Натомість безсилля викликає цікавість, іноді співчуття, а часто й просто зловтіху. Народ у своїх піснях прославляє героїв, обминаючи ганьбу, хроністи ж проливають лицемірні сльози над невдачами і нишком призбирують усі сторінки ганьби й приниження.

Ламберт Герсфельдський описав у щонайменших подробицях безславний похід Генріхів у Каноссу, шлях каяття був простежений від початку до кінця. Коли ж згодом імператор раз і вдруге перескакував засніжені гори, ведучи за собою військо, про те вже не писано. Бо що військо? Тимчасовість і нетривалість. Ганьба ж, каяття — вічні. А той самий Ламберт Герсфельдський, розділивши всю історію на шість часів, вважав шостий час, у який йому довелося жити, призначеним для боротьби з усім тимчасовим. Мовляв, час, у який живемо, не обмежений ніяким числом поколінь або років і закінчиться після досягнення належного віку з закінченням усього тимчасового.

Не написав ніхто й про те, що Генріх все ж примусив Євпраксію їхати разом із ним до Італії. Зима йшла на спад,

---

* У давніх германців — лютий.

за Велетенськими горами ждала їх тепла блакитна весна, до того ж жінки не повинні подорожувати самотою, бо на своїй путі стрічають занадто багато нагод до гріха.

— Я спробую, — сказала Євпраксія, — однак попереджаю вашу величність, що повернуся назад, коли в горах буде великий холод.

— Хіба ви лякаєтеся холоду? — не повірив імператор. — І хіба гіперборейці не живуть серед снігів?

— У мені ще одне життя, — нагадала вона. — Я повинна берегти його.

— Хіба можна зберегти те, чого ще немає?

— Уже є. Воно в мені. Воно належить світові. Світ тому й великий, що зберігає кожну свою піщинку. Вам цього не збагнути, бо ви руйнуєте більше, ніж зберігаєте.

Говорили як чужі, бо вже ніщо не могло їх наблизити одне до одного. Євпраксія знаходила силу й опертя в своєму дитяті, Генріх, незвиклий до чулості, пам'ятав лиш про те, що він — власник, володар, повелитель цієї молодої, дивно білої, неповторної жони, власності ж своєї не звик віддавати нікому.

— Ви втікали від мене. Імператриця втікала від свого імператора. Ганьба, яка не може більше повторитися.

— Коли ви поїдете до Італії, не буде потреби від вас утікати. Бо що таке втеча? Намагання створити якусь відстань між людьми. Нас розділятиме відстань.

— Ви поїдете разом зі мною.

— Я поїду тоді, як ви спорядите посольство до великого князя Всеволода.

— Посольство? До Києва? Але ж це так далеко! Я не маю часу на приготування посольства.

— Хіба ви не хочете звістити про мій священний стан?

— З мене сміятимуться!

— Навпаки — хвалитимуть. Ви мали б звістити про це всіх: імператора грецького, короля французького, султана африканського, римського папу.

— Я йду проти папи.

— Ви йдете проти Урбана. Але у вас є власний папа — Климент. Звістіть його. Хай молиться за священний плід.

Намагалася бути зухвалою: нічого іншого не мала для цього зненавидженого чоловіка, з яким зв'язана тепер була

навіки. Розуміла непотрібність своїх домагань, але не могла пропустити нагоду бодай трохи познущатися з його зарозумілості. Бо ж так чи інакше зрештою мала коритися йому як жона, як імператриця.

Військо збиралося тяжко, забарливо, неохоче. Вийни́ намагаються уникнути навіть тоді, коли вона вже на порозі дому, коли ж вона десь далеко, то схилити до неї великі маси люду й геть обтяжливо. Імператор вимушений був обіцяти рицарям землі по той бік Велетенських гір. Було урочисто проголошено імператорське покровительство над усіма, хто не міг сплатити борги, над злодіями, грабіжниками, браконьєрами, вбивцями, втікачами від правосуддя — і все лиш за одну плату: участь у поході в Італію.

Перед імператорським палацом на площі стояли бочки з вином, роздавано бідним гроші й хліб, ста дівчатам імператор дарував посаг, сотням бідняків давано одяг, жебракам даровано право просити милостиню на вулицях усіх імператорських городів і на всіх дорогах імперії. Мовляв, не слід лишати без уваги бідних, бо коли ми будемо зневажати їх, Бог зневажатиме нас.

Підступами, ласкою, погрозами, обіцянками зібрав Генріх значну силу на кінець зими і вирушив через гори разом з усім своїм двором, з маркграфами, єпископами, баронами, рицарями, шпільманами, пажами; двір імператриці, хоч не такий чисельний, так само вирушив у належній пишноті й урочистості, переходи робили короткі, щоб не втомлювати імператрицю, і мовби примірюючись до того найголовнішого, що їм належало зробити: перескочити через неприступні, закуті в сніг і кригу гори.

Зима, хоч і мала вже йти на спад, була того року дивно суворою, клятою. Вдень попускало, сонце в передгір'ях гріло по-весняному, коні звечора вгрузали в глину, а на ранок вмерзали копитами так, що вирвати їх не було сили й доводилося вбивати примерзлого до землі коня, здираючи з нього бодай шкуру. Про ці гори було багато лихих чуток. Вірили, що там живе злий дух — Gespenst. З'являється щоразу в різних личинах: то монах у габіті, то старий горець, то гарний кінь, то півень, то крук, то велика жабаропуха. Зводить людей.

По дорозі неминуче мали проїхати повз гору Пілата. Вона стоїть над похмурим гірським озером, з якого, коли кинеш камінь, то вилізе велетенський дракон і полетить, аж темно стане довкола. Посередині того озера щоп'ятниці сідає Пілат, сповитий у червоний плащ, і так сидить. Хто його побачить — не проживе й року.

Євпраксію пригнічувало все: і дикий гірський холод, і жахи, переповідувані двірськими дамами, і безлад, який панував у незліченному обозовиську, і самотність, що ставала особливо відчутною серед тисяч чужих людей.

Ще вчора вона почувалася б просто беззахисною жертвою, сьогодні була імператрицею. Несла в собі плід імператорів, несла нове життя, повнилася силою, рішучістю. Повзти через ці обледенілі гори на колінах? Нащо їй такий поспіх? Завернула свій двір, пославши імператорові звістку про своє вирішення, спустилася в долини, стала на перепочинок.

Генріх гнав гінців, допитувався, чому не йде з ним. Відповіла: настане тепло, тоді прибуду до Італії. Абат Бодо жував свої тонкі губи, мовчав до часу, не наважувався нагадувати своїй духовній доньці про покору перед Всевишнім, хоч мала б пам'ятати великі взірці з минулого. Скажімо, імператор Генріх III, отець нинішнього імператора, навіть корони ніколи не надівав, не порадившись із своїм сповідником. Слов'янська душа імператриці не належить, на жаль, до покірливих, але все впокорюється на цьому світі рано чи пізно. Non dum hora mea, mulier — ще не настав мій час, жоно. Але настане. Однаково настане.

ГОРЕ

Трави проростають у кінських слідах, у порожніх полях лежать убиті, ніхто не повертається додому, імператор теж не повертається, мало не вся Ойкумена гуде від дзвону зброї, стогонів і ридань.

Імператриця вибрала для свого двору Гослар. Не хотіла на Рейн, де зазнала стільки страждань, охоче зупинилася б у Кведлінбурзі, але знала, що там докучатиме їй

абатиса Адельгейда, а Гослар вибрала не з якихось там замилувань, а просто від безвиході.

Однако гінці імператорські знайшли її й там. Добулися з Італії за двадцять два дні. Несли вісті про перші успіхи Генріха на війні, про взяття перших городів і замків, а заодно принесено й нетерпеливе повеління, аби імператриця без прогайки вирушала до Італії. Бо вже весна, вже тепло, все наповнюється й розповнюється, тож не можна допустити, щоб імператорський дім був так незрозуміло розполовинений.

Євпраксія не відповіла імператорові. Хотіла б викинути його з пам'яті, щосили чіплялася за свою самотність, забувала навіть про те, що визріває в ній нове життя, поселилася в ній нехіть до всього, лінивість, знудьгованість. Блукала по палацових покоях, полишала повсюди, мов гадюка шкуру, свій одяг, безладно розкиданий, він ще зберігав кшталти її тіла, її запахи, дух. У пошуках імператриці тинявся по палацу абат Бодо, наштовхувався щоразу на її сліди, у безсилій старечій хтивості вхлинав запахи жінки, які йшли від одягу, бурмотів молитви, сичав на неповоротких двірських дам і камеристок. Приїздили до імператриці єпископи — Госларський, Майнцський, Вормський, Шпеєрський. З хрестами й мечами, як зарізяки. Готові б розтерзати її за непослух. Як то? Імператор велить їхати, а її величність відкладає переїзд? Які причини? І чи можуть бути причини? У неї не досить двірських дам? Вона не може з таким супроводом вирушати в дальню путь? Цьому легко зарадити. Усі жони імперії радо слугували б своїй імператриці.

По тому присилано їй баронських доньок, аби вибрала, уподобала, наблизила, довірилася. Негарні, аж плакати хотілося, обділені всім, крім походження, власне, зіпсовані своїм походженням безнадійно й назавжди. Нащо вони їй?

Старі, пожовані часом двірські дами по-гусячому надимали вола, гостро пильнували, аби не поступитися нікому в бундючності, витрачали на це весь запал, всі свої сили, розуму втрачати не могли, бо від постійного напруження в тілі доступ туди йому був заборонений від самих початків. Змагалися між собою в кількості золотих і срібних прикрас,

у кого багатші шати, у кого ширший виріз для шиї, щоб запакувати його золотом і самоцвітами. На одні лиш шати для баронської жони йшло стільки тканини, що за неї можна було придбати три робочі воли.

Дріб'язок, марнослів'я, нікчемність. Самотність кричала над Євпраксією, як дикий птах, гула, як буря, а єпископи нахабніли, а єпископи домагалися покори, абат Бодо щодня нагадував про волю імператорову, імператорські гінці летіли через гори, везли веління тверді, безжальні, гнівливі.

Євпраксія розпачливо шукала душу людську, за яку могла б зачепитися в своїй розпуці. Безнадійно озиралася довкола себе, нізвідки не ждала ні помочі, ні рятунку, ні підтримки, силу давало їй хіба що нове життя, що визрівало в ній, але те нове щодалі відштовхувало її від Генріха й ненависною була сама лиш думка про те, щоб знов дивитися на його рудяву борідку, чути ляскучий голос, бачити різкі недоладні рухи.

І ось тоді серед суцільного мороку й безнадії заяскріли зрозпаченій імператриці чиїсь очі, почувся голос, війнулася гнучка молода постать. Донька бідного рицаря, що поліг за імператора. Сирота, отже. Зовуть Вільтруд. Гарна, як янгол. Біловолоса, мов сама Євпраксія, ніжна, уважна, зболено-добра. Очі — правдиві, як прозора вода. Євпраксія відразу повірила тим очам, забувши, що й у найчистішій воді можна втонути.

Вільтруд стала найближчою істотою для імператриці. Вранці, увечері, упродовж цілого дня мала бути коло Євпраксії. І вона була. Ніхто не знав, ким послана, як добулася до палацу, потрапила перед очі. Ніхто б не міг пояснити, чому саме вона сподобилася, бо хіба ж мало гарних дівочих личок у Германії? Але вже сталося, і тепер сам абат Бодо мав приступ до імператриці лише через Вільтруд. Від неї залежало: дозволити чи ні, пустити чи прогнати геть, передати якісь слова чи змовчати.

З імператрицею Вільтруд розмовляла лише пошепки.

— Ваша величність, ви сьогодні ще прекрасніші.

— Чому ти шепочеш, Вільтруд? Говори голосно.

— Я не насмілююсь.

— Але ж я дозволяю тобі.

— Однаково я ніколи не наважусь.

— Чи, може, ти хочеш перевищити самого абата Бодо? Він теж завжди говорить притишеним голосом.

— Ах, абат Бодо такий суворий! Мені здається, він нікого не любить.

— А ти? Кого ти любиш, Вільтруд?

— Найперше вас, ваша величність.

— А ще? Кого ще?

— І цілий світ. Я готова полюбити цілий світ, ваша величність!

— Цілий світ полюбити незмога. Неминуче все зводиться до суворого обмеження, до одного чоловіка, як ведеться повсюди, і тоді настає розчарування або й справжнє горе. Ти ще не знаєш горя, бо молода...

Вільтруд дивилася на імператрицю своїми пречистими очима. Вона молода! Одній дев'ятнадцять років, другій двадцять років, то хто ж з них може називати іншу молодою? Та й ще: хіба ж імператриці, якій належить увесь світ, скаржитися на долю?

Так само пошепки, з такою самою пречистістю в ясних очах переповідала Вільтруд абатові Бодо всі свої розмови з імператрицею. Ті, що були, і ті, яких не було. А вже абат додавав ще й зі свого боку, і так зроджувалося те, що мало впасти на молоде життя Євпраксії гнітючим тягарем наклепу й обмови. Хто перший посіяв брехливі слова, які мали протривати цілі століття, записані в хроніки, повторювані безчесними людьми й навіть деякими з тих, хто насмілювався називати себе істориками? Мовляв, імператриця заявила, що не наважується їхати до імператора в Італію, сохне від скорботи, бо так розпущена своїм мужем, що тепер навіть не знає, від кого несе в собі плід.

Ці люди не мали нічого святого в душах. Знали про злочинні пристрасті імператора — і мовчали. Знали про потаємні зборища нічні в соборах — вдавали ігнорацію. Відали про чистість Євпраксії — і всіляко намагалися втоптати її в бруд, так ніби сподівалися такою ціною очистити ім'я Генріха.

Відірвана від питомих джерел, полишена на саму себе, на власні сили, позбавлена будь-чиєї помочі, нещасна мо-

лода жінка не мала сподівань ні на що. Оточували її чужі, жорстокі, ворожі люди, сипали в її молоде життя холодним дощем, краплистим, як повісплений злий чоловік, шкрябали грубими пальцями по самому дну серця, нахабно дерлися в беззахисність її очей, а вона нічого не могла, тільки безпорадно затискувала кулачки, безсилі, майже дитячі свої кулачки, але що дужче їх затискувала, то більше відчувала в них сили, була в них опора її волі, твердість, відчаєність. Чи можна самотою перемогти чуже оточення? Перемогти незмога, перевищити — треба.

Прикликала свого сповідника.

— Чи не занадто обтяжливі для вас були дні в Госларі?

— Доволі в кожного дня лиха свого, — невиразно промурмотів абат Бодо.

— Я прийняла рішення їхати до Італії. Яка буде ваша порада, отче?

— Beati misericordes*.

— Не лежить мені серце до безкінечних мандрувань. Хто живе скрізь, той ніде не живе. Мій нинішній стан вимагає спокою і усталеності. Але я довго думала про вимоги державності. Вони не полишають людину в спокої, хоч би яке високе становище вона посідала. Тому я вирішила відбути до Італії, аби там дарувати імператорові сина.

— Beati mundo corde**, — вибурмотів абат.

— Передайте єпископам моє вирішення, — звеліла імператриця.

Тепер всі дороги для неї будуть німими. Зате розлунюватиметься повсюди: «Імператриця вирушила до Італії, аби дарувати імператорові сина!»

Ще недавно вірила в красу й любов. Завдяки існуванню любові можна перетерпіти всю нікчемність світу. Та любов у неї відібрано, ще й не дарувавши, обібрано душу, тіло потоптано. Не дано їй довідатися про спокусу й могутність власного тіла, нічого не дано. Вона ж має дати імператорові сина. Не дати — дарувати...

---

* Блаженні милостиві.

** Блаженні чисті серцем.

Відчаєно кинулася Євпраксія через гори. Дух не повинен лишати тіло самотнім, він має дорівнятися йому, коли воно прекрасне, і зробити його кращим, коли воно не підноситься до висот духа. Вічні муки або вічне блаженство однаково судилося і для духа, і для тіла. Вибору не було. Сподівань теж. А все ж сподівалася: може, по той бік гір якийсь інший світ?

З пишним супроводом урочисто вглиблювалася в царство гір. Тримала коло себе невідлучно Вільтруд і тоді, коли була в повозі, і тоді, як несли її в лектиці. З однаковим захопленням спостерігали світ гір, цю колиску великих рік, хмар і неба.

Громаддя склубочених хмар пливли коло їхніх ніг, пересувалися перед самими очима, здавалося, навіть волого доторкувалися до облич. Вгорі виднілося дивно темне небо, так ніби становило воно заслону темряви, що віддаляла вічну сферу вогню. Довкола дрижали голубі відблиски каміння, по якому ступали люди, виблискувало, мовби всипане діамантами, і розкидало навсібіч сліпуче сяйво. Ніколи ще не бачила Євпраксія такого яскравого світла, яке заламувалося на крижаних верхів'ях гір і ніяк не могло дістатися до глибоких долин, де спервовіку живуть люди. Тоді молочна ріка хмар поволі відпливла набік, відтуляючи інші верхів'я і розшарпаний ланцюг височенних гір, покритих снігом, скупаних у сліпучості сонця. А тимчасом снігові площини, скелі, й темні урвища, й бездонні прірви, що гинули у вічному затінку, стали пойматися тою дрижачою блакиттю, якою насичене було повітря, і Євпраксія відчула, що й сама мовби сповнюється тої чистої блакиті, занурюється в неї, опускається у вічно блакитний світ Італії, де, може, знайде полегкість для своєї зболеної душі.

Імператор не зустрічав Євпраксії. Визначено їй зупинитися двором у Вероні, двір Генріха був у Падуї, але самого імператора там ніхто не знайшов би, бо він десь брав ще одне італійське місто або ще один замок. На чорних шляхах війни пізнав Генріх, що таке влада, держава, імперія і життя людське, вірив тільки у війну — більше ні в що. Корабель слугує для плавання, щит для оборони, меч для удару! Зло називай завжди злом і не давай спокою своїм

ворогам. Рідко добуває собі маслак вовк, дрімаючи, і перемогу воїн, коли спить.

Імператор вів свою війну, і не було сили, яка б одірвала його від того заняття. Билися за якийсь горбик землі або за рівчак, билися вперто й запекло, гинуло багато люду, а імператор посилав туди ще більше, бо його супротивники теж намагалися послати більше, ніж було вбито, горбик або рівчак безліч разів переходили з рук у руки, і якось нікому не приходило на розум: що вони здобувають або що втрачають? Хіба що шукають чужих та своїх нещасть — і більше нічого.

Дивно було, що імператор так нетерпляче домагався переїзду жони до Італії, коли ж вона подолала Велетенські гори, то відразу чи то вспокоївся, чи збайдужів, що не зміг відірватися від своєї війни і бодай для повітання зустрітися з імператрицею. Євпраксія не переймалася цим, навіть зраділа, що не треба їй витрачати сили ще й на розмови з тим зненавидженим чоловіком, але для оточення неувага імператорська стала мовби злою прикметою, і розтривоженість запанувала у Вероні від першого дня перебування там імператриці.

Ще не відала Євпраксія, що судилося їй бути в цьому місті кілька найтяжчих літ її життя, зазнати тут неволі й найбільшої безнадії. Коли б знала, то, може, зненавиділа б те місто відразу, а так — роззиралася цікавим оком, жадібно вбирала всі барви й форми нового світу, раділа сонцеві, безмежності неба, громаддям гір, що замикали кам'янисту рівнину, деревам, квітам, тваринам.

Голубе півколо гір зоставалося позаду, коло їхнього підніжжя спокійно темніли прозорі води озера Бенако, чисті джерела з шумом спадали в озеро з гір, десь попереду, із кам'янистих долин каламутними валами котилася навстріч подорожнім спека, але мовби розбивалася об вугласті вежі кріпості Песк'єра, поставленої на березі озера. Власне, вже від Песк'єри починалися володіння Верони; кожен камінь, кожна знесена в небо вежа належала містові, до якого їхала Євпраксія, належала йому й залежала від нього. Земля тут була суха, пропечена сонцем, спалена й злиняла, щось ніби мертве було навіть у зелені дерев, позбавлених соко-

витості, вражав камінь — сухий, без мохів, без вологої землі під ним, невеличкі городки й поодинокі кріпостиці костр убатилися вежами, високими, тонкими, дивно гранчастими. Тут не було замків круглих і опецькуватих, як налиті пивом по саме горло германські барони, тут панувала вугластість, чотирикутність, люди, які виїхали навстріч для супроводу імператриці, теж відзначалися висушеністю, мали на лицях смаглявість, здавалося, обпечені не лише зовні, а постійно палені вогнем ізсередини.

Що далі вглиблювалася в італійську землю Євпраксія, то більше й дужче гнітили її оті дивні вежі, що виростали звідусюди. Кожен багатий феодал ставив тут вежу, як знак могуття. Імператриці перелічувано роди, які мають свої вежі тут і по всій Романії й Тоскані, і в Тревізській марці, і в Лаціумі: Скала, Каррара, Вісконті, Соффредінгі, Торкарезі, Убальдіні, Герардінгі. Хіба всіх перелічиш? Імператор брав городи й замки, мав би руйнувати вежі за непослух їхніх власників, але не робив цього, бо вежі згодяться то для оборони, а то для в'язниць, бо імператори завжди оберігають в'язниці дбайливіше за людей.

Верона ховалася в глибокій долині ріки Адідже. Закрут коричневих несамовитих вод Адідже зміістим стиском охоплював зубчасті стіни й вежі города. Рожевів камінь будівель, золотисті відсвіти кидали високі дзвіниці церков, клекотіла вода довкола тяжких кам'яних опор римського мосту, що поєднував місто з пагорбом Сан-П'єтро. Непробивні стіни вінчали пагорб Сан-П'єтро, суворі вежі стерегли імператорський палац, збудований, як і вся кріпость, не знати й ким: чи ще Цезарем, який дарував колись веронцям титул римських громадян, чи королем готів Теодоріхом, чи лангобардським королем Албуїном, які обирали Верону своєю резиденцією. Генріхові теж Верона припала до серця найбільше і саме тому, як пояснював він у посланні до своєї жони, він побажав, аби це місто стало гідним місцем для перебування імператриці в цій землі на той час, поки імператор зайнятий буде своїми військовими трудами.

Коло підніжжя Сан-П'єтро яскравіла на сонці велетенська біла підкова римського амфітеатру. Білі кам'яні

лави, несміливі кущики мирта між каменем, уламки прикрас, мармурові звалища аж до самого берега Адідже і зненацька з-за тих звалищ просто назустріч супроводу імператриці викотилося несамовите юрмище голих людей.

Стрибали по камінню, вив'юнювалися між поодинокими кипарисами, гнали навпростець, мчали навперейми один одному, мовчки, затято, в дикому, незбагненному шаленстві — хто, звідки, куди? Навіть незворушний абат Бодо, який тримався своїм конем неподалік від лектики, в якій несено імператрицю, не зміг утримати свого здивування і пробурмотів майже вголос: «Чи з пекла, чи в пекло поспішають ці смертні?»

Євпраксія розширеними від жаху очима дивилася на знавіснілих бігунів, від такого видовища можна було збожеволіти, бо ж нагадувало воно оте страшне збировисько в крипті нічного собору, де навіки збезчещено її чисту душу, де зганьблено Журину, де потоптано всі святощі, які збирала в своїй душі від народження і оберігала пильно й дбайливо. «Вільтруд! — простогнала вона. — Не дивися! Заплющ очі! Відвернися!» А сама вже падала в непам'ять, світ їй ішов у круговерть, усе замикалося в безвиході. Ганьба, сором, кінець усьому.

Веронці, які супроводжували імператрицю від Песк'єри, трохи збентежені цією несподіванкою, пробували розповісти про тих голяків. Бо в тім нічого нема лихого, самий сміх. Щороку тут влаштовуються такі змагання бігунів з неодмінною умовою: бігти мають лише голі. Переможець отримує штуку зеленого сукна. Його просто урочисто загортають у зелене сукно — то вже й гумор. Той, хто прибіжить останній, одержує півня, якого (таки ж голим!) має нести в город по римському мосту Понте П'єтра. Багато сміху з цього, бо веронці люблять сміятися. Хай їхня величність належно поцінує цю здатність веронців.

Юрмисько пробігло, мовби нічого й не було, а в Євпраксії тремтіла кожна жилочка від щойно баченого й знов пережитого жаху, що гнався за нею, виходить, і сюди, через Велетенські гори. Не вбережуть від нього й ці вугласті вежі, ніщо не вбереже, коли сама не знайдеш у собі сили. А де взяти ту силу?

Прислухалася, як тяжко перекидається, б'ється в ній син, її кров, але й кров Генріхова, хоч це не могло мати ніякого значення. Життя було в ній, життя належало їй. Плід уже не круглився, він жив, нагадував про себе, він домагався уваги. Прислухайся до нього, забудь про все, збудь неувагою, знехтуй, вслухайся в себе, стань над усім, подолай, перевищ, звитяж.

Євпраксія стримала млість, не впала в непам'ять від видовища отих голих бігунів, спробувала навіть усміхнутися на розповідь веселого веронця, хотілося б веселощів у цьому городі й для неї, хоч не вірила більше ні в які веселощі після всього, що зазнала там, за горами, в землі, званій цими веселими веронцями мовби насмішкувато: Манія. І вже й вона не була імператриця германська, а просто: манська. Імператор же міг зватися хоч і маніяцьким імператором або ще простіше: маніяком... Справді веселе місто Верона.

У палацових покоях панувала метушня, штовхалося без діла безліч розкричаних нероб, пхалися під ноги то занадто запобігливі, то вельми цікаві, не було кінця суперечкам, як ліпше влаштувати побут імператриці, як забезпечити їй спокій і найліпші можливості для того високого вичину, задля якого вона сюди прибула. Сновигали в понурих переходах голені абати, закислі баронські жони, з'явилися темнолиці мегери, беззубі й безголосі, — пупорізки, повивальниці, столітні свідки появи на світ нових людей, зустрічальниці й проводжальниці життя нового й життя знякомого.

Товклися там ще вічно рицарі, чиїми кіньми забито було стайні й двори кріпості, здіймали куряву на тісному чотирикутнику турнірної дільниці, чи то бажаючи розважити знудьговану імператрицю, чи просто знічев'я і з жиру. Приїздили й від'їздили гінці, приймав вищих духовних осіб абат Бодо. Євпраксія сприймала те без зацікавлення, була байдужою до всього, германські жони навіть не змогли намовити її власноручно зшити бодай одну сорочечку для сина, хоч так велося здавна і всі, мовляв, молоді матері мали від того найвищу втіху.

Ранками Євпраксія виходила в той закуток палацового двору, де між стіною з двома чотирикутними вежами й

палацом чиясь дбайлива рука посадовила кілька грядочок квітів, оточених високими кущами троянд. З гір віяв прохолодний вітрець, краплиста роса виблискувала на зеленому листі й пелюстках квітів, охололий за ніч камінь дихав свіжістю, було тихо, пустельно, непередавано гарно й просто, як у раю. Позаду навшпиньках нечутно ступала Вільтруд, зоріли її пречисті очі, здавалося, що весь світ отакий чистий, трохи суворий, як камінь на вежах, але водночас простий і приступний.

Вдень починалась дика спека, з Ломбардської рівнини котився сухий ядучий пил, все живе ховалося в затінок, Євпраксія забивалася в найглибші нетрі кам'яного палацу, ждала ночі, ждала ранку, ждала тої хвилини, коли... Не знала, як те відбувається, не мала досвіду, ніхто не вчив, ніхто не розказував, навіть про чеберяйчиків на час забула, бо ж і вони, здається, не знають цього священного стану. Кожна жінка має сама перейти через це, тільки так приходить досвідчення і не інакше.

Десь за спекою, за горами, рівнинами, оливковими гаями, камінням і безнадією був імператор, війна міцно тримала його там, і Євпраксія була вдячна війні. Найняті крикуни й далі горлали про те, що вона дарує імператорові сина, її не обходило те горлання, була заглиблена в себе, з кожним днем відчувала, як тяжчає тілом, стає неповоротко́ю, чужою самій собі, але водночас мовби народжувався в ній якийсь дивний вітер, легкість сповнювала її серце й душу, якась неймовірна летючість поймала її всю, ще трохи, ще — і полетить вона не знати й куди, в які краї, полишить усю ганьбу, усі злочини, усю підступність, весь бруд, які оточують імператора і його наближених.

Летючості набув також той час, який належав їй неподільно. Хоч видатися могло, ніби всі дні сповнені одноманітності й нудьги, й від безкінечного їхнього повторення час зупинився, насправді Євпраксію не полишало відчуття, що все мчить кудись з такою неймовірною швидкістю, аж втрачала здатність відлічувати дні й тижні, час підхоплював її на свої всемогутні крила й ніс кудись далеко, на цілі роки наперед, і вона озиралася назад з подивом і невеселим співчуттям до того, що полишала.

Час закручувався в тугіший і тугіший скрутень, в цьому вже відчувалося якесь шаленство, якась безжальна загроза, яка мала прорватися тоді, коли ніхто й не жде, бо не може людина ось так безкарно відриватися від усього сущого й летіти в неозначеність і безмежжя. Людина прикута до землі, до надр землі, звідти йде її сила, звідти ж приходять і сили руйнування, яких ніколи не ждеш, надто ж коли ти заглиблена в споглядання того таємничого могуття, що його маєш подарувати світові.

Сталося вночі, у тиші, коли, здавалося, вмерли всі вітри й відлетіло з землі все повітря, не стало чим дихати, вмерло все життя, заціпенів увесь світ, а тоді могутній корч пройшов по всьому, перекосив, перекривив усю землю, потряс земні надра, вдарив у гори й у рівнини, захиталися гірські верхи, розкололося небо, тріскався камінь, мости падали в ріки, розвалювалися замки, палаци, собори, вежі, дзвіниці, чорні янголи сипалися на землю важким дощем, металися в зблисках пекельного полум'я; вогонь краяв усе довкола, палив, нищив, а йому на поміч ішли хвилями струси, судомився світ, громи й згуки, пролунав крик новородка, дитя подало голос, звістило про свій прихід на світ, металися в пітьмі старі мегери, десь хтось бурмотів молитви, десь хтось кудись щось відносив, переносив, заносив.

Темні й поплутані палацові переходи. Рідко прорізані вікна не дають світла. Високі двері, в які може в'їхати вершник, легко випускають і пропускають. Ніч, земля потрясалася в своїх надрах, все гинуло і все народжувалося, крик дитяти пролунав і замовк, натомість упали в пітьму якісь латинські слова, ніким не почуті, нікому не потрібні.

На ранок Євпраксія спам'яталася. Перше, що побачила, — були ясні правдиві очі Вільтруд.

— Ваша величність, вам боляче?

— Не дивись на мене, ти ще мала.

— Тепер вам буде легше, ваша величність.

— Що було вночі?

— Вночі? Я не знаю, ваша величність. Я спала. Але ви... щасливо...

— Хіба не тряслася земля?

— Земля? Може,•й справді тряслася. Але я не чула. Затеви...

Не було нічого. Ні земних корчів, ні розколеного неба, ні зсунутих гір. Стояли мости, клекотіла під ними Адідже, височіли вежі й дзвіниці, Сан-П'єтро врізався в блакитне небо над Вероною, жоден камінь не схитнувся в палаці. А вона стала важкою, як камінь. Тіло втратило свою вже звичну обважніліcть і кшталтність, а летючість духу змінилася пригніченістю, якоюсь нелюдською тяжкістю і втомою.

— Син. Де мій син?

— Я покличу абата Бодо, ваша величність.

Довго не було нічого, цілу вічність. Тепер час уже не летів для неї, лежав поряд мертво й непотрібно, і вона заплющила очі, щоб не помічати того. Коли підняла повіки, побачила десь мовби в повітрі майже безтілесну постать абата.

— Де мій син? — спитала.

Абат ворушив губами, але звук з них не видобувався.

— Дитя моє де?

Бодо щось вимовляв, здається, слово «beati» — блаженні. Не знав більше нічого, крім цього слова. Блаженні убогі серцем. Блаженні миротворці. Блаженні.

— Де?

Блаженні, хто не питає. Блаженні, хто не жадає. Блаженні...

— Де?

— Beati, quorum tecta sunt peccata! — Блаженні, чиї гріхи покриті.

— Де син мій?

— Його нема, — врешті сказав абат.

— Де він? Я чула його голос.

Не могла сказати: бачила. Бо пітьма. Бо кінець світу. Бо розколювалися земля і небо. Але серед грюкоту нищення чула голос. Його голос. Незнаний, але вже впізнаний. Голос її сина, її дитяти.

— Де?

— Він вмер. Народився занадто слабий. У великих муках. Не мав у собі досить життя. Блаженні, хто...

Вона знала, хто блаженний на цій землі. Підземні вітри знов ударили їй у груди, в зболену душу, знов судомився світ, панахався, розколювався, нищився, і вона знищувалася з усім сущим, але світ існував далі, і Євпраксія невдовзі підвелася, так ніби й не було хворощів, не було горя й жаху втрати ще й не здобутого дитяти, тепер це вже не була заглиблена в себе молода жінка — стала в один день всевладною імператрицею, звеліла слати гінців до імператора з вістю про те, що вона, його жона, хоче зустрітися з ним і вже вирушила для цього з Верони.

Імператор тим часом усі сили до кінця віддавав справі свого життя. А що є справою життя для державного мужа? Віддавання сил до кінця. Імператор уперто нищив своїх супротивників в ім'я так званої справедливості. Ті робили те саме з тих самих високих міркувань. Не побільшало від тої затяжливої війни правди на світі, не поменшало голоду. На землі сиділи ті самі селяни, тільки й того, що змінювалися в них час від часу хазяї. Над усіма хазяями стояли двоє: імператор і папа. Прихильники імператора славили його за те, що він як lex animata in terris, себто як дух законів на землі, покриває собою всі окремі городи, землі й народи. У нього немає визначеної резиденції, немає ненажерливої столиці, цього невситимого молоха, якого ніхто й ніщо не може нагодувати й задовольнити. Він скрізь присутній особисто, де тільки виникає потреба його діяння.

Натомість папа своїм авторитетом зупиняє руку тирана, відвертає насильство, захищає народи від гніту, приборкує переможців, пом'ягшує долю поконаних, наглядає за добрими звичаями, стежить за поведінкою вищих духовних осіб, а також і світських володарів, суворо переслідує всілякі поблазні й погані взірці.

І ось імператор Генріх і папа Урбан йшли один проти одного, Генріх сам керував військом, папа посилав своїх єпископів і графів, один сидів десь у латеранському палаці, збудованому на тому місці, де імператор Нерон виригнув з себе жабу, а другий брав один за одним городи й замки, підбирався вже й до тричі проклятої Каносси, де зазнав колись ганьби від папи Гільдебранда, тимчасом ховався від спеки й бліх не в якомусь замку й не в городі, а в звичайній

селянській хижі, складеній з дикого каменю, нікого не підпускав до себе, крім вірного Заубуша, зчорнілого, висушеного на сонці, хижо вродливого, як диявол.

Так і прибула імператриця до свого мужа. Знайшла його в кам'яній хижі, загубленій серед старих оливин; халупа була темна, без вікон, низька, двері, як нора, — не зайдеш, щоб не нагнутися. Десь на краю неба мрів замок, що його тримав у облозі імператор, трохи ближче було наметове містечко його рицарів, брудні полотнища наметів, пошарпані стяги, побиті чотирикутні штандарти, жалюгідні трикутні значки на древках списів. Тут було трохи імператорської сторожі, у халупі поряд, видно, жив Заубуш. Євпраксія не хотіла б мовити й слова з цим зогидженим бароном, але ж прибула до імператора, до свого мужа, не менш зогидженого, та визначеного їй долею.

— Де імператор? — не виходячи з лектики, спитала погірдливо Заубуша. — Хочу його бачити.

Заубуш гаразд відав, що не слід довго місити тісто, аби з'їсти пиріг. Він хижо всміхнувся і, пхаючи в низький отвір халупи свою дерев'янку, поліз у прохолодну сутінь імператорського притулку.

— Прибула імператриця, — сказав на запитливий погляд Генріха. Голос мав буденний, ніби там перед халупою літала звичайна муха, а не стояла імператриця. Генріх був так само обурливо спокійний, як і його барон.

— Коли прибула, то хай увійде, — звелів він. Зручніше всівся на ремінному стільці, вигідно випростав ноги, втупився в низький отвір дверей, з мстивою насолодою очікуючи тої хвилини, коли ця непокірлива слов'янка нагне свою голову коли й не перед ним — германським імператором, то принаймні перед цим диким каменем.

Бачив голубе небо в отворі, тоді знов затемніла постать Заубуша.

— Вели, щоб увійшла! — гукнув навстріч, не допускаючи його до мови.

Заубуш повернувся до Євпраксії:

— Імператор велів, щоб ваша величність...

— Піди й скажи йому, що вмер наш син.

Барон стиха вилаявся, бо ще ніколи ним так не перекидалися, знов був поткнувся до імператора, але вилетів

звідти ще лихіший. Однак стримався, сказав з невластивою м'якістю в голосі:

— Імператор просить, аби ваша величність...

— Скажи йому: наш син умер! Умер наш син! Умер!

Вона кричала й не могла вже зупинитися, прорвалося в ній усе горе, весь біль, яким була сповнена, несвідомо прагнула позбутися тої зболеності, хоч розділити її з кимось, вимовляла страшне слово про смерть з сліпою впертістю, затято, майже жорстоко.

Лише тоді з'явився на денне світло сам Генріх. Змушений був сам нахиляти голову перед Євпраксією. Кліпав очима від різучого світла, був зужитий, злинялий, навіть золотий ланцюг на грудях якось мовби потьмянів. Хотів принизити жону, тепер зазнав приниження сам. А вона, здавалося, того не зауважувала.

— Умер наш син, імператоре.

— Ви вже сказали.

— З ним умерло все.

Він дивився на неї з неприхованою ворожістю.

— Все вмерти ніколи не може. Завжди лишається справа, справа життя.

В його погляді виразно вичитувалася несамовитість. Справа життя! Коли вмирають твої діти, ти й сам стаєш мертвий, і все довкола тебе мертвіє, усі твої справи, усі наміри, твоє існування, твоє призначення на цій землі втратило сенс. Невже він не розуміє?

— Ви для мене теж умерли, імператоре. А я для вас. Усе вмерло віднині.

Супроводила свої слова усміхом, який, здавалося, вибачає все зло на світі. Генріх був поза тим. Поза і над. Зліший за зло. Ненависніший за ненависть. А що їй до того?

Він все ж залишався імператором.

— Ми звелимо дзвонити в усіх церквах по нашому сину. А на честь вашого прибуття сьогодні ввечері мої війська увійдуть в он той замок. Заубуш, як зветься замок?

— Якесь Монте, — знизав плечима барон, — чи то Монтебелло, чи то Монтевегліо, чи то ще якесь Монте. Хіба не однаково, імператоре?

Замок чи то взято силою, чи то він сам піддався. Переможці заповнили його розвеселеним гамором, смородом, нахабством, папські прибічники втікали, лякливо тулилися десь у сутінках, імператорське військо зухвало розпанахувало ніч червоними вогнями смолоскипів; палили вогнища, на яких пекли цілих биків, котили бочки з вином, тягли під ніж упертих баранів, шкодували, що в цій засушеній на кістку Італії нема свиней, а свинина ж обіцяна мужнім германцям навіть у раю. Ще вельми невдоволені були тим, що тут довкола багато пустої землі, а селян надто мало і нікого обдирати, бо що таке війна, як не обдирання тих, хто шкрябає землю. Папа хотів би всю землю загарбати для церкви, для єпископів, монастирів, абатів, а навіщо? Церква, тримаючи землю, розведе свої балачки про те, що власність зло, а бідність благо, що царство небесне належить тим, хто, як птиці небесні, не сіє й не жне, і цими дурними розбазікуваннями неминуче наштовхне тупоумних селян на думку захопити цю землю для себе. Вони дарують церкві благо, махнувши на свою долю рукою, погрязаючи во злі, бо ж ліпше погрязнути во злі, маючи землю, аніж не маючи нічого. Дурний би був імператор із своїми баронами, коли б став спокійно ждати, що з того всього вийде. Ні, він візьме всю землю в свій залізний кулак, а всім єпископам, капеланам і їхньому папі — дзузьки!

Змагання папи з імператором нагадувало дитячу гру, коли діти кладуть поперемінно одну руку на другу, так що нижня рука стає верхньою і навпаки — чия зверху! Тимчасом зверху було — імператорове. Імператор втішався перемогами, його не зачепило горе, привезене жоною. Дітей народжують жони, хай оплакують їхню смерть також вони!

Нічна учта в замку нічим не різнилася від того, що вже бачила Євпраксія в Германії, переконалася ще раз: не мають ці люди ні совісті, ні сорому, черстві душею, тверді серцем усі вкупі із своїм імператором. Змушена була сидіти поряд із Генріхом, виблискувало в кривавих вогнях золото їхніх корон, барони й рицарі ревли від захвату своєю силою, похвалялися, як доберуться до Каносси й витягнуть звідти оту суку Матільду разом з її недорослим Вельфом, а тоді вдарять на Рим і виженуть звідти лисого Урбана, а

тоді... Генріх і собі кричав. Про те, що вони відважні. Що вони з ним, а він з ними. Що вони завжди прийдуть туди, куди підуть. І що міцно триматимуть те, що візьмуть. Як справжній великий володар, імператор умів найбільші дурниці виголошувати ніби одкровення. Бо ж дурні іншого й не жадають. Вони харчуються звичайною їжею.

На обличчі в Євпраксії завмер усміх, яким, здавалося, вибачала вона все зло цього світу. Почувалася цілком вільною тепер од усього: од цих людей, од їхніх вигуків, од їхніх дурощів, од їхнього імператора. Горе своє вона перенесе сама, зате має втіху від того, що сказала Генріхові. Приїхала, аби сказати йому все. Заради цього можна перетерпіти навіть дику ніч у щойно взятому замку. Більше вже не забруднишся серед цього бруду. Далі нікуди.

Імператор помітив її усмішку. Не знав, чим зарадити, стала ця жінка тепер для нього ще загадковішою і неприступнішою, тому мав рятуватися лиш своїм звичним нахабством.

— Заубуш! — гукнув до барона. — Де шпільмани? Шальке, Рюде, чорти його бери, поснули?

Справді, де ж імператорські улюбленці Шальке й Рюде? Генріх без них був так само безпорадний і невтішний, як без Заубуша. Всі троє мовби доповнювали одне одного, були таким собі триголовим вірним псом імператорським, хоч ніколи ще земля не народжувала таких неоднакових людей. Про Заубуша вже сказано, він не змінювався, не старів, не знесилювався ніколи й ніде, мав у собі справді щось від усіх дияволів землі й неба, жив тільки імператором, не вислужив собі ні маєтності, ні родини, не мав нікого близького. Генріх, п'яніючи на учтах, жартома обіцяв:

— Ось примушу по всій імперії давати тобі за випаси в лісах кожну сьому свиню і станеш тоді найбагатшим чоловіком: Заубуш — сьома свиня!

Реготали барони, реготав сам Заубуш, віджартовувався: «Згоден бути й не сьомою, а десятою свинею!»

Шальке, мабуть, перевищував розумом навіть Заубуша, але стримувався, розуміючи вельми гаразд, що попереду барона пхатися не слід, і пускав свій природний і доволі злий розум на всілякі витівки, гидоти, паскудства, немало

звеселяючи тим імператора. То вхитрявся прив'язати єпископові під його широченні шати козу, і та під час казання в соборі починала жалібно мекати. То прибивав рицаря гвіздком до підлоги в той час, як кнехт стояв непорушно перед імператором, а тоді рицар не міг зійти з місця і падав на коліна, лякаючись, що йому відібрало ноги. То під час учти підносив од імені імператора якому-небудь баронові келих, наповнений сечею, і бідолаха мав пити до дна, хоч йому кишки в горло лізли.

Шальке був високий, з шиєю такою довгою, що здавалося, ніби то мало не цілий його тулуб уперто оголюється, вилазить угору з вирізу в сорочці, враження нахабно-безсоромної наготи доповнювалося й обличчям Шальке, на якому не росло жодної волосинки, надто ж голими були його очі — без вій, блудливі, безбарвні й безвиразні, як у гадюки.

Коли сила Шальке полягала в нахабнім розумі, то в Рюде вона вся скупчилася в його руках. На відміну від Шальке, Рюде був важкий, головатий, морду мав, як підрешіток, відзначався придуркуватістю, зате ніхто не міг дорівнятися йому в силі. Якось застав свою жону в лазні голою з якимсь рицарем, перевернув дерев'яну лазню, одкрив тих нагих, щоб усі побачили. Меч скручував руками, як посторонок. Сидячи верхи, хапався в брамі за верхню перекладину і відривав коня від землі. Танцював на учтах довкола столу з бочкою пива на плечах. Видавлював у жмені олію з горіхів. Голову мав таку міцну, що висаджував нею брами, як тараном.

Найдивніше ж: у цій твердій, як довбешка, голові могли народжуватися веселі пісеньки. Шальке вмить прибринькував своєму товаришеві на лютні, і ось уже імператор потішений, і всі розвеселені їхньою новою пісенькою, яка складалася в них на кожний випадок.

Шальке! Рюде! Вони стали, як були. Один у своїй безсоромній наготі, другий у бичачій тупості, бринькнули струни в два голоси — один ляскучо-зривистий, другий хрипкий і густий — почато й доведено до кінця, хоч ніколи не гадала Євпраксія, що імператор може дозволити своїм блазням так топтатися по її горю, по душі й серцю.

Імператор мовчав, і всі мовчали, а ті двоє виспівували:

Жив собі кнехт і мав жону
Вродливу, гожу, недурну.
Ходив, бувало, на війну,
Жону тоді лишав одну.
Просив її: «Не забувай.
З походу радісно стрічай.
Рубатимусь за короля».
Жона йому: «Тра-ля-ля-ля».
В землі далекій років з три
Сьорбає кнехт чужі вітри.
Жона тим часом — тра-та-ля —
З мужами різними гуля.
Ченці, жонглери, пілігрими,
Абати, шпільмани і міми,
Купці, ловці, гравці, смільці
І розвеселі молодці —
Доволі їх для пишних втіх —
То й ставсь з жоною тою гріх.
Нестримно пухне їй живіт,
І ось синок прийшов на світ.
Кнехт трудиться для короля,
А вдома жде його маля.
От і тру-ля, от і ля-ля,
От і старайсь для короля!
Вернувся кнехт з чужих країн,
Роззявив рота: «Чи це син?»
Жона йому: «То ж не дитина.
Цей хлопчик — снігова людина.
Без тебе тут я настраждалась,
По горах і лісах металась,
Самотня, кинута всіма,
А мужа все нема й нема.
Раз якось в горах, заблукавши,
Від спраги снігу в рот узявши,
Мало не крикнула я: «Пробі!»,
Відчувши плід в своїй утробі.
О страх, о жах! Через сніжину
Я мала привести дитину!
Поки мечем ти десь махав,
В мені малятко сніг зачав».
Кнехт змовчав, посопів, а вранці
Відніс синка він голодранцям.
Ще й марку срібла — на додачу.
Жоні сказав: «Чого ти плачеш?..

Поклав я хлопця на віконці,
Забув, що тане сніг на сонці.
Перетворивсь він на калюжу,
Щоб ти... не зраджувала мужу».

З смішної пісня ставала зловісною. Збагнули це навіть обпиті барони, ніхто не сміявся, імператор теж не сміявся, але й не звелів своїм шпільманам вчасно вмовкнути, давав доспівати гидку пісеньку до кінця, заохочував своєю мовчанкою, своєю холодною байдужістю до горя своєї молодої прекрасної жони. Не їхнього спільного горя, а тільки її власного, бо для цього чоловіка вже ніщо людське не існувало.

— Я ненавиджу вас, імператоре, — сказала вона, підводячись. Але Генріх випередив її, скочив, заляскав у долоні:

— Дари для імператриці! Дари!

Шпільманів усунуто негайно й безжально, понесено в урочистім неквапі багаті дари для Євпраксії, не знати коли й зготовлені Генріхом.

За день повсюди, де стояли Генріхові війська, дзвонили в усіх церквах на знак жалоби по вмерлому імператорському синові. Розлетілася чутка, що імператор підніс імператриці щедрі дари, щоб пом'якшити біль утрати й злагіднити бодай чимось тяжку жалобу. Простий люд ламав голову, що ж то воно за дари і яких ще коштовностей не вистачає тій жінці, для якої збирано багатства з усього світу.

А тим часом Євпраксія, бідніша душею за найубогішого жебрака, поверталася з пишним почтом до Верони, де не ждало її нічого, окрім нагадування про горе й розпуку.

ЛІТОПИС ІМПЕРАТОРСЬКИЙ

У війні завжди має комусь щастити. Попервах щастило Генріхові. Брав уже не самі лиш горбки й сухі кам'янисті русла струмків. Піддалася йому Мантуя, не втрималася кріпость Мінервія. Матільда Тосканська зі своїм Вельфом не змогли захистити навіть папу Урбана, той утік з Рима на південь під руку сицилійських норманів, а Генріхів папа

Климент зайняв апостольську столицю. Імператор став зі своїм двором у Падуї, заповідався прибути до Верони, але не квапився з тим, а Євпраксія його не чекала. Події не обходили її, ніщо не обходило. Весь цей химерний чоловічий світ особливо виразно постав їй перед очима тут, у землі, наїжаченій темними камінними вежами, що були такі непотрібні й смішні під лагідним блакитним небом. Чоловіки металися, билися, різалися, лилася кров, жорстокості щодень прибувало, щастя на землі меншало, горя більшало. Чому? Навіщо? Євпраксія вважала, що тільки нездатність до справжнього життя штовхає людей на злочини, вбивства, жорстокість. Всі вони, так чи інакше, нездатні й непридатні — і Генріх, якого знала, і папа, що його ніколи не бачила. Молодий Вельф так само нездатен ні на що, незважаючи на те, що молодий, і підступна Матільда може крутити ним як завгодно.

Жінки потрясають світом. Вони мстяться чоловічому світові за його неповноцінність, однобокість, обмеженість, вони гноблять його своєю великою здатністю до життя, дарованою їм природою, а чоловіки, неспроможні збагнути справжніх причин, шукають їх там, де не знайдеш нічого, і знов і знов проливають кров, завойовують городи й замки, так ніби людина може стати щасливішою, коли замість одного каменя володітиме двома або трьома.

Імператорові щастило у війні проти папи й Матільди Тосканської, але тимчасом він безповоротно втратив серце своєї молодої жони, втратив, так і не здобувши, і стало воно для нього мовби отою оточеною трьома рядами непробивних мурів Каноссою, яку хотів здобути не раз протягом цілого життя, але здобув лиш ціною власного приниження за часів Гільдебранда, а далі мав каратися цим до самої смерті, безсилий і безпорадний.

КУРРАДО

Є вогонь вільний, дико-розкований, не стримуваний і не обмежуваний нічим, дим і попіл відлітають від нього, полум'я рветься легко й нестримно, він сам летить без упину й перешкод.

А в печі вогонь змішується з димом, давиться, корчиться в стисках у тісняві, у безвиході, він гнітиться власною силою, задихається від нерозтраченого шалу, рветься навсібіч, б'ється в камінь, гризе його, жалить і падає безсилий і знікчемнілий.

Так і людина, позбавлена волі діяння, замкнена у власному горі, як у кам'яному мішку, кинута на дно розпачу невідшкодованістю втрат, неможливістю повернень до минулого щастя, навіть коли щастя те примарливо-невловиме. Не вирвешся на волю, бо неволя в тобі самій, ти прикута обов'язком, становищем, призначенням, прикута міцно, навіки — ніхто не визволить, не порятує, не зарадить.

Ось тоді несподівано з'явився в палаці він. Все в цій землі дивувало, іноді захоплювало, іноді навіть лякало. В ньому, здавалося, зібралися всі захоплення, несподіванки й ляки цієї землі. Мав у обличчі щось мовби потойбічне, не бралася йому шкіра смаглявістю, був хворобливо-блідий, аж прозорий, весь світився чи то затаєними захватами, чи то неміччю, принаймні Євпраксія, що звикла думати про минущість і нетривкість всього сущого, ніби відразу побачила в ньому пророцтво близького кінця і мимоволі здригнулася від жалю, бо ж був ще так само молодий, як і вона, мав ті самі двадцять літ, не торкнулося його життя, далекий був од зіпсуття, що ним пронизаний вже наскрізь його батько імператор. Син імператора Конрад, званий тут ласкаво й гарно: Куррадо.

— Ваша величність, я прийшов до вас як син.

— Мій син помер.

— Але я теж ваш син.

— Ви! Син? Ні, мій син помер.

— Хотів би знайти для вас слова втіхи.

— Неможливо.

— Германська жінка була завжди вищою за відчай.

— Я слов'янська жінка.

— Але германська імператриця.

Вона гірко засміялася.

— Тут кажуть: манська.

— Мене тут звуть Куррадо, але хіба від того змінюється моя сутність?

— Ви знаєте, у чому ваша сутність?

— Намагаюся довідатися. Впізнаєш себе не в метушняві, не в пустих словах, не в тому, чим з таким захопленням займається переважна більшість смертних. Вибудувати треба в себе в душі...

— Вибудувати що? Вежу? Таку, як тут складає з каменю кожен феодал?

— Це дивна земля, ваша величність. Коли хочете, я покажу вам дещо. Не просто розвієте нудьгу, виїхавши з цього палацу, але й осягнете велич цього краю. Тут справді багато безмовних веж, але безліч інших, які дзвонами промовляють до неба й до самого Бога. Між Вероною і Тридентом на Адідже є обвал, який стався в час смерті Христа, коли здригнулася вся земля і потряслися її найглибші надра.

— Я зазнала цього страшного відчуття. Бачити — то вже незмога.

Куррадо був поступливо-нерішучий. Стояв перед нею високий, з тонкими рисами обличчя, нервово перебирав тонкими гарними пальцями коштовну перев'язь меча, меч йому ніяк не личив, ще менше личили золоті остроги, аж Євпраксія мимоволі всміхнулася й спитала:

— Ви любите їздити верхи?

— Мені більше до вподоби бувати в місцевих церквах, бо вони неповторні і в кожній зазнаєш дивного відчуття наближеності до джерел. Але я рицар, мене освячено в германські королі, я мав би за найвищу честь слугувати вам, ваша величність. Ваш син і слуга.

— Для цього треба питати мого сповідника абата Бодо?

— Ми можемо брати його з собою. Хіба не очиститься він душею в цих тихих притулках?

Ясна річ, вузьконосий абат радо згодився познайомитися з святощами Верони. Імператрицю полишати без нагляду й охорони ніхто б не наважився і навіть імператорському синові не дозволено брати її з палацу без належного супроводу й почту. Хіба що перед церквою чи собором усі ці вершники мали собі спокійно стояти й не пхатися досередини, досить, що тих двох супроводжував абат Бодо, а ще виходили навстріч капелани й каноніки, шанобливо

вклонялися, тоді непомітно усувалися в нетрі святинь, аби не заважати спілкуватися з Богом таким високим особам.

Щоразу потрапляла Євпраксія мовби в якийсь новий світ. У маленькій церкві Санта-Марія панувала напівтьма, печерність, не полишало враження, ніби тебе загорнуто в смугастий жовтуватий камінь і ти навіки зостанешся в цьому притулку людської нерішучості, лякливості, у цьому тихому втечищі від суворого грізного світу. Церква Сан-Лоренцо з двома круглими вежами нагадувала кріпость, всередині теж вузька довга нава мовби стискувала тебе, намагалася розчавити, камінь нагадував про жорстокість не лише земного світу, але й небесного, про безжальність і суворість вищої сили, яка нависає над людиною повсюди.

Зате в церкві Сан-Зено, поставленій на честь покровителя Верони святого Зеновія, нарешті можна було розпростати дух і тіло, тут був простір, краса, радісно золотився камінь, рожево сяяли безмежно високі колони; головна нава, здавалося, сягає мало не до самого неба, була над головою відкритість простору, воля, велич.

І все ж Євпраксія з більшою охотою просто їздила вулицями Верони, хотілося їй вирватися з тісної долини, хотілося в гори, у трави, у квіти. Залюбки зносила вона сморід на вулицях, який усі тут вважали цілком природною річчю і пересилювали його за допомогою сили-силенної пахощів. Терпіла вона стукіт возів по вибоїстих вулицях, колотнечі убогих жінок, прокльони носіїв, бридоту й гамір торгів, занедбаність будівель, засмічені вулиці, виття бездомних псів, гострі крики городської сторожі. Їй подобалися багаті веронські жінки, які відзначалися зухвалістю, злагодженою хіттю до життя. Жінки мали ясне волосся, округлі кшталти, розложисті стегна, що ліниво вигойдувалися під складками широкого одягу. Тонкостанність підкреслювано буфистими, багато гаптованими рукавами. На повних, молочно-білих шиях іноді полискував рубін, ніби велика крапля крові, а золоті ланцюги на високих грудях подзенькували тихо в міру того, як їхні володарки ступали сонно, замислено й провокуюче.

Фіалкові аметисти вони носили на пальцях, змагаючись у тому з єпископами. Дивися в прозору глибину каменя,

ні про що не думай, витвори пустку в собі і всі ті образи, які там виникають, можуть надатися навіть до пророкувань майбуття, і що менш пов'язані між собою твої видіння, то значимішими видаватимуться тому, кому їх назовеш...

Жінки, чоловіки, діти -- усе йшло повз Євпраксію, ніщо не могло, не вміло й не сміло до неї наблизитися, незаповнювана прірва зяяла між нею і всім довколишнім, і прірва та поширювалася з кожним днем, місяцем, роком ще відтоді, як вирушила вона з Києва в далеку свою мандрівку, власне, вже й тоді не помічаючи нічого, чіпляючись думкою хіба що за власний розпач та за чеберяйчиків. Але чи ж досить людині самих чеберяйчиків і чи можна виповнити ними ціле своє життя?

Ще лишався їй зелений світ пращурів, спрага росту, що синім димом б'є з сонних квітів, кільчення насіння в плідній вогкості, спалахи роси на вранішніх садах. Надсила природи, мабуть, визволила Євпраксію від тягаря горя ще й тому, що настала для неї перша весна в цій землі. Молода радісна зелень спливала з усіх узбіч долин, свіжий повів легко нахиляв верхівки оливкових дерев, над смарагдовими травами мовби розпилив хтось сріблясту піну. На тлі золотих прочерків доріг зносилися темні випростані кипариси, сосни довгими віялами своїх гілок маячили в темно-блакитнім небі, промені сонця ще не мали того сліпучо-білого блиску, що влітку, і нагадували золоті стріли, забарвлені блакитом, мовби скупані в крапельках ранкової роси. На узгір'ях у повітрі ще відчувалися сліди прохолоди, яка вже поступалася гарячим пахощам диких квітів.

Пахуче розріджене повітря вдаряло в голову молодій жінці, ніби легке вино, занадто квапливо випите, горбаті янголи лісу звабливо манили її до себе, вона забувала про своє становище, про осудливо підібгані вузькі губи абата Бодо, хотілося б їй бодай на короткий час відірвати Конрада від його самозаглиблення, та вдовольнялася й тим, що могла взяти з собою легеньку й слухняну Вільтруд; дівчина розуміла й відчувала кожен порух душі своєї повелительки, її пречисті очі ясно зоріли, мовби вспокоюючи Євпраксію, насилаючи на неї благословенне забуття, тоді молода жінка зрештою забувала й про дівчину, пам'ятала лиш про

квіти, задумливо збирала їх, вони мовби лащилися до неї, самі собою виростали там, де вона зупинялася, їй досить було раз або двічі погорнути довкола траву — і вже було біле, червоне, синє, жовте, і вона гладила темні голівки квіток, мов дитячі голови, вона ніби сама вростала в квіти. Її пальці, волосся, все тіло ставало суцільною духмяною квіткою, Євпраксія радо б зосталася такою навіки, та тільки хто збагне те прагнення і хто на нього пристане? Хіба що чеберяйчики, але й вони не могли подати їй голосу в цю далеч за Велетенські гори.

Імператор, хоч би й став поряд з нею на оцій квітучій луці, лишався б незмірно чужим і далеким. В душу не вскочиш, коли тебе виселено звідти, вступ туди заборонено. Може, прийняла б у свою душу юного Конрада, нагадував своєю потойбічністю її власну слабість, але відірваний назавжди від коренів живого життя, він не міг збагнути її тяжіння до джерел, до основ, до глибин, до головного призначення жінки на землі, до земного захмеління, до сплетіння кучерявого листя, вростання коренів, спалахів роси. Жінка в двадцять років хотіла б замінити зорі на шепіт, а Конрад прагнув зір не в самому небі, а й довкола, в собі самому, він перебував десь у інших світах, мертво-вигаданих, викликуваних хворобливою уявою, пригніченою, мабуть, змалку пустим екстазом молитов, виповнених гучністю слів, не закорінених ні в чому і через те особливо страшних, бо, повернуті на нетривке серце, вони з'їдали його, призводили до самознищення.

Конрад мовби відроджувався в кам'яному присмерку веронських церков, натомість губився в щедрому світі природи, відверто нудьгував, майже з таким самим осудом, як абат Бодо, позирав на дитячі пустощі Євпраксії, не міг ні збагнути її, ні простити. Душа її жадала волі, але хіба ж воля в тім, щоб вигарцьовувати в траві подібно до дикої серни? І коли поверталися до палацу, поки коні волочили в стременах убитий час, Конрад з запалом, близьким до шаленства, намагався відкрити Євпраксії справжнє призначення справжньої людини. «Є палац, збудований з чудового алмазу, незрівнянної краси й чистоти. Палац той у нашій душі, ми можемо ввійти в нього, але путь довга й тяжка.

Треба пройти сім обителей, путь пролягає через сім ступенів молитви. Перша обитель найлегша, бо досягається усною молитвою. Друга — обитель молитви мисленої, мова внутрішня замінює зовнішню. Молитва споглядальна відзначає третій ступінь. Там слід багато любити не думаючи. Молитва заспокоєння вводить у четверту обитель. Душа вже нічого не дає, вона тільки отримує. Істина з'являється несподівано й раптово. Квіти ледь розкрили свої чашечки, вони розлили тільки перші пахощі. У шостій обителі, у молитві захоплення, досягається цілковитий екстаз. Чуєш, але навіть щонайменший рух неможливий. Сьома обитель — паріння ума. Це вже по той бік екстазу. Божество схоже на чистий і надзвичайно прозорий алмаз, набагато більший усього видимого світу. Коли ж по всьому повертаєшся на землю, знов стаєш, мов той маленький вислюк на пасовиську...»

— Куррадо, — ласкаво казала йому Євпраксія, — ви нездужаєте, Куррадо. Згадайте бодай про те, що вас коронували германським королем.

— Мене пригнічує грубість і нагла сила тілесного життя, — скаржився Конрад.

Він був дивний, але з ним Євпраксія почувалася ліпше, тепер могла боротися з самотністю і коли й не бачила нічого попереду, то вдовольнялася бодай тим, що мала. Пробувала допитатися у Вільтруд, що та думає про молодого короля, але дівчина лякливо ховала очі.

— Хіба я смію, ваша величність!

— А коли звелю тобі?

— То й тоді не насмілюся ніколи.

— Згадай, що ти донька рицаря. Кожен рицар може стати і королем, і навіть імператором, як дід імператора Генріха.

— Коли він стає, тоді стає. Я ж — лиш донька вбитого на війні кнехта.

Це дівча не зносило оголеності слів. Євпраксія відступалася.

Імператорові стало відомо про дружбу між жоною і сином. Він покликав Конрада до себе, той не підкорився. Зостався у Вероні, далі їздили з Євпраксією і належним

почтом то в гори, то до озера Бенако, то до церков і абатств, і молода жінка вдячна була цьому хворобливому і трохи дивному Куррадо за його уважливість, за те, що дарував їй з усіх чоловіків світу хоч і не зовсім звичайну, а все ж чоловічість. Жінка створена для очей і доторків. Доторки судилися їй лиш найгрубіші й найбезжальніші, то чому ж мала відмовитися бодай від очей і поглядів? А від Куррадо мала саме погляди, й виходило, що навіть цього іноді достатньо для щастя.

Ось тоді й прибув до Верони імператор, прибув з усім своїм численним двором, мабуть, надовго, прибув без попереджень і заповідань, мав коло себе всіх улюбленців, помагайлів, лакуз і придурків, але відразу з-поміж усіх помічено й нового наближеного, навіть і не наближеного, як, скажімо, звичний здавен Заубуш, а мовби притуленого до Генріха, бо ніде не розлучався з імператором, стояв позад нього, мов тінь, весь у чорному, без ніяких прикрас, без щонайменшої зброї, високий, худий, аж кістки світилися, з відблисками якогось пекельного полум'я на впалих щоках і палючим поглядом. Чоловік володів усіма можливими мовами, і вже це видавало в ньому пройдисвіта. Він мав нахабство втручатися в усі розмови імператора, навіть у його розмову з жоною, — з цього зроблено висновок, що його вплив на Генріха не має меж. Згодом стало зрозуміло, що й до Верони імператор приїхав спонукуваний цим чоловіком, принаймні це збагнула Євпраксія.

Ясна річ, імператор передовсім зустрівся з імператрицею, бо виходило, ніби він приїхав до неї в гості, чи що. Після належних повітань Генріх не стримався і досить виразно натякнув, що прибув сюди за порадою одного свого вельми цінного друга й помічника. Євпраксія промовчала. Сказати йому, що мав би керуватися власними спонуками? Але навіщо говорити про це? Між ними вмерло все й двічі вмерло з загибеллю сина.

— Казано мені, ви забавлялися тут з королем Конрадом? — досить грубо спитав Генріх.

— Ми відвідували церкви.

— Аж на озері Бенако!

— Там є церква на острові. Вона підлягає відразу трьом єпископам: веронському, тридентському й брешійському.

— Сподіваюся, усі три єпископи виїздили вам назустріч?

— На жаль, їх ніхто не попередив.

— Тоді навіщо ж вам сповідник абат Бодо?

— Для відбирання сповіді від мене, ваша величність. Хіба ви вже не маєте свого сповідника?

За день імператор оглух. Чи був у нього звичайний напад глухоти, а чи просто вдавав з себе глухого, аби познущатися з Євпраксії. Покликав її для розмови, відіслав усіх свідків і підслухів і знову відбулося між ними те дивне й дике, що вже відбувалося безліч разів ще в Германії. Євпраксія, ще не здогадуючись про стан Генріха, почала спокійно говорити про те, як поміг їй Конрад у тяжкі хвилини й дні, висловила надію, що імператор не стане на заваді їхнім розмовам з його сином, відвідинам околиць Верони.

— Я не шукав мого нового друга, — несподівано сказав імператор, — він знайшов мене сам. Хтось пустив гидку чутку про мою таємну недугу, і ось цей чоловік поспішив до мене, аби допомогти.

Євпраксія стривожено поглянула на імператора. Який чоловік? Яка недуга? Хіба що всезагальне зіпсуття вважати недугою?

— Ваша величність, я чула, що в тутешніх болотах легко підхопити лихоманку, — з простого людського співчуття промовила вона.

— Він запевняє мене, що все повернеться, — сказав імператор, уперто вліплюючи погляд у свою молоду жону. Про що це? Може, про послів, яких немає з Києва ось уже рік чи й більше?

— Я не маю вістей з Києва вже так давно. Чи не спорядили б ви, ваша величність, ще одне посольство до мого отця? А чи зробити це мені самій, найнявши відповідних людей? Однак, що тоді скажуть про імператора?

Він не чув її, не хотів слухати, аж тепер вона збагнула нарешті! Бо вперто вів про своє, про того загадкового чоловіка і про свою ще загадковішу для її чистої душі неміч. Мовляв, страждали цим многі. Ще персидські царі. Грецькі й сіракузькі тирани. Римські імператори. Мало не всі. І коли сам великий Цезар, а потім цей невдаха Антоній кидалися в обійми до єгипетської блудниці Клеопатри, то ро-

били те в сподіванні збороти вичерпність, яка неминуче настає у великих державних мужів. Він імператор уже тридцять п'ять літ. Дорівнявся в цьому Августові й Карлові Великому. Простому смертному незнане таке тривале напруження. Виграючи битви, неминуче маєш програвати щось інше. Але хто бере цілі міста й землі, повинен уміти взяти й власну жону. Це його обов'язок. Для того й прибув до нього новий друг. Треба сподіватися...

До Євпраксії суть цієї заплутаної мови пробивалася мовби через гірське непрохіддя. Темні слова, темні натяки, щось гидке, липке, зловісне. Знов угадувався за всім одноногий Заубуш так само, як у отих соборних нічних збировиськах, як у отих п'яти нагих, що хотіли збезчестити її, як у всьому, що стосувалося імператора і його молодої жони. За тим хижооким пройдисвітом теж стоїть Заубуш, але що їй тепер до всього? Вона імператриця, але не жона цьому чоловікові! Не жона й не буде ніколи.

Мовчки підвелася й пішла до дверей, не дослухавши Генріха.

— Я ще не все сказав! — гукнув він услід. — Ви ще не все почули!

Як зручно, коли ти можеш дозволити розкіш чути, коли хочеш, і примушувати слухати навіть тоді, як ніхто б не хотів цього робити. Але тут Генріхова зброя обернулася проти нього. Тепер Євпраксія не схотіла його слухати. Не вдавала глухої — просто йшла від нього, полишаючи імператора наодинці з його недолугим бурмотінням!

— Я забороняю вам розмови з Конрадом! — женучись за нею, крикнув Генріх. — Все забороняю! Не дозволяю нічого! І я прийду до вашої ложниці сьогодні вночі!

Конрад виїхав із замку без Євпраксії. Мабуть, молився в церкві Санта-Марія, уклякав на холодній кам'яній підлозі, загорнутий у камінь, придавлений пітьмою і моторошною самотністю, надвечір повернувся, був ще прозоріший, ще блідіший, ніж звичайно, вибачливо всміхався прибрамній сторожі, стривожено поглядав на муравлисько розкричаних рицарів на палацовому дворищі. За ним, видно, пильно стежили чиїсь ворожі очі, бо імператорові повідомлено було, коли виїхав германський король і коли повер-

нувся, повідомлено також, що при поверненні супроводжував Конрада собака. Власне, й не собака, а невеличкий чорний песик, який, покручуючи хвостиком, убіг слідом за конем Конрада в замкову браму, сторожа його пропустила, не наважуючись прогнати, бо пес такої високої особи мимоволі теж набуває значимості. Про пса імператорові доповідав, ясна річ, Заубуш. Бо хто б ще насмілився?

— Де пес? — спитав різко Генріх.

Заубуш не квапився з відповіддю. «Пес» могло стосуватися однаково й того бездомного собаки і... прямо скажемо, сина імператорського, який останнім часом виказував занадто небезпечну близькість до імператриці.

— Пес в замку, — сказав Заубуш з таким лукавим виразом на своєму вродливому обличчі, що залюбки міг приписати того пса й самому собі.

— Питаю про собаку! — вже розгнівано крикнув імператор.

— І я кажу про собаку, — відповів барон.

— Кажеш, він у замку?

— Так, імператоре.

— Приблудний пес?

— Всі ознаки свідчать про це.

— І ти спокійно стоїш переді мною?

Тут дозволив собі подивуватися навіть Заубуш. Невже він старіє?

— Не зрозумів, імператоре?

— Цього пса могла підіслати сама Матільда!

— Не стрелило мені в дурну голову.

— Може, він скажений, може, заніс сюди морову пошесть! Може, забрався вже десь в імператорську ложницю! Пес у замку, а мої люди байдуже спостерігають цю страшну картину!

— Ваша величність, я справді не подумав. Але мене проймає жах: пес в імператорській ложниці!

Той пройдисвіт, якого знайшов для імператора Заубуш, стояв позаду Генріха, притулений до нього, як чорна тінь, мовчав, лиш поблискував своїми очиськами, але барон міг би заприсягтися, що вигадка з псом належить йому. От тільки коли він устиг шепнути імператорові — це лишилося непростеженим. Невже барон справді так постарів, що вже втрачав спостережливість.

— Я зроблю необхідні розпорядження, імператоре, — сказав він.

Генріх увесь затрусився.

— Знайти собаку! Перевернути весь палац! Весь замок! Всю Верону! Може, то сама Матільда перекинулася в пса! Або Урбан! Шукайте! Миттю підняти всіх на ноги! Послати до мене Конрада! Де Конрад? Де імператриця?

Крик, тупіт, брязкіт зброї. На замкових дворах шикувалися кінні рицарі в повнім бойовім обладунку, так ніби мали відбивати напад численних ворогів. Металися люди з смолоскипами. Вогні пересувалися в гарячковому безладді внизу, на стінах замку, світилося у вежах, безжально вирубувано кущі троянд на грядках квітів, де любила гуляти Євпраксія. Скрізь міг ховатися пес! В палаці металося з сотню переляканих людей. Попереду усіх скакали Шальке й Рюде, залітали повсюди, ввірвалися до Євпраксії, перевернули підставку для книги, яку вона читала, наполохали Вільтруд, бігали довкола імператриці, кричали роззухвалено:

— Де собака? Гав-гав!

— Де песик? Тяв-тяв!

— Де? Гав!

— Де? Тяв!

Вона зрозуміла: Заубуш мститься за оте своє ганебне відгавкування під столом на учті. Мовчки вказала шпільманам на двері. Коли ті й далі гасали по покою, блазнюючи, тупнула ногою:

— Геть!

Появився абат Бодо, суворо видивився на придурків, ті зникли, понесли свій гавкіт далі по палацу.

— Дочко моя, — стурбовано мовив абат, — у палаці справді приблудний собака.

— Ви сповідник чи собаколов? — вколола його Євпраксія.

— А що, коли він скажений? Небезпека передовсім для вас, дочко моя. Бо жінка завжди беззахисна перед стихіями.

— Це просто гидка витівка Заубуша.

— Але всі бачили, як пес убіг до замку слідом за королем Конрадом.

— Вигадка! Не міг Конрад привести якогось скаженого... Отче, вас прислано?

— Мене прислав сюди обов'язок.

Знов улетіли Шальке й Рюде, знов загавкали, але слідом за ними увійшов Заубуш і стала зрозумілою нахабність шпільманів.

— Ми ніде не можемо знайти цього клятого пса, ваша величність, — розвів руками барон.

— Я не питала вас про це, — холодно зауважила Євпраксія.

— Даруйте, ваша величність. Про пса в мене вирвалося мимоволі. Вас просить до себе імператор.

— Чи не занадто пізно?

— Для імператора час не важить.

— Скажіть йому, що ми поговоримо завтра.

— Він просить вас негайно... У нього вже... — Заубуш трохи помовчав, смакуючи те, що мав додати, тоді сказав: — У нього вже король Конрад. Вони обидва просять вас.

— Вам треба йти, дочко моя, — втрутився абат Бодо.

— А як же буде з нічною молитвою? — глузливо поспитала Євпраксія.

— Молитися ніколи не пізно.

Вона покликала Вільтруд і пішла до імператорських покоїв. Приставлені Заубушем рицарі освітлювали смолоскипами переходи. Ще гасали по палацу люди, досі шукали й не знаходили того таємничого пса. Імператриця йшла гордо, високо несла голову в ясній короні волосся. Вільтруд з трисвічником лякливо трималася ледь позаду, коло імператорських покоїв десь вміло відстала, як відстали всі, бо далі не смів іти ніхто, окрім Євпраксії.

У великім троннім залі, тьмяно освітленім товстими свічами по кутках, Євпраксія застала двох: батька й сина. Генріх відіслав свою невідлучну тінь, свідки були небажані, він сидів на троні якось розкарячено, руки йому звисали мало не до підлоги, очі втуплені були в щось невидиме, Конрад стояв збоку, високий, тонкий, мовби неприсутній тут духом, обидва скинулися очима назустріч Євпраксії, в одного погляд був самозаглиблений, але уважний, у дру-

гого каламутно-несамовитий, а вона йшла відразу до двох і ні до кого — обличчя нервове, різке, очі, ніс, губи — все мовби рвалося їм обом назустріч, блиском, яскравістю, виразливістю, нетерпінням. Обидва мимоволі подалися до неї, хоч обидва вмить, якимсь підсвідомим чуттям, збагнули: не до них вона йде й ніколи не йтиме. Конрад сприйняв це відкриття покірливо й безсило, як сприймав життя взагалі. Генріх, не звиклий до поразок, не міг і не вмів упокорюватися. Для нього відкрилося при погляді на цю неймовірно принадливу жінку, що вже не знати йому минущої найсутнішої сили, що не пити ніколи відтіль, де квітне сад і б'ють джерела, що немає для нього там нічого. Збагнув це відразу своїм гострим, точним розумом, але змиритися не міг.

— Ви знайшли пса, імператоре? — насмішкувато спитала вона.

Запитання невинне й цілком природне, зважаючи на те, що творилося в палаці. Але Генріхом воно струснуло так, ніби захиталася під ним земля. Він злетів з трону, розкарячено став навпроти Євпраксії, по-бичачому нахилив голову, спопеляв її поглядом. Вона не горіла, не ставала соляним стовпом, була обурливо жива й прекрасна, незнищима, непідвладна його силі, його владі, його жорстокості.

— Ось пес! — гукнув імператор, незграбно перехиляючись в бік Конрада, мовби намагаючись дістати його довгою своєю рукою. — Ось твій пес, ти, суко!

Він лаявся так уперше при ній, хоч те, що робив колись, було тяжче за лайку. Євпраксія розгубилася від такої несподіванки, не була зготована до цього, брудне слово штовхнуло її в груди, аж вона відступилася. Але Генріх вловив той її порух, вмить підскочив до Євпраксії, вчепився їй у волосся, як тоді, коли вперше виявила його глухоту, тягнув до Конрада, сичав у обличчя:

— Іди до нього! Йди! На злягання! На кублення! На...

Вона вирвалася, відбігла від шаленця, але Генріх гнався за нею, тягнув до неї загребущі руки, страшний, знавіснілий, невідступний.

— Знайшли пса твого! — хрипів він запекло. — Віддайся йому! Не хочеш імператора, хочеш пса!

І гнався за нею, невідступний, як смерть, а той, зблідлий, перестрашений, не вмів захистити ні молодої жінки, ні себе самого, не міг зворухнутися, ні подати голосу, і Євпраксія жіночим чуттям збагнула той єдиний захист, який ще лишався для неї, останню спробу відбитися від ненависного імператора тепер, може, й назавжди. Не втікала більше, відважно стріла його очі на очі, закричала, перекриваючи його хрипке клекотіння:

— Чого ти хочеш? Аби я сказала? Готова віддатися йому! Я віддамся йому! Чуєш: йому, не тобі! Не тобі, не тобі, не тобі!

Генріх ніби ждав цих слів, не розгубився, якось мовби зраділо кинувся до Конрада, вхопив його за руки, потягнув до Євпраксії.

— Чуєш: вона готова тобі віддатися! Чому ж стоїш? Біжи й ляж з нею! Я покличу камераріїв, хай вони поможуть тобі ввійти до неї в постіль!

Конрад був холодний, як сніг у горах. Спокійно вивільнився з чіпких Генріхових рук, тихо промовив:

— Не осоромлюйтеся, ваша величність. Навіть найбільша любов не дозволила б мені осквернити ложе мого отця.

— Це я — твій отець? — зареготав імператор. — Сто тисяч свиней, як каже мій Заубуш! Твоя мати сплодила тебе з Рудольфом Швабським, і всі це знають, як знають, якою сукою була твоя мати! Що скажеш ще, виплодку!

Конрад упав на коліна перед закляклою від усього чутого Євпраксією.

— Благаю вас... не слухайте його... На нього найшло затьмарення... Це вплив тосканських боліт... Простіть... Самі не знають, що творять... Ви — свята... Єдина й свята. До кінця мого життя найсвятіша...

Поцілував їй руку, підвівся, вийшов з незвичною для нього рішучістю. Імператор знесилено поплентався до трону. Майже впав на нього. Голова йому звісилася, видовжилася довга худа шия, міг би викликати жалість, коли б не був такий огидний.

Не мовлено було більше й слова. Євпраксія пішла слідом за Конрадом. Вільтруд, яка з'являлася завжди напрочуд вчасно, уважливо підтримувала імператрицю під руку,

тихо схлипувала в темряві, мабуть, здогадуючись про те, що сталося в троннім залі, але Євпраксія не чула тих схлипувань, не чула й не бачила нікого, темне коріння болю проростало крізь її серце, а з-над того коріння безмовно поставало розпачливе: «Коли ж буде кінець усьому? І чи буде?»

А Генріх, відсапавши, знову зірвався з місця, забігав по залу, загукав:

— Заубуш! Заубуш!

Барона чомусь не було незвично довго. Ще ловив, мабуть, собаку в палаці, перевертав усе догори ногами, цей не відступиться, цей знайде навіть те, чого нема! Коли не було того пса, то його слід було вигадати, хай йому чорт!

— Заубуш!

Стукіт дерев'янки зродився десь далеко, але не квапливий і запопадливий, а якийсь мовби недбалий.

— Заубуш! Сто тисяч свиней! Чи ви забули про обіцяну сьому свиню!

— Слухаю, імператоре.

— Нікого не випускати з замку!

— Як буде звелено.

— Не буде, а вже звелів! Нікого не випускати!

— Зроблено.

— Де Конрад?

— Король германський?

— Конрад де? Цей Куррадо?

— Він виїхав.

— Виїхав? Як то? Куди? Чому? Хто дозволив?

— Він виїхав щойно, нікому нічого не сказавши.

— Хто випустив?

— Імператоре, він ваш син.

— Хто тобі сказав, що він мій син?

— Про це всі кажуть. І ви.

— І я? Де він?

— Сказав уже: виїхав. Він германський король... Його ніхто не...

— Германський король? Хто це сказав?

— Ви самі коронували його чотири роки тому, імператоре.

— Справді коронував. А тепер зніму корону. Наздогнати й вернути.

— Але як, імператоре?

— Моє веління!

— Потрібна печать, імператоре! В такому ділі слів не досить.

— Ти — сьома свиня! Чи ти не хочеш бути сьомою свинею? Наздогнати цього пса! Ось мій перстень! Тут ніхто мене не слухає! Немає вірних людей. Де мій лікар? Він єдиний...

— Він теж виїхав, імператоре.

— Він?.. Як то?.. Коли?..

— Відразу, як ми почали шукати собаку.

— Наздогнати й вернути!

— Це неможливо. Він не вернеться. Знайти його незмога. Він загубився назавжди. Його налякала імператриця.

— Налякала? Чим?

— Красою і молодістю, імператоре. Так він сказав мені.

— І сказав, ніби я старий?

— Він не смів цього сказати, імператоре, але ми з вами й так знаємо, які ми старі...

Генріх знову безсило впав на трон. Довго мовчав. Тоді хрипко промовив:

— Іди геть. Спробуй наздогнати й завернути. Хоч обох, хоч одного, хоч нікого...

Заубуш закинув свою дерев'янку, постукотів до виходу. Довго ще долинав до імператора стукіт дерев'янки. Вперше в житті барон не поспішав. Імператор хижо перекривив уста. Він ще покаже всім. Всі здригнуться від його вигадки! Заубуш уже нездатен, але він здатен, він може все!

ЛІТОПИС
НОВЕ Й СТАРЕ

«Її поведінка незабаром викликала його підозри, і він подумав, що партнером у її гріхові є рідний старший син Конрад, коронований 1087 року германським королем». (Британська енциклопедія, т. II, стор. 429).

Чи думали Дідро й Д'Аламбер, випускаючи перший том своєї славетної «Енциклопедії», що їхнє славне дітище може бути колись використане для переповідання історичних пліток вельми сумнівної вартості?

Але авторів Британської енциклопедії, власне, важко звинувачувати, коли взяти до уваги, що й сам Генріх вірив у свої підозри і справді спорядив погоню за сином, і Конрада було затримано в Ломбардії десь за рікою По, та вже тут скористалася з цього супротивна сторона — Матільда Тосканська, яка не спускала ока з імператора, кинула все, щоб визволити втікача. Конрада урочисто допроваджено до Каносси й незабаром з належним розголосом коронувано королем Італії. Син пішов проти батька. Пішов не сам, а підштовхуваний уміло й вправно. Виходило ж так, ніби все те сталося через жінку, яка опинилася між ними — жона одному, мати другому, насправді — ні жона, ні мати, молода двадцятилітня княжна з Києва, для якої життя ще не починалося, а вже зайшло в глухий кут так, що нікому несила розібратися, навіть усім енциклопедистам світу.

Люди звикли скаржитися на труднощі тих часів, у які їм випало жити, але, здається, ніколи не лунали ті скарги так одностайно, як тоді. Французький монах Радульф Глабер, себто лисий, пишучи історію свого часу, розпачливо вигукував: «У цей час скрізь, як у церкві, так і в світі, панувало презирство до законів і правосуддя. Всі віддавалися найгрубішим покликам пристрастей. Ніхто не міг ні в чому бути впевнений: чесність, ця тверда основа всього доброго, не визначалася ніким. Так що не слід сумніватися більше, що земні гріхи скоро втомлять небо і, по слову пророка, неправда народів намножилася до того, що чинилися вбивства за вбивствами. Порок шанувався всіма класами в державі. Рятівні заходи неухильної твердості були забуті, і до наших народів справедливо можна було віднести відомі слова апостола: «Всюди чутно, що між вами перелюб, і то такий перелюб, який і між поганими незнаний». Безсоромне користолюбство заволоділо серцями всіх; віра потрясена, і звідси виникли найпостидніші пороки: срамота, вбивства, засліплена боротьба пристрастей, грабіж і блуд. О небо! Хто повірить тому?»

Глаберові вторить Ордерік-Віталій, який пише через сто років після нього, але не помічає довкола ніяких змін на ліпше. Де там! «В рік од втілення Господнього 1094 смути і бранна тривога хвилювали майже всю вселенну: смертні безжально наносили один одному найбільші бідування вбивствами і грабуванням. Злоба у всіх проявах дійшла до крайніх меж і завдавала тим, хто був сповнений нею, незчисленних бід».

ВЕЖА П'ЯНОГО КЕНТАВРА

Імператор заліг у глибинах палацу, мов Мінотавр у Лабіринті. Кого зжере першим? Розсилав погоню за Конрадом, все для нього скупчилося на одному: упіймають чи не упіймають? Тоді не витримав, не дочекався, у грізному брязкоті зброї появився у Євпраксії, оточений залізними рицарями, сам залізно-твердий, ніби ставав не супроти слабої жінки, а проти цілого ворожого війська, спитав з викликом:

— Де Конрад?

— Він ваш син.

— А ваш коханець!

Сказано було вже не наодинці, кинуто у вуха рицарям, щедро дано ласий харч для страшної плітки. Євпраксія поблідла, голос її затремтів:

— Соромтесь казати неправду, імператоре!

— Ідіть за мною, — кричав він, пінячись од злості, яка за ці дні ще побільшала.

— Куди?

— Підете, куди я звелю!

— Це — насильство?

— Називайте як хочете. Не підете — вас поведуть! Понесуть!

— Може, мертву?

— І мертву! Віднесуть!

Що страшніше — груба мова чи грубий дотик? Для неї тепер усе було однакове. Ще сподівалася вберегти рештки гідності, мовчки пішла за ним. Оточені півколом залізних

риїцарів, — імператор і його жона. Видимість згоди. Ішли через палацові двори, піднімалися в якусь вежу, опинилися на замковій стіні. Євпраксія ніколи там не була. Вразив її несподівано широкий перехід між кам'яними зубцями. Перехід з'єднував дві вежі: меншу, нижчу, крізь яку піднялися, і вищу, широку, темну, до якої Генріх повів імператрицю вже без свідків. Охорона лишилася позаду, у тій малій вежі.

— Віднині це й будуть ваші володіння! — кинув імператор із зловтіхою, визираючи крізь зубці стіни. — Там, унизу, — ваш трояндовий сад, яким можете милуватися досхочу.

Вирубаний — можна було б додати, але Євпраксія мовчала. Вірила й не вірила. Всього ждала від цього чоловіка, але він перевершив найпохмуріші припущення. Вів її просто до тої вежі, що затуляла тепер од Євпраксії півсвіту, цілий світ, і вона йшла покірливо, чи то сонно, чи то в злих чарах, не бачила нічого, тільки темний камінь поперед себе.

Проїхати півсвіту, віддати цим чужим людям півжиття, зазнати болючих невідшкодовних втрат, страждань, приниження, мучитися й поневірятися без міри і все лиш на те, аби тебе замкнули в цій похмурій чотирикутній вежі, складеній з сірого дикого каменю не знати ким і не знати навіщо?

Видно, щоб хоч трохи зарадити неминучій похмурості цього мертвого каміння, над низеньким входом до вежі якийсь добрий і веселий чоловік приладнав колись карбованого зі старої бронзи кентавра. То був не зовсім звичний кентавр — напівкінь, напівчоловік. Вбиваючись задніми копитами в міцний камінь (завдяки цьому й тримався в повітрі рівнобіжно до вимощеного плитами палацового гульбища), він пустив передні ноги веселим і недбалим розкидом, бо був п'яний давно і навіки, мочив свою коротку, як у імператора, борідку в чаші з вином, а що чашу доводилося чимось тримати, то мав для того, на відміну від усіх можливих а чи ймовірних кентаврів, ще й дві руки. Кентавр з руками та ще й п'яний! Видовище вельми веселе, надто ж для тих, хто сам, розвеселений після палацових учт, виходив на широкі плити гульбища і споглядав у себе над головою оту давню бронзу, таку давню, що лисніла, мов стара кістка з випадкових викопаниськ.

Генріх не поминув увагою бронзової химери, він навіть став на короткий час, аби помилуватися витівками п'яного кентавра, тоді показав Євпраксії на низькі двері, відступився, даючи їй змогу ввійти туди, голосом, наставленим на великі віддалі, прокричав:

— Вас не випустять звідси, доки не скажете, де Конрад!

Євпраксія поминула його з мовчазною погордою. Була чиста не самим тілом — душею, серцем, не забруднила жодного свого помислу, може, й ліпше, що сховається в цій вежі, знесеній високо в небо, куди не дістане з землі ніякий бруд?

Мало не бігцем здолала перші кам'яні сходи в темряві. Але в першім же, освітленім вузькими прорізами в стінах приміщенні замість сподіваної дикості й занедбаності зустрілася з суто палацовим убранством, на додачу всього злого зоріли їй назустріч нескаламучені очі Вільтруд.

— Як? І ти? — вишепотіла до дівчини, а та кинулася до імператриці, мовби нічого не сталося, ніби все так і мало бути.

— Ваша величність, я проведу вас. Ваші покої вгорі. Там усе для вас. Абат Бодо жде вас там.

Абат жде. Він теж тут. Все зготовлене й приготовлене дбайливо, з холодним серцем. Ніхто не захистив її. Всі згодилися. Вільтруд — це так. Але абат? За ним церква, Бог. Хіба й Бог хоче того, що Генріх? Тепер не було ніяких надій. Не зоставалося нічого. Життя спалахнуло, мов високе полум'я, закуте в тісний камінь. Вище! Вище! Вище! Мало не бігцем долала безкінечні кам'яні східці. Вільтруд не встигала за імператрицею. Вище! Далі! До самих хмар! До неба! Впала, коли вже не було в тілі нічого. Вмерло все. І вона вмерла для всього. Не чула, як бурмотів молитву абат Бодо, як роздягала її, вкладаючи в постіль, Вільтруд, не бачила сліз. Чиїх? Своїх чи тої дівчини, яка добровільно давала себе закути в камінь разом із своєю імператрицею?

Знов, як при народженні дитини, потряслися всі надра землі, розколювалося небо, валилися гори, клекотіли дикі води, тривало це довго — тиждень, місяць, рік. Хіба вона могла знати?.. Коли стала на ноги, здивувалася: мала в собі відчуття призвичаєності до цієї вежі, до ув'язнення,

до тісних меж свого світу, не рвалася на волю, сприймала все як даність. Коли ж могла звикнути? І як це могло статися? Чи в час лихоманкового забуття натурчав їй у вуха абат Бодо про покірливість, і вона несвідомо сприйняла його научення? Блаженні убогі духом. Блаженні, хто не жадає. Блаженні, хто не бунтується. Блаженні покірливі духом. Невже вона так легко далася вмовити? Невже так постаріла душею, що вже не жадає волі! Ще ж зовсім недавно жадала волі тільки для себе, тільки собі, не задумуючись, чи є така воля на світі. Абат Бодо бурмотів про те, що людина повинна прагнути душею Бога, навіть Курраддо говорив їй лиш про Бога, а вона слухала їх і не чула, бо для неї Богом були — воля, розкутість, безмежжя жадань і життя. Не терпіла насильства, чужа покорі, далека від обов'язків — тепер мала призвичаїтися до всього враз, і хтось зробив це за неї, уклавши в це ліжко, приспавши душу й мозок.

Байдужість до всього заволоділа Євпраксією. Не слухала намовлянь доброї Вільтруд: спуститися з високостей вежі й прогулятися по стіні, куди вечорами долинали пахощі квітів з тих грядочок, що збереглися між голими понурими стінами замку і після того плюндрування в ніч пошуків собаки тепер чиїмись дбайливими руками знов доглянутих, политих, прибраних. Не могла ходити між своєю вежею і тою, де засіли охоронці. Здогадувалася, що Генріх не довірив її охорону італійцям, бо в тих надто багато серця, доброти, розуму. Ні, він посадив там своїх червономордих кнехтів, тупих, упертих, від народження переконаних, що для чоловіка головне — здоров'я, а не розум. Надивилася їх досхочу, більше не хотіла бачити, не хотіла ганьбитися, показувати перед ними свою неволю. Ні! Сидітиме тут довіку і не зворухнеться нікуди.

— Я теж буду з вами, ваша величність, — казала Вільтруд.

— Ти можеш виходити на волю і повинна це робити.

— Але як я полишатиму вас бодай на хвилину? І як смію дихати волею, коли ви позбавлені цього?

— Не повинна каратися своєю вищістю наді мною. Завжди хтось над кимось вищий у чомусь. Сприймай усе на-

лежно, як робить це абат Бодо. Адже він вільно ходить туди й сюди, пробує втішати мене в моїй неволі, тоді полишає мене наодинці з неволею, для себе вибираючи свободу. Чи ти помітила в ньому болі й страждання від необхідності цих вимушених змін?

— Він завжди однаковий.

— Будь і ти такою.

— Хіба ж можна спокійно спостерігати, як ви страждаєте, ваша величність!

— Хто сказав тобі, що я страждаю?

— А ця вежа? Така гнітюча, страшна, тісна.

— Жінкам судилося терпіння. Все треба здолати. Коли вежа, то й вежа.

— Я винесла з палацу всі ваші імператорські прикраси, ваша величність. Це поможе вам.

Євпраксія погладила її ясне волосся. Хто б міг сказати, що тут поможе?

Поки лежала в лихоманці, не знала, що діялося внизу, тепер, хоч і відмовлялась бодай трохи розширити свій звужений до краю світ, все ж із вікон свого високого притулку добре бачила весь пагорб Сан-П'єтро, Адідже з римським мостом, пильнованим з того боку темною кам'яною вежею, веронський старий собор на тім боці, церкви, будинки, камінний ліс веж над городом.

Чи Генріх увесь цей час проводив у пишності й забавах, чи довідався, може, про видужання Євпраксії і тепер, знаючи, як невідривно стежитиме вона із своєї в'язниці за життям на свободі, навмисне влаштовував щодня всілякі урочистості, так ніби лиш для того приїхав до Італії й зупинився у Вероні. То затіяно моління в соборі, і довгий шлях між собором і замком — тисяча сімсот кроків — заслонено від спеки білими полотняними накриттями, на стінах будинків навішано гірлянди квітів, килими, люд примушено стрічати імператора в час переїзду вітальними вигуками, співанням псалмів, поклонами. То вся Верона вирувала в площадних грищах і карнавалах, Генріх велів відчиняти браму замку і всі двері палацу, розвеселений натовп біг по палацових переходах аж до імператорської ложниці, де, простягнувшись на тканому золотом покритті

ложа, лежав Генріх, загорнутий у білі імператорські горностаї, закостенілий від влади, з оголеним мечем в одній руці і з берлом у другій. Сам, один, на широкому ложі, в безмежній своїй державі. А де ж імператриця?

То між нагими понурими стінами замку рубано голови непокірливим, настромлювано на палі, виставлювано на сонці. Кого лякано? Веронців чи ту, що сиділа в кам'яній вежі і в розпачі дивилася на те, що відбувається на землі?

Пишні виїзди на лови, прийом послів, турніри, коні, стяги, лютні, крики. Усе під вежею, мовби навмисне дратували Євпраксію. Може, від нестерпної розпуки не витримає і кинеться з вікна вниз?

Не кидалася. У безодню кидається лише той, хто лякається безодні. А вона тепер не боялася нічого. Коли й навчило її життя чого-небудь, то це — не боятися. Хіба ж боїться чого-небудь трава, або вітер, або квітка? Євпраксію відірвано від землі, від тисняви й захватів люду, її кинуто в порожнечу, де не було опертя, де грають смертними тучі й вітер. Та чи ж відірвано? І чи дратувала б вона марно богів, намагаючись приторкнутися тім'ям до зірок, забувши про землю?

Звикла до свого нового стану, линула думкою й відчуттям туди, де зеленіла трава, шуміли ліси, падали роси, текла вода. Там була її сила, там була запорука тривання. З своєї безмежної висоти вперто розгадувала мову трави і повертала собі втрачену безпосередність життя, хай навіть досконало-нестерпного, як у неї нині. З вежі світ був видимий виразніше, він виявився набагато ширшим, барвистішим, дні були сповнені сонцем і всемогутністю зелені, яка пробивалася повсюди крізь найміцніший камінь, зелено-сонячний світ не зникав і вночі, лиш набирав інших барв, ставав щільнішим, насиченішим, у просторі запановувала таємничість шерехів, шелестів, дихань, поєднань, зачать, народжень, криків, стогонів, зітхань і мовчання. Наставало царювання місячного сяйва, яке все зрівнювало, зупиняло будь-який рух, вганяло в тривожний сон. Тоді крізь кошлатість тіней у різьблено-сріблястому світі долинали до Євпраксії теплі згуки трав, материнське дихання теплих туманів, од яких хотілося плакати дитячими безпричинними слізьми.

Людина створена з віри й розпачу. Коли відібрано віру, що лишається? Євпраксія щосили боролася з розпачем, сиділа коло вікна непорушно й невідривно, линула поглядом у безвість слідом за птахами, страждання поглиблювало її цікавість, помічала, збирала в своїй пам'яті все, що дарували їй очі: ріку, кам'янисту рівнину з маленькими селищами, ланцюг донебесних гір, горби білі й темні, хатини, такі низькі, що, входячи, треба пригинатися, високі дзвіниці-кампаніли, поля чергувалися з оливковими гаями, дерева зеленіли на сіро-сухих похилостях, у долинах сіяли пшеницю і ячмінь, далі, під гори, густо зеленіли ліси, і звідти дихало прохолодою.

З вежі, здавалося, побачиш півсвіту. Її чотирикутність давала відчуття різноманітності, була мовби вказівником сторін світу: ось там Германія, там море одне, а там друге, а там, десь далеко-далеко, Русь. Піднята над землею, над світом, часами відчувала себе Євпраксія мало не всемогутньою, а то впадала в розпач. Бо що таке оцей камінний чотирикутник? Ніколи не думала, що світ може звузитися до таких нікчемних меж. Життя саме по собі не має цінності. Життя — це тільки свобода! Більше нічого. Ні мрії, ні вознесення, ні краса, ні насолоди, ні так зване щастя. Тільки свобода!

Краса її зосталася з нею, страждання належалося за становищем, мало не за самим народженням, волі не було. Навіть у спогадах. Тільки в напівзабутих розповідях Журини про чеберяйчиків.

А як повелися б у такій вежі чеберяйчики? Ніяк. Чеберяйчики не живуть у камені. Вони знають дерева, трави, квіти, і того для них досить.

Людина зберігає в собі дитяче впродовж усього життя. У двадцять літ ти ще наполовину дитина. Забути б про все нестерпно-тяжке, вирватися з каменю, забігти в далеку далеч, сховатися, присісти в траві, у зеленому світі, стати неземною...

Відібрано було у Євпраксії найдорожче. Гіркий досвід переслідував її вже від народження, так ніби судилося їй випробувати сутність гучно відшумілих у світі діянь не так у високих благах, як у пониженнях і злочинності. Рятува-

лася тільки дитинністю, лиш тим, що в найтяжчі й безнадійніші хвилини свого життя уміла побачити велич і красу світу. Навіть у цій страшній вежі не зламалася, билася об відчай, як об твердий жорстокий камінь, а тоді зітхала в радісному розчуленні: який прекрасний світ! Ранки, вмиті росою, пташині перельоти, молоді вітри з гір, вітри сухі до дзвеніння і вітри вологі з запахом дикого звіра. Вона вивчила шляхи вітрів, дала кожному вітрові найменння, не маючи дітей, називала вітри, бо вони були для неї мов живі, близькі істоти.

Вона любила спати зіщулившись. Стуляла долоні, так ніби тримала там пташку, і затискувала їх між колінами: щоб пташка не випурхнула.

Вежа вся жила в лоскоті пташиних крил. Вночі безшелесно шугали сови, ранками над вікнами-прозирками, ніби вигравчи на дитячу дудочку, жирували якісь незнані Євпраксії пташки, іноді ворон виникав нізвідки і важко висів на розпростаних крилах над вежею, так ніби ждав чиєїсь смерті. Опівночі у Вероні виспівували сонні півні, а вже з самого досвітку тиша змінювалася таким пташиним щебетом, ніби то виспівувало саме небо. Висвистували дрозди, ластівки, синьо зблискуючи перед очима, розсипали свою скоромовку, зозуля прилітала і плакала в кам'яній невидимості над чиїмись змарнованими літами...

День починався і кінчався. Передвечірні тіні злодійкувато прошмигували в долину, а тоді краяли її з катівською жорстокістю, ковтали рештки світла, наповнювали долину каламуттю. А на небі, над горами, клекотіли вогні, мовби перед кінцем світу, а тоді вмить умирало сонце, і небо ставало чорне, як пекло, і зорі на ньому горіли мертво й насмішкувато, лежали коло самого вікна вежі — простягни руку і доторкнешся.

Доторкнешся — не доторкнешся. Євпраксія непорушно сиділа коло вікна. За день могла нічого не взяти в рот. Або покришити трохи хліба, запити водою. Вільтруд плакала: «Ваша величність, на мене впаде смертний гріх за вас. Благаю вас, з'їжте хоч трохи». Увечері вона запалювала товсту свічу, нечутно входячи до помешкання ув'язненої імператриці — просторе, високе, аж до верха вежі, десь у

мороці під стелею, мов летючі дияволи, ховаються кажани, коло стіни грубо складена з кам'яних валунів закіптюжена піч, ложе, підставка для книг, дві скрині для одягу, кілька лавок, поставець для посуду. Багато чи мало? Як для кого. Досить для звичайного побуту, але замало для людського життя. Бо все тут нагадує про неволю, а найбільше — сама імператриця, що днями непорушно сидить коло вікна, жадібно вхлинаючи поглядом довколишній світ.

— Ваша величність, може, вам щось треба.

— Спасибі, Вільтруд, нічого.

— Все для вас зроблю, ваша величність. Аби лиш ви...

— Не турбуйся, моя дитино, усе гаразд.

Сиділа коло вікна заклякло, закам'яніло. Тугий чорний шовк стомлено обпинав її коліна. На високій білій шиї кривавилося намисто з великих рубінів. Руки з гарними довгими пальцями мертво лежали на колінах. Хоч і в неволі, а все ж імператриця. Вільтруд падала на коліна. Влада має дію таємничо-незбагненну.

— Коли що треба, ваша величність, я внизу. Лиш гукніть мене...

Євпраксія болісно всміхалася. «Ваша величність», «Дитино моя»... Ніби не була вона й сама так само молода, так само дитина, як Вільтруд! Молода, мов трава, що виросла за ніч, мов перший весняний листок, мов блискавиця в грозу. Молодість — це блискавиця, непередаване сяяння, блиск, свіжість — така вузенька смужечка, а видається ширшою і глибшою за все суще.

У грозу тут дзвонили на всіх кампанілах. Чи нагадували про обачність, попереджали про небезпеку, чи радувалися громовим дощам? Дзвони розлунювалися на далекі далечі, вони нагадували плач, зойки, у них чулися немічність, кволість, безнадія. Вгадувався в тих дзвонах сум по заблуканих подорожніх, заблуканих у житті, страчених, спалених блискавицями життя, забитих громами нещасть.

Блискавиці гострі, як гнів, трипалі, п'ятипалі, колючогіллясті розтинали хмари, мережили старе небо своєю чистістю, молодістю, грім гримів обвалами любові, земля здригалася, мов жінка в обіймах. Розколювався світ, і крізь лихоманкову ламанину блискавиць прозирало щось таке

первісно-чисте, як невинність, навіки втрачена людьми. О, коли бодай одна блискавка вдарила б сюди і розсипала на порох цю вежу! Злетіти б у небо вогняним стовпом, розсіятися зоряним пилом, стати світлистим туманом, ніжним і серпанково-прозорим! Ось де щастя, ось де порятунок від понурої щоденності неволі...

Суперечливі бажання роздирали їй душу. То хотілося святощів і чистоти, за які готова була вмерти, а то бунтувалася вона вся, дика воля до життя народжувалася в ній, штовхала на вчинки нерозсудливі. Євпраксія блукала по своїй вежі, виходила на стіну, наближалася навіть до сторожової вежі, жадібно вдихала терпке повітря волі. Бути святою? Ні! Живою і тільки живою!

Билася в тісняві своєї в'язниці, жадібно вглядалася в те, що внизу: чи нема змін, які віщують їй свободу? Було те саме: кнехти, одурілі від вина й рудявого сонця, город костробатих веж, показної святості, ящірок між нагрітим камінням, спеки й знудьгованості, спесивість імператорських безугавних урочистостей, синьо-зелені мухи, які злітали догори вельми рідко й неохоче, приваблювані ройовиськами бруду й покидьків унизу.

Все, що кидають, летить донизу. Може, тому, караючи, людей теж кидають у підземелля. Вона возносилася над простим людом вже від свого народження і ось навіть у карі своїй не зазнала звичного пониження, а піднята в саме небо. Кара! За віщо ж? За невпокорення? За те, що хотіла стати на захист вищої правди життя, яку дано захищати лише жінці, бо тільки вона стоїть коло джерел. Абат Бодо каже, що жінкам не належить захищати істину. Що ж, коли їм не дають змоги захищати істину, вони готові вмерти за неї. Без милосердя! Без милосердя!

Абат Бодо бурмотів, що тільки божественне милосердя може порятувати й переродити людину, вибавивши її від найтяжчих випробувань. Євпраксія уперто мовчала, не приймала його слів, нещирих і облудних, принесених звідти, де було джерело її неволі й приниження, твердо вірила у свободу своєї людської волі, заради якої наважилася б навіть на свідомий і зухвалий відступ не тільки від законів цієї держави, що трималася на мечах, але й від законів самого Бога.

Слово мовлене часто викликає спротив не через свою суть, а залежно від того, хто, як і коли його мовить. Тому часто ліпше залишити людину наодинці з книгою, і тоді потрібні слова самі проникнуть у душу, зроблять те непомітно, тихо, потаємно. Абат, не маючи чого приносити молодій імператриці з волі, якою користувався з обурливою несправедливістю порівняно з Євпраксією, щоразу приносив із собою книги, надто ж що його духовна дочка здавна виказувала постійну охоту до читання. Але Бодо вчасно помітив, що Євпраксію дратують щедро розмальовані манускрипти. Вони мовби пробуджували своєю нестримною барвистістю заздрощі до вільного земного життя, ще дужче підкреслювали безнадійність неволі молодої жінки. Коли й розглядала охоче Євпраксія щось з мініатюр, то лиш те, що написане було в її маленькому псалтирчику за час короткого перебування колись у Лучеську, у князя Ярополка Ізяславовича. В нього при дворі трудився тоді якийсь зайшлий митець, ще молодий, з блаженними очима, русобородий, босий і бідний, як усі справжні митці. Він здобив псалтир для Ярополкової матері Гертруди, залюбки зохотився полишити щось з свого вмільства і в псалтирику малої Євпраксії, швидко і вправно намалював царя Давида з голодно-заздрісними очима, пишно-зелений вертоград сусідський і прекрасну Вірсавію в тому саду. Тоді якось Євпраксія не звернула ніякої уваги на те здоблення, псалтирик лежав забутий, хоч і возила вона його посеред кількох своїх найдорожчих книг. Здається, лиш тут, у вежі, вперше вдарило їй у саме серце творіння блаженного митця. Все було там витримане в таких нестримних буйнощах поганської зелені, що від самого погляду зроджувалися в твоїй пам'яті не тільки дерева, сади й гаї рідної землі, а шуміли найбільші пущі, стелилися між обріями трави, поймався всемогутньою зеленістю весь видимий світ. Коли Євпраксії ставало нестерпно-тяжко, покрадьки, щоб ніхто й не помітив, позирала вона на ту буйну празелень, і здавалося, ніби відлягає від серця, знов хочеться жити й сподіватися. Гостроокий абат Бодо жодного разу не запримітив замилування Євпраксії тими зеленими хартіями, бачачи ж нехіть до пишних манускриптів Сенкт-Галлена, Рейхенау,

Еммерама чи Кведлінбурга, став носити їй суворі в своїй простоті священні тексти, коли ж і це недбало відкладалося нерозгорнуте, тоді, згадавши про деякі кведлінбурзькі уподобання, підкладав імператриці Арістотеля, Ціцерона, Вергілія. Не лякало його, що то були язичники. Бо хіба ж у четвертій еклозі своїх «Буколік» Вергілій, пишучи про народження сина в Азінія Полліона, не пророкував пришестя на землю Христа?

Серед інших книг потрапив до Євпраксії і трактат «Втішання філософією», написаний християнином Боецієм в темниці, коли він уже був засуджений на смерть. Філософ і невдалий царедворець готського короля Теодоріха. Вже п'ять віків спочиває його тіло в Чельродо, десь у цій кам'янистій землі, між кипарисами й морем. Тіло зазнало мученицької смерті, дух живе й понині. Мучеників було завжди багато, мудреців мало. Ждучи смерті, у темниці, у безнадії, Боецій не закликав ні до багатства, ні до почестей, влади, тілесної краси, насолод. Розкриваючи всю брехливість світу, він закликав утішатися філософією, пізнанням, розумінням будови світу й дії стихій, початку, кінця й середини часу, колобігу років і констеляцій зірок, природи тварин і властивостей звірів, устремлінь вітрів і людських думок, безмежного багатства рослин і нез'ясованої сили коріння. Мудрого не зламає лихо і не зіпсує щастя. Схиляючись перед загальним для всіх законом, що неминуче веде до блага, він сповнює свій обов'язок, бо все, що видається випадковим і позбавленим змісту, насправді підлягає необхідності й доцільності. Часто навіть влада, яка дісталася людям порочним, завдяки їхньому відворотному прикладу, сприяє вихованню доброчинства у багатьох. Бо доброчинство, благо присутнє завжди, воно нерозчленоване, досконале й несотворне, воно в тобі самому, воно в лінії твоєї долі, яка здійснює впорядковані зміни буття, відновлює життя всього сущого, даруючи подібне через запліднення сім'ям, через народження й смерть.

А що ж лишається людині? Пізнавати, вдосконалюватися в цьому, жадати й відкидати, себто здійснювати вибір між добром і злом. Тоді, може, те, що говорить їй абат Бодо: «Ліпше більше любити й менше розуміти, ніж розу-

міти багато й зовсім не любити»? Але ж навіть Бог закликав людину до мислення, до напруження думки! У Євангелії розповідається, як Бог дав двом рабам по таланту і похвалив того, хто свій талант зумів подвоїти, засудивши другого, який не зумів цього зробити. Все повинне підкорятися зусиллям розуму, навіть випадок, казус, який стається теж, як стверджував ще Стагірит, коли щось влаштовується задля якогось визначеного наслідку, але з якихось причин виходить щось інакше. Життя — це пізнання світу, інакше людині не треба було й народжуватися.

А коли тебе замкнено в камінь — яке тут пізнання? Боецій закликає втішатися філософією, абат Бодо нагадує про прекрасну можливість самоочищення. Навіть щонайменші гріхи скинеш з себе, відцуравшись від пристрастей. Хоч матимеш гріхів, як у морі піску, на дереві листя, на землі трави, на небі зірок, то всі тобі відпущені будуть.

Євпраксія не почувала за собою ніяких гріхів. Навіть ота дика підозра імператорова щодо Конрада не могла пристати до молодої жінки, вона хіба що могла дивуватися мовчанці абата Бодо: адже був їхнім супутником, бачив усе, знав, чому не сказав імператорові правди про його сина і жону? Чому не спростував підозр, не відкинув обмови? Де ж тоді святощі, де правда?

Так зроджувалася в ній нехіть до всього, що походило від абата Бодо, відкидала книги, знов на цілі тижні вклякала коло вікна, майже не спала, забувала про їжу, вганяла в плач добросерду Вільтруд.

Проти власної волі починала лічити камені, якими вимощені були замкові дворища, палацові гульбища, тоді довкола палацу, тоді на вулиці, що вела до мосту через Адідже, на всіх вулицях Верони, у всіх городах Італії, у руслах висохлих од спеки потоків і річок, на морських узбережжях. Коли відривали її від цього заняття, вона зазнавала розпуки і відчувала майже страждання. В числах було забуття, іноді заспокоєння, іноді тривога. Число «тисяча» вселяло в душу Євпраксії жах, тому вона обминала його, доходила тільки до сотень, складала їх з допомогою абаки, громадила в сотні сотень, сотні сот сотень і ще в сотні сот сот сотень, і так без кінця, до цілковитого знезмістовлен-

ня свого дивного заняття, яке помагало вбивати час — цього найстрашнішого ворога всіх ув'язнених.

Перетривати в часі й утримати в собі все ліпше, що ти мала. Духовна вищість, навіть покарана, однаково лишається вищістю. Але ж до чого може знадобиться твоя вищість і досконалість, коли тебе відірвано від життя, та ще такою молодою? У самому розповні сил? Дорога, по якій не їздять, заростає травою й кущами.

Та хоч як тяжко й нестерпно велося їй, хоч який розпач терзав іноді їй серце, Євпраксія хотіла жити, сподівалася без надій, ждала, сама не відаючи чого. У всіх речей, що перебувають у часі, завжди є майбутнє, хоч воно їм недоступне. Невільною людина є лише тоді, коли вона порочна. Пороки ж породжуються незнанням, тому дурість і безрозсудство — найгірші з пороків. Так само як доброчинствами найважливішими слід вважати мудрість, розсудливість, твердість розуму, спокій духу. В цьому людина може досягти блаженства, але блаженство дається тільки життям за життя, тому не слід квапити біг крилатих коней смерті.

Жити! Вона хотіла жити! Повинна була жити!

Її жахлива здатність до вразливості призводила до того, що нестерпний біль душі викликався речами найпростішими: голосом вітру, променем сонця, людським криком, посвистом пташиного крила. Звикала і не могла звикнути до всього, що відкривалося її очам з висоти вежі. Несамовиті світанки в горах, а захід сонця — мов кінець світу. Телесування сухих гарячих вітрів довкола вежі, а десь у долинах — волога прохолода і шелест пшениць. Часто сизувата імла повивала ліси й гори, і щоразу це видавалося дивним, Євпраксія не могла ніяк звикнути до цього і не мала сили позбутися гнітючого настрою.

Усі стіни вежі були пошкрябані написами. Людина, навчившись писати, уже неспроможна зупинитися. Це ніби якісь приємні хворощі. У писанні намагається чоловік бодай частково передати той огром життя, який звалюється на нього і якому не завжди вміє зарадити. Тут і нестримність радості, і гнітючий сум, і намагання передати мудрість, і гостре зухвальство, і тупі дурощі, смішна похваль-

ба. Писанням засвідчуєш про свою нерозривність зі світом і водночас борешся проти самотності. Розмовляєш з людьми, з вітрами, з небом і з каменем, коли тебе кинуто в камінь, закуто, ув'язнено. Скільки душ рвалося з цього каменю, з цієї вежі, рвалися на волю, а може, й на смерть, відчаєно видряпували на твердому камені свої імена, знаки хреста і відомих лиш їм заклять, переходили у вічність, може, тільки цими подряпинами, яких ніхто ніколи не прочитає, не помітить, а коли й зауважить, то однаково не збагне.

Євпраксія діамантом свого імператорського персня дбайливо й терпляче нашкрябала коло вікна, щоб було видно читати: «Євпракс...» Вона хотіла написати ще «Адельгейд», але в цьому імені, до якого так і не зуміла звикнути за ці кілька років, було щось неприємне, якесь булькання, немов од утопленика. Найліпше було б написати просто «Пракся». Так звано її малою, звала так Журина, звав Журило, брат Ростислав, хоч ні сестра Янка, ні брат Володимир не вживали цього імені, а лише грецьке «Євпраксія», бо ж обоє були від грецької принцеси і ніколи не забували про це. «Пракся» тут не годилося. Ніхто ніколи не збагне, що то за слово і якій мові належить, а для самої Євпраксії воно й геть заказане, бо приведе лиш до давніх спогадів і викличе болісні пристрасті, яких ліпше всіляко уникати. Київ був далеко, він мовчав, імператор не слав туди послів, злий на князя Всеволода за небажання прилучитися до римської церкви, князь не слав своїх послів до імператора, не маючи в тому потреб, про власну ж доньку, видно, забув за державними клопотами, бо всі володарі, виходить, найперше дбають про справи державні, так ніби держава населена й не живими людьми, а якимись тінями, що їх має пересувати туди й сюди князь чи король, та й самі королі, князі, імператори, як пересвідчилася Євпраксія, були не чим іншим, як тінями, що не тільки нічого спільного не мали з живим життям, а навпаки — були ворожі до нього.

З усіх людей, що полишила в Києві, мала двох справді живих: Журила і воєводу Кирпу. Не знала, чи Кирпа знається на письмі, тож вимушена була обмежитися самим

Журилом. У хвилини, коли було особливо тяжко і не могла ні читати, ні дивитися у вікно, ні спати, не знала, куди й подітися, писала Журилові листи. Не справжні листи, не пергаментні хартії з печатями імператриці германської на червоному воску, двосторонніми, з так званою контрасигіляцією, себто витисками з обох боків. То були дивні листи. Писані й неписані. Ніколи не відправлені. Бо й відправляти не було чого. Листи в умі. Короткі й дивні, зрозумілі тільки їм двом, а іноді — самій лиш Євпраксії.

«Весна кінчається, і плачуть птахи. А може, то я плачу?»

«Коли тоне дзвін, тоне й луна від нього».

«Навіщо літає вороння над вежами?»

«Однолист — чи чув ти про таку рослину? А ще є одолень. І є приворотне зілля, зване тут anacampserum. Розповідають, як один муж задумав убити жону свою і повів її до лісу, а вона, йдучи, урвала того зілля й тримала в руці, аж муж стратив свій злий намір. І так було й удруге, й утретє».

«Сонце висушило травневі дощі».

«Як посилали до Бога звістку про своє життя? Чоловік спорядив сокола-винозора, і той зразу й долетів. А жінка послала сову. Та сова що пуститься в путь уночі, а вже й день. Сова — на землю і спить цілий день. Надвечір схоплюється, летить, летить цілу ніч, а почне світати — зборює її сон. Так звістка й досі не долетіла».

«Цвіркун відлічує час, і з жахом думаю про сиве волосся».

«Пам'ятаєш, як разом дивилися на сніг? І цього року він, мабуть, знов упав на Київ».

«Я сумую в глуху осінь».

«Колись ми з тобою були в Софії на княжих хорах і дряпали там на стіні. Що ми там писали? Прочитай, Журило!»

ЛІТОПИС
ДВІ ПАРАЛЕЛІ

У той самий час, як Євпраксія вперше почула, що круглиться в ній плід, у Бургундії, у замку рицаря Тесцеліна Фонтень, жона рицарева Алета відчула те саме, але, як

напише згодом про це монах Вільгельм, «їй приснилося предзнаменення майбутнього, а саме: що вона заключає в своїй утробі білого собачку з рудуватою спинкою і собачка гавкає». Налякана таким сном, Алета звернулася до свого духівника, але той заспокоїв її, пригадавши слова Давида до Бога про його неписьменних, але затятих пророків: «Щоб ти полоскав ноги твої в крові, а для язиків псів твоїх була з ворогів частина їх». Духівник сказав жінці: «Не бійся: це добре, ти будеш матір'ю знаменитого собаки, який зробиться стражем дому Господнього і візьметься голосно гавкати на ворогів віри. Це буде славетний проповідник і, як добрий собака, зцілювальними властивостями свого язика вилікує многі хвороби душі в багатьох».

Син Євпраксії помер, щойно народившись, бо був надто слабий, зачатий у муках, так само народився, так само зійшов зі світу.

Рицарська жона в Бургундії привела на світ свого сина в той самий день, що й германська імператриця, але рицарський син вижив, хоч і мав природу знікчемнілу до краю. Названо його Бернардом, видно, вибравши ім'я, сказати б, вільне для святощів, бо на той час багато імен уже були зайняті святими покровителями різних ремесел і занять. Юрій був покровителем рицарів, Іоанн і Августин — теологів, Козьма і Дам'ян — лікарів, Катерина — філософів, ораторів і поетів, Лука — малярів, Цецілія — музик, Фруменцій і Гвідон — купців, Григорій — студентів, Варвара — будівничих, Юліан — коханців. Від пошесті оберігали святі Антоній, Себастян, Адріан і Христофор, від падучої — Валентин, від лихоманки — Петронела, від болю зубів — Аполлонія, від каменів у нирках — Ліберій.

Ім'я Бернарда було, як видно, ще вільне, тож мати, вірячи в пророкування свого сповідника, надала його своєму кволому новородку. З Бернарда не було ніякої користі в житті, тому він прилучився до людей, ні на що не здатних, — до монахів. Став монахом-цистерціанцем в Цітo, коло Діжона, і відразу відзначився такою нікчемністю свого тіла, що його слід було вважати або напівтрупом, або святим. Проживши рік у келії, він не помітив, чи була там стеля. Побувавши у тому чи іншому монастирському при-

міщенні, не міг ніколи сказати: одне там вікно, два, три і чи взагалі є вікна. Вільгельм пише про це так: «Умертвивши в собі будь-яку цікавість, він не одержував нізвідки вражень». Про природу Бернардову Вільгельм пише таке: «Шлунок його був такий зіпсований, що він негайно низвергав ротом ще неперетравлену їжу. Коли ж випадком дещо встигало перетравитися і силою природи виходило звичним шляхом, то при слабості нижніх частин тіла і це відбувалося з неймовірними стражданнями».

Здавалося б: навіщо стільки уваги такому недосконалому створінню? Але саме такі збочення від здорової природи часто цінуються деякими людьми. Абат монастиря Цітo Стефан, так само як духівник рицарської жони Алети, побачив у недужому Бернарді щось майже святе і послав його на чолі частини братії, щоб заснував монастир у Клерво, у Полинній долині ріки Об, здавна відомій як пристанище злодіїв. Так незнаний нікому Бернард став Бернардом Клервоським. Це був той самий Бернард Клервоський, який сколотив усю Європу в другий хрестовий похід, власноручно нашивав хрести на шати рицарів і королів, розірвав для цього власний одяг, здобув славу зцілителя від недугів і нещасть; натовпи, вірячи в його святість, обривали на ньому одіж, цілували ноги, просили життя і спокою. А він, не маючи сам ні людського життя, ні спокою, метався по всіх землях, знесамовитілий, ошалілий, гнав тисячі на смерть, на страждання, на злочини. І ніхто не назвав його злочинцем — називали святим.

Двоє невдало народжених того самого дня, того самого року. Один помер відразу. Другий ліпше б помер, ніж мав принести людям стільки лиха.

Між ними не було ніякої дотичності, ніякого зв'язку, просто часовий збіг — більше нічого.

Друга паралель зачіпає двох жінок, різних за віком, але багато в чому однакових: у становищі, в багатстві, в освіченості, у впливовості. Відразу ж слід зауважити, що однаковість та суто поверхова, бо кожна з двох жінок посвоєму розпорядилася перевагами свого становища і, як наслідок, одну забуто, так ніби й не було її на світі, і лиш у давніх хроніках можна знайти скупі рядки про її страждання, а друга міцно посіла своє місце в історії.

Одна з цих жінок — Євпраксія. Друга — графиня Матільда Тосканська. Власне, Матільда, як жінка передбачлива, не покладалася на випадкове сумління істориків, а тримала коло себе в замку Каносса схильного до укладання латинських віршів монаха Доніцо, який під пильним наглядом графині неквапливо й з належною шанобливістю написав поему, названу «Життя Матільди» (Vita Mathildis), сто з чимось пергаментних хартій по двадцять два рядки в кожній, коштовні мініатюри — золото, кіновар, блакить, зелена, брунатна, чорна барва, стиль біблійно-заплутаний, спрямування епічно-панегіричне. Творіння Доніцо (рукопис зберігається у Ватиканській бібліотеці), видане 1724 року в Мілані в п'ятому томі творів давніх італійських письменників, і тепер примірник його можна знайти у великих державних публічних бібліотеках у відділі, який зветься «мораторій», себто відділ рідкісних книг, мертвих для сучасників, потрібних іноді хіба що таким дивакам, як автор цього роману. Але мова тим часом не про Доніцо, а про Матільду.

Народилася вона 1046 року, себто було старшою за Євпраксію на 25 років. Прадід Матільди був граф Реджіо, Модени й Мантуї. Дід здобув у власність Феррару й Брешчію, одружившись з маркграфинею північної італійської марки. Батько Боніфацій з'єднав марку з Тосканою і герцогством Сполето, завдяки чому став одним з найбільших князів Італії. 1030 року він одружився з Беатрисою, донькою Фрідріха з берегів Лорану, вперше порушив традицію дому Каносса бути лояльним до імператора і став бунтувати проти Генріха III. У 1052 році був таємно вбитий. У наступні три роки так само таємно були вбиті його старша донька Беатріче і син Фредерік. Матільда стала власницею величезного спадку. Генріх III кинув Матільду з матір'ю до в'язниці в Германії, але саме тоді помер, і двох вельможних жінок незабаром випущено. З ув'язнення Матільда вийшла навіки ворожою до всіх германських імператорів. Тому дім Каносса відразу став на боці папи Григорія-Гільдебранда в його конфлікті з імператором за інвеституру.

Матільда одружилася з бароном Годфрі, але шлюб той був досить дивний: Годфрі сидів у своїх ломбардських ма-

єтках, не маючи ніякого бажання переправлятися через ріку По, а графиня Тосканська приймала в Каноссі папу Гільдебранда, і вся Європа гула чутками про їхні таємничі нічні сходини. Маленький папа і маленька чорнява графиня. Вимагав целібату для всіх священиків своєї церкви і відкрито замешкував у оточеному потрійними мурами замку з жінкою, яка на той час стала вдовою, бо барон Годфрі десь тихо помер у своїх володіннях, відповідно намноживши багатства Матільди.

Важко навіть сказати: хто кого наблизив до себе — папа Матільду чи Матільда папу. Обдарована розумом і відповідними хитрощами, жінка знає, що часто ліпше бути посередницею, ніж повелителькою, на яку неминуче падає тягар відповідальності. Матільда без кінця повторювала: «Ми з найсвятішим папою», «Найсвятіший папа велів передати», «Найсвятіший папа вважає...» Могла вкладати в свої завідомлення будь-що, і все це йшло мовби від самого папи. Могла виказувати коштом папи владність, непоступливість, жорстокість або милосердя, залежно від потреб і обставин. В січні 1077 спостерігала в Каноссі принизливу сцену каяття імператора Генріха. Вдавала, що співчуває імператорові, клопоталася перед папою за його прощення, хоч сама ж привела Генріха до Каносси, платячи за кривди, нанесені їй і її родові ще його батьком.

(В рукопису Доніцо є відповідна мініатюра: Генріх стоїть на колінах перед Матільдою, що велично возсідає на високому графському троні. Золота живописець поклав на Генріха й Матільду однаково, зате обділив імператора багрянцем, увесь віддавши графині).

Коли Гільдебранд помер, Матільда не розгубилася. Підтримувала його наступника Віктора, тоді — Урбана, якого намовила розпочати війну проти імператора. Одружилася з баварським герцогом Вельфом, підняла всіх невдоволених германських князів, не злякали її військові успіхи Генріхові, який привів до Італії велике військо й захопив багато городів і замків. Він узяв Мантую, Пізу, Лукку, сплюндрував маєтки Матільди. Неминуче мав бути покараний. Простежувала через своїх вивідників кожен вчинок, кожен крок Генріхів, як тільки-но ображений безпідставними підозрами імператора син його Конрад виїхав з Верони, його

зустріли посланці Матільди, коли ж потрапив він до рук імператорської погоні, визволили його знов-таки люди Матільди і Вельфа, з великими урочистостями зустрінуто Конрада в Каноссі і незабаром за благословенням самого папи Урбана коронувано в Мілані королем Італії.

Син пішов проти батька. Тепер папська (власне, Матільдина) сторона мала свого главу, проголошеного публічно, Генріх відразу відчув наслідки такого хитрого Матільдиного кроку, від нього відпадали город за городом, замок за замком, йому зраджували, від нього втікали, він вимушений був відступати, вже не сиділося спокійно й безтурботно в Вероні, мав знову, як у молодості, метатися, битися, знесилюватися.

Євпраксія сиділа у вежі, забута імператором, але не забута Матільдою. Та розуміла, якою силою стануть проти Генріха дві такі жінки, як вона й імператриця, коли з'єднаються.

І маленька графиня стала готувати це поєднання. Дбала не про Євпраксію — керувалася зненавистю до імператора. Він уперто відмовляв своїй жоні спорядити посольство до Києва? Гаразд, вона пошле до князя Всеволода своїх людей з дарами й вістями про дочку і матиме незабаром звідти вісті. Він ув'язнив імператрицю в кам'яній вежі, сховавши молоду жінку від усього світу, так що ніхто вже й не знає, жива вона чи мертва? Гаразд, Матільда визволить імператрицю, хоч би для цього довелося розвалити вежі половини Італії!

Негоже, коли такі дві жінки роз'єднані. Надто ж, коли вони живуть у тій самій землі.

Так переплітаються стежки життя, і ще й не знати, чи не послав би Бернард Клервоський у хрестовий похід сина Євпраксії, коли б той не вмер у день свого народження, а вижив і став імператором, королем або й просто власником золотих острог.

СОКОЛИНА ВЕЖА

Похмура зима роздягла дерева, оголила землю, била в камінь холодною пронизливістю вітрів, од яких здригалася й стогнала вежа. Порятунок був тільки у вогні, який

розкладала в кам'яній печі Вільтруд, приносячи дрова від кнехтів з їхньої вежі, де було все: вино, жирна їжа, паливо, зброя, п'яні вигуки, регіт, смачний сон, бездумність і безтурботність. Але дрова, хоч звідки принесені, однаково горять і зігрівають, вогонь весело потріскує, теплий дим наповнює вежу, нагадуючи дим лісових багать, викликаючи спогади про все втрачене. Чомусь згадувала Євпраксія, вдивляючись у теплий вогонь, як ще малою, у Переяславі, повіз її вже й не пам'ятає хто на ламання калини. Їхали довго травами, летючі сліди кінські відбивалися в траві, трава в кінських слідах була відкинута назад, а в людських — почовгана, прим'ята наперед. У перелісках уже падало листя. Червоніло між деревами, мов мертві лисиці після вдалих ловів. Калина росла в низині, коло річки. Поки мала Євпраксія зі своїм супроводом добралася туди, жінки вже почали ламати калину, в'язали її в пучечки, наповнювали лозові розложисті кошики червоною стиглістю, — калиново-стиглі жінки, з піснями затаєно-гріховними, повними лукавих натяків на щось бентежне й п'янливе. Тоді мала Євпраксія нічого ще не вміла збагнути, тепер лишався самий спогад перед цим вогнем у камені, червоним, як давня калина з дитинства.

Все ж зима, попри її непривітність, якось ніби помагала легше зносити неволю, забувати про неї, бо час розполовинений був між холодом і жданням тепла на ранок, коли вогонь у печі давно вже затухав; жар поймався сірим попелом, камінь нахолоняв, і з-під хутряного покривала страшно було виткнути навіть носа, Євпраксія не думала ні про що, окрім тепла, нетерпляче ждала появи Вільтруд, думала про ту хвилю, коли знов у печі загоготить полум'я, і теплі хвилі тепла торкнуться її обличчя, і вежа сповниться життям і надією.

Пори року тут мовби зливалися, не було ні весни, ні осені, — тільки безкінечне літо з одноманіттям спеки і оця недовга зима, що, здавалось би, мала лякати ув'язнених, несучи їм загрозу холоду, а насправді несла полегкість, бо коли людина занурюється в клопоти найпростіші, дбає лише про потреби свого тіла, тоді зболена душа її має спо-

чинок і сили притікають до неї, як весняні соки в живе буйне дерево.

Зима тут потопала в потоках холодної води, невідповідність дощів порі року мимоволі навертала Євпраксію на спогад забутої вже давно розповіді Журининої. Мовляв, дощі пускає глухий янгол. Бог йому каже: «Йди туди, де чорно», а він, не розчувши, падає, «де вчора», Бог: «Іди туди, де просять», а той сипле, «де косять», Бог: «Іди, де ждуть», а той ллє, «де жнуть».

Мабуть, той химерний глухий янгол, заливаючи тут Різдво потоками дощу, пригнав за тим дощем до Верони і Генріха з його прибічним папою Климентом. Імператор, виказуючи поштивість до церкви, урочисто зробив великі вклади в два веронські абатства на пам'ять своїх рідних і покійної імператриці Берти. Про живу було забуто. Щоправда, барон Заубуш за повелінням імператора перевірив сторожу, побував навіть у Вежі п'яного кентавра, але не піднявся нагору, бо коли перелякана Вільтруд прискочила до Євпраксії з вістю, що у вежі з'явився страшний одноногий барон, імператриця послала її вниз попередити Заубуша, щоб не смів з'являтися перед нею.

Дівчина скотилася по східцях, мало не впала на Заубуша, той не розгубився і не здивувався вельми, притримав її коло себе, не дав розтулити рота, сказав загадково-притишеним голосом:

— Даремно бігаєш. Не до імператриці прийшов — до тебе.

— До мене?

— Тихо. Ніхто на сім світі не повинен про це знати.

— Тоді як же? Мене вб'ють!

— Житимеш, дурна! Ще й як житимеш! Дякуватимеш старому Заубушеві...

Євпраксія не знала нічого про ту розмову. Та й про що могла знати? Гордий дух її призвичаївся до відокремленості й цілковитої відірваності від щоденного життя, яке текло внизу, не поповнювала звідти ні своїх знань, ні снаги, живилася якимсь таємним запасом душевних сил, що був, виходить, невичерпний, коли змогла вже стільки просидіти у вежі.

Не бачила, як імператор у неділю ставав із своїми п'ятими баронами коло собору і стежив, як веронці в святкових убраннях обережно обходять калюжі. Тоді ставав, широко розставивши ноги, коло калюжі і, колупаючи кінцем меча в багнистому дні, норовив обляпати болотом особливо ошатно одягнених. Чоловіки мовчки зносили наругу, жінки з вищанням утікали, але їх обприскували багнюкою імператорські прибічні, що з реготом ганялися за втікачками.

Не чула, як хвалився Генріх на учті, одурівши від пиятики: «Ось витягну імператрицю з вежі й піддам її карі за розпусту. Звелю поставити на кладовищі з піднесеними догори руками, опертими на двох схрещених мітлах. Хай вийдуть з неї слов'янські гордощі!»

Не знала, що імператор замкнений у Вероні, оточений звідусіль, зіпхнутий на самий край Італії, коли ж хотів стрітися з угорським королем Владиславом, аби зажадати помочі, то Матільдин муж Вельф не пропустив його крізь гірські проходи.

Іноді людині ліпше не бачити, не чути, не знати. Тоді можеш зосередитися на собі самій, спитати себе: що я можу знати? Що повинна робити? На що сподіватися?

Спитала про це абата Бодо. Той відбувся звичним: блаженні, хто діє в ім'я Господнє.

— А хто діє? — зухвало поцікавилася вона.

— Ті, хто йдуть по путі Господній.

— Хто ж іде?

Бодо стривожено глянув на імператрицю. Не звик до суперечок тут, у вежі. Приходив, говорив. Євпраксія мовчала. Сповідатися не мала в чому. Гріхів не мала ніяких, хіба що в гордині своїй вважала, що цілий світ завинив перед нею. Але абат уникав такої розмови, бо звик у житті до обережності, а тут, розумів це, потрібна була обережність просто неймовірна.

— Зима довга, дочко моя, — сказав по змозі м'яко, — я хотів би знайти для вас такі книги, які принесли б вам утіху в самотності.

— А чому ви не приносите мені благословення від найсвятішого папи?

— Я хотів би це зробити, але...

— І як то може бути: Бог один і його намісник на землі має бути один, а в Італії відразу два папи? Здається, бувало відразу й по три? Як то, отче?

— Дочко моя...

— Ви боїтеся відповісти, отче? Я спитала, хто ж іде по путі Господній? Чи той папа, що з імператором, чи той, що з Матільдою?

— Я не можу вам цього сказати.

— Не знаєте чи боїтеся?

— Не можу, дочко моя. Скажу вам лише: папи Климента не бачу, не допущений, нікуди не допущений, бо маю спільну долю з тобою, дочко моя. Плоть моя має вихід з сеї вежі, а дух перебуває тут постійно.

— Я мала б відчувати це якось.

— Для того потрібен час. І терпіння.

— Скільки ж? І того й того вже було задосить!

— Терпінню немає меж.

— А знанню?

— Знання — то і є терпіння. Що досконаліша істота, то вразливіша вона до страждань.

— А до насолод?

— Лише грубі натури. Грубі й порочні.

— Все ж мені було б радісно відчути себе тут несамотньою. Відчути ваш дух.

— Думай про дух Божий, дочко моя. Блаженні, хто...

Це вже Євпраксія знала давно. Відвернулася досить непоштиво, знаючи, що судити її за це ніхто не зможе. Щоправда, співчуття від абата теж не очікувала, бо таке почуття йому було чуже.

А з духом справді спізналася вже повесні, та був то не той дух, що про нього святобливо говорив абат.

Могутній дух волі в хижому посвисті пташиних крил об'явився Євпраксії звідти, звідки й не ждала ніколи — зі сторожової вежі. Кнехти гніздилися внизу, пильнували стінного переходу, верх вежі весь цей час був вільний, а з весни поселився там чоловік майже так само самотній, як Євпраксія, але не цим він привернув її увагу, а своїми соколами. Чоловік був сокольником. Чий — імператорський,

баронський, єпископський, а чи сам по собі? — не важило. Видно, так само відвик від людей, як і вона, звик до мовчання, до самотності, наклало це на нього печать суворості й навіть, сказати б, хижості, надто ж у погляді глибоких чорних очей, але різнився він од імператриці, що мала б загинути від неробства, своєю неймовірною зайнятістю. Бо вчив соколів. Не літати, ні, — до цього привчені були від народження. Але гнатися саме за тою здобиччю, на яку вкаже чоловік, і летіти не кудись, а куди вкаже чоловік, і летіти не якось, а якнайвище, найголовніше ж: не втікати від людей, щоразу повертатися до господаря, всідатися на шкіряну рукавицю, слухняно ждати нових спонук.

Соколів годилося ростити саме у високій вежі, щоб звикали високо злітати. Ось і вибрав ту вежу сокольник, і віднині вона стала для Євпраксії Соколиною вежею.

Соколи вилітали просто в неї з-перед очей, здавалося, відчуває на своєму лиці вітер від їхніх крил, вони вишугували в піднебесся з такою нагальністю, з таким завзяттям, аж ніби в тобі теж щось зривалося й летіло за ними, разом з ними, спільно з отим невпокореним могутнім духом жадоби волі, простору, безмежжя.

Завжди неуважлива до занять простого люду, Євпраксія тепер з якимсь болючим вдоволенням стежила за всім, що робить сокольник. Незабаром не було для неї ніяких таємниць ні про того чоловіка, ні про його сірих вихованців. Все ж таки більше приглядалася до соколів, бо й що чоловік та ще усамотнений? Мало спить, мало їсть, ні з ким не говорить, суворість — спосіб його буття, у клопотах — порятунок од розпачу.

Вразила Євпраксію жорстокість сокольника. Не могла без гніву й обурення бачити, як пускав він своїх соколів на перелітне птаство, на диких гусей, на журавлів, на лебедів. Може, летіли вони й до Києва, може, ждуть їх там такі малі діти, як була колись вона, прислухаються, чи не заячить у темному весняному небі, чи не закурличе. А журавель ніколи не долетить, і лебідь не прилетить на дніпровські плеса, бо збитий хижим соколом на цю тверду кам'янисту землю. І повинен у тім суворий сокольник, який не знає жалості.

Однак згодом вона все ж простила сокольникові його вимушену жорстокість, збагнувши, що за волю доводиться завжди платити. Іноді й чиєюсь смертю. Для сокола захват волі, а для лебедя — смерть. В одних крилах — посвист розкованості, хижої нестримності, голос безмежжя, в інших — приреченість. Не може бути волі взагалі й для всього. Отримуючи волю для себе, неминуче відбираєш її в когось, не маючи ніяких обмежень, тим самим обмежуєш безліч інших істот, може, саме через те так охоче кидають до в'язниць простих людей всі королі й імператори: тоді почуваються вільнішими. І Генріх замкнув її до вежі для того, щоб не мати коло себе ще одної коронованої голови, надто ж, що не мав у ній потреби, як у жінці. Але ж імператор не сокіл, хоч так само хижий.

Соколів треба було годувати пташками, ставити свіжу воду, щоб купалися й сушилися на сонці. Сокіл повинен мало спати, тоді він зліший і слухняніший. Сокольник часто годував птахів, накладав їм на голову шкіряні каптурці, путав ноги й носив на тонкім обручі, щоб не спали і втрачали дикість. Літати попервах пускав на шнурі-довжику, щоб поверталися до вежі. Після цього знов годував і підставляв воду для купання. Згодом став пускати вже й без шнура, вимахував з вікна вежі чимось сірим на довгій мотузці, видно, приваблював птахів назад.

Євпраксія спершу не дивилася на все те, неспроможна збороти відразу до вежі, де сиділа її сторожа, та згодом несила було їй відірватися від споглядання соколиного життя, яке розгорталося перед її очима.

У високих вежах вигодовують соколів. Забирають соколят з гнізда і привчають платити неволею за ліпше знання волі, за хиже вміння насолоджуватися нею, осягати всю її безмежну обмеженість. Чи не так склалося і її життя? Мов маленьке соколя, вирвано її з рідного гнізда, кинуто в холодну чужину, приборкувано, затуляно очі чорним каптуром, зв'язувано руки й ноги, закуто, врешті, у камінь. Може, хоч всемогутній дух соколиної свободи якось порятує її, дасть снагу, терпіння й надії?

Тепер не відривалася від споглядання того, що діялося в Соколиній вежі, аж врешті помітив те похмурий сокольник

ник, а може, помічав те давно, та тільки через свою відлюдькуватість не виказував. Однак, хоч який ти відлюдько, а маєш знати, що дивиться на тебе сама імператриця, до того ж молода й гожа жінка, опріч того — ув'язнена, нещасна, безпомічна. Яке ж треба мати серце, щоб лишатися байдужим перед такою жінкою?

І одного ранку, щойно Євпраксія з'явилася коло вікна своєї вежі, похмурий сокольник поштиво вклонився їй. Вона чи не помітила, чи подумала, ніби їй видалося, але сокольник вклонився й назавтра, і ще, й ще, тепер уже вона відповідала цьому чоловікові, повільно прикриваючи очі повіками, даючи йому зрозуміти, що помічає його поштивість і належно її цінує.

Якось удень Вільтруд, захекана й розпашіла, прискочила знизу, несучи якісь дивні речі. Мовчки подала їх імператриці, та мало не відсахнулася.

— Що то?

— Ваша величність, передано вам.

Якась груба шкіряна рукавиця, вся подряпана, так ніби точили об неї пазури самі дияволи. Два скріплені між собою пташині крила з прив'язаною до них брудною, замуцьованою мотузкою.

— Хто передав? Навіщо ти це принесла сюди?

— Сокольник, ваша величність. Просив прийняти.

— Оце все? Що маю з ним робити?

— Він дарує вам сокола, ваша величність.

— Ти хотіла сказати — оці крила?

— Ні, живого сокола. Він просить вас надягти рукавицю і ждати, поки він пустить з своєї вежі сокола. Тоді треба розмахувати цими прив'язаними крилами. Це зветься вабило. Сокіл, приваблений крилами, прилетить до вас і сяде вам на руку.

— Але я не вмію махати цим. І... не хочу.

— Ваша величність, дозвольте мені.

Євпраксія вказала їй на вікно.

— Але прошу вас — надягніть рукавицю. Бо сокіл так і впаде.

— Звідки ти знаєш?

Вільтруд не відповіла: висунувшись з вікна, щосили крутила вабилом. Тоді зашепотіла злякано:

— Летить, падає, ваша величність!

Євпраксія невміло надягла шорстку рукавицю. Смішно, але хвилювалася, так ніби вперше надягала шати імператриці. Кинулась до вікна, відтрутила Вільтруд, наставила рукавицю.

Птах, наближаючись до землі, опускає хвіст, розпростує його пір'я, підносить голову і легко й швидко вдаряє крилами, щоб пригасити швидкість і сісти лагідно. Сокіл падав каменем. Чи й запримічав висунуту з вікна рукавицю, чи запам'ятав, звідки викручувалося вабило, летів зі свистом, так ніби намірявся врізатися в камінь вежі й розприскатися бризками. Євпраксія мало не закричала від страху за сокола, але він попередив її, шугнув побіля обличчя, вчепився в рукавицю, круглооко втупився в жінку, мабуть, дивуючись такій зміні господаря, хижо наставив на неї жорстокого дзьоба, стрепенувся, мовби зриваючись до льоту, але тут Вільтруд вправно накинула йому на голову шкіряний каптурець, і засліплений птах з криком задряпався по рукавиці, вже неспроможний злетіти, безпорадний і слухняний.

— Він буде наш! — вигукнула Вільтруд.

— А що з ним робитимемо?

— Я годуватиму його, купатиму. Ви пускатимете до самого неба. Сокольник дасть нам пташок для годівлі. Я поставлю для сокола воду.

— А що скаже абат Бодо? — всміхнулася Євпраксія.

— Хіба Бог — проти птаства? Адже й Божий дух злітає птахом.

— Не соколом же — голубом.

— Це коли він ні з ким не воює. А в Германії єпископи постійно воюють. Тут, виходить, теж. Хіба то не Божий дух штовхає їх до того?

— Спитай абата Бодо.

— Я боюся його. Він такий суворий.

— Сокіл суворіший, а ти не злякалася. Бачиш, які в нього пазури. А крила? Мов залізні.

— Однаково це птах.

— А коли помітить у нас сокола сторожа?

— Ваша величність, вони не помітять!

— Чому так вважаєш?

— Вони ніколи не дивляться вгору.

— Як ти довідалася?

— Ваша величність, вони не можуть дивитися вгору. Так само, як... як ви не можете дивитися вниз.

— Не вигадуй, Вільтруд, ліпше нагодуй сокола.

Так встановився зв'язок між вежею П'яного кентавра і Соколиною вежею. Мовчазна виміна поклонів і поглядів, перельоти птахів, нестримний дух волі. Забуто про сум, про самотність, відкладено книги, не зауважувано тепер ні трав, ні квітів, ні зелених дерев, ні щедрот літа — у небо, у небо, тільки в небо!

І, як то завжди буває, що більше прагнеш до неба, то болючіше доводиться відчувати тверду землю суворої безжальності. Євпраксію відкинуто було несподівано, ніщо не вказувало на те, що мало статися, колись вона нетерпляче ждала змін, їх не було, тепер не жадала нічого — і зненацька поставлена була перед вибором.

Але перш ніж вибирати, мала пройти ще одне коло свого пекла, свого мучеництва. Хоч спала Євпраксія мало, але десь передсвітом все ж западала в міцний сон, який того разу був порушений брутально й незвично. Тепер чи спала, чи й не спала, бачила, чи, може, марила, а то й просто згадувала, хоч, сказати відверто, час був не для згадувань і не для нагадувань. Може, то було й не з нею, бо вже за кілька десятків літ нібито сталося з одним безпутним монахом, і він описав з'яву, поклавши тим своїм описом початок традиції, яка вже не мала кінця і прилучала до цієї дивної справи людей навіть геніальних. Ще в Кведлінбурзі, де було зібрано все рідкісне, що вийшло будь-де з монастирських скрипторіїв, Євпраксія могла прочитати ту книгу лисого безпутного монаха, могла й не прочитати, це не важило, бо ж однаково судилося їй пережити те саме і побачити в своїй вежі ще й духа злоби.

Воно з'явилося перед сонною Євпраксією на світанні. Маленьке й відворотне страховисько, що ледь нагадувало людську подобу. Воно було невеличке на зріст, з довгою і худою шиєю, спитим на синець лицем, чорними очима, лоб мало зморшкуватий і вузький, плоский ніс, величезний рот,

товсті губи, підборіддя коротке й загострене, цапину борідку, вуха прямі й гострі, волосся брудне й сторчком, зуби мовби собачі, потилиця звужена на клинець, випуклі груди, горб на спині, відвислий зад і смердючий одяг. Все його тіло здавалося зсудомлене від руху. Страховисько вхопилося за край її ложа, страшно потрясло його і стало кричати: «Ти недовго зостанешся тут!»

Євпраксія прокинулася від жаху. Коло її ліжка стояла в темряві Вільтруд, біліла в пітьмі чистим своїм лицем, тихо кликала:

— Ваша величність, ваша величність!

— Що тобі? Налякала.

— Дозвольте, ваша величність.

— Що сталося? Ти з'явилася мені в образі злого духа. Досі вискакує серце з грудей, як згадаю те, що бачила щойно. Чому не спиш?

— Дозвольте йому ввійти, ваша величність.

— Кому? Хто тебе прислав?

— Він хоче вам добра, ваша величність. І я завжди хотіла вам добра.

— Хто? Про кого ти?

— Там барон Заубуш, ваша величність.

— Барон? Уночі? Тут? Чого йому треба?

— Дозвольте йому сказати, ваша величність?

Євпраксія прокинулася остаточно. Побачити наяву диявола, мало не доторкнувшись до нього рукою, і почути, що десь тут Заубуш? Забагато навіть для неї, хоч уже відвикла дивуватися. Але Вільтруд просила так улесливо й принизливо, що й не схоже було на одноногого барона. Хіба він просив коли-небудь, хіба вдавався до послуг таких безпомічних посланців?

— Чого йому тут треба? Не бажаю бачити цього чоловіка.

— Він дуже просить, ваша величність. І я прошу теж.

— І ти? За Заубуша? Чи знаєш його як слід?

— Дозвольте, ваша величність.

Видно було, що не відстане. Ось так, ухопившись за край ложа, мов той нечистий з видіння, стоятиме й до ранку, й цілий день, благатиме за того барона, який, влас-

не, міг би ввірватися й без попереджень, без благань, за своїм звичаєм.

— Де той барон?

— Він тут.

— Хай увійде. Але ти зостанься.

— Не смію, ваша величність.

— Велю тобі.

Вільтруд зникла. У вежі ще панував морок, і хоч очі Євпраксії були призвичаєні до нього, все ж вона чи й помітила Заубуша, який з'явився нечутно, не стукав нахабно своєю дерев'янкою, став якийсь мовби нижчий, менший, може, то й не барон, а знов злий дух? Поклала мовчати вперто й затято, послухати, чого йому треба, хто прислав сюди, що вони там ще затівають.

Здалеку долинув до неї голос. Належав Заубушу, у цьому не було сумніву, але чомусь без звичного для барона нахабства й різкості.

— Ваша величність!

Євпраксія мовчала.

— Що ви думаєте про мене, я знаю. Але ж ваша величність!

Вона не озивалася.

— Заубуш — брудна свиня, всі це знають і всі це кажуть. Йдеться не про Заубуша. Про вас, ваша величність.

Кожному завжди йдеться про нього самого. Чи задля цього треба було будити її?

— Ваша величність, ви не хочете мене слухати?

Мовчить — отже, слухає. Вже цього задосить для такого брудного чоловіка.

— Я виступаю не від свого імені, ваша величність.

Ніколи не виступає від свого імені. Всі це знають. Не таємниця для неї.

— За мною стоять аж он які сили, ваша величність! Більші за самого імператора!

Що їй до імператора, і до тих сил, і до всього на світі? Вже звикла покладатися на власні сили, черпати з власних джерел. Аби лиш не зміліли, не всохли, не зникли!

— Ви пошкодуєте, ваша величність!

Навіть не дивилася в його бік. Одвернута плечима, втуплена в кам'яну стіну, за якою був безмежний простір. Линула туди серцем, душею. За гори, поза небеса, додому! Чому там, удома, вчили її тільки добра? Чому ніхто не вчив суворості? Змалечку, від самого народження, від першого крику вчити, що світ жорстокий, безжальний, твердий і треба вміти змагатися з ним, опиратися йому, виступати при потребі проти нього, знаходячи для цього сили. Виступати хоч проти всього світу! Відважно, зухвало, відчайдушно! А вона не вміла навіть спопелити поглядом, убити словом якогось там Заубуша. Зневажала, ненавиділа, але мовчки, безсило, власне, лякливо. Бо ще й не знати, які наміри в того негідника. Може, посланий для вивідництва, може, задумали з імператором ще тяжчий злочин проти неї? А вона безсила.

Заубуш зник так само нечутно, всупереч своєму призвичаєнню, не лаявся сотнею тисяч свиней і не гримів дерев'янкою, майже відразу по його зникненню знов зродилася коло імператриціного ложа ясноволоса Вільтруд, упала на коліна, вхопила руку Євпраксії, цілувала, плакала.

— Ваша величність, ваша величність! Чому ви не захотіли його слухати?

— Дурна ти, Вільтруд. Адже я слухала. Чула все, що говорив цей чоловік.

— Але ж ви мовчали, ваша величність!

— Я не хочу говорити з негідником.

— Ви несправедливі до нього, ваша величність!

— Несправедлива до Заубуша? Вільтруд, ти ще надто мало знаєш.

— Я... я знаю все. Він хоче вас визволити, ваша величність.

— Заубуш? Визволити?

— Так. А ви...

Дівчина заплакала ще дужче. Не могла вже й говорити.

— Заспокойся, Вільтруд. Йдеться ж про моє визволення. Чого маєш плакати? Ти вільна.

— Ви не захотіли... для мене...

— Для тебе? Що для тебе, Вільтруд? Кажи. Я допоможу, коли матиму змогу.

— Від вашої волі... моє щастя...

— Дякую тобі, моя дівчинко. Але ти можеш бути щасливою й так. Ждати моєї волі?

— Барон звелів, аби я... Мала намовити вас...

— Намовити? До чого ж, моя дівчинко?

Вільтруд витерла очі. Сяйнула ними сумно й жалібно.

— Він обіцяє взяти м е н е в ж о н и.

— Тебе в жони? Кому ж?

— Собі. Адже він ще ніколи не мав жони. Нічого не мав. Він глибоко нещасний.

«Нещасний» ніяк не тулилося до Заубуша, не мало з ним нічого спільного. Але ж яку треба було мати душу, щоб побачити щось людське в баронові?

— Він обіцяв узяти тебе в жони?

— Так. За однієї умови. Аби я намовила вас утекти з вежі.

— Мене? Намовити? Утекти?

— Він вам допоможе. Він уже все підготував. Він добрий і гарний. А ви... відмовляєтеся. Чому ви відмовляєтеся, ваша величність?

Євпраксія не могла стямитися. Вже переконалася, що в цьому світі чиєсь щастя і чиясь воля можливі тільки коштом чужих нещасть і ув'язнень, тепер несподівано поставало перед нею геть неочікуване: хтось може бути щасливий завдяки її звільненню! Дивне щастя і ще дивніша воля, отримана такою ціною. Але ж не жорстока ціна, а добра, якась особливо людяна, хоч, коли задуматися, однаково є в ній щось не зовсім чисте, коли замішано тут такого чоловіка, як Заубуш, та й маленька Вільтруд плаче не тому, що її імператриця лишається в вежі, а через поруйнування своїх сподівань на щастя. Нічого нема безкорисливого на світі. У своїй доброті ця дівчинка з янгольськими очима так само безжально-жорстока, як і Заубуш, як імператор, як усі ті, хто дбає передовсім про себе, про власну вигоду, власні наміри, власну пиху. У кожного по-своєму називається, а все те саме.

Що мала казати? Втішати Вільтруд? Ти мені, я тобі, давай мінятися, мов діти? Вже наближався ранок. Негодований сокіл гнівно шкрябався в скрині, куди його замикано

на ніч. Чи й годуватимуть тепер вони і чи пускатимуть сокола зі своєї вежі? Хоч ще нічого не сталося, але вже й змінилося щось, уперше настала така зміна, або хоч заповідалося, і Євпраксія розуміла, що це — єдиний вихід. Навіть коли загрожує страх або розчарування заповітних змін, треба радіти, бо таким чином стаєш володарем власної долі, вириваєшся з тенет понурої щоденності, за яку немає нічого огиднішого.

Несподівано рано прийшов абат Бодо. Так ніби теж не спав ніч, хоч з його потемнілого, ретельно виголеного обличчя важко було щось вичитати. Він суворо насупився на Вільтруд, і та щезла вмить, забувши про всі свої сподівання стати баронською жоною, суворістю хотів абат якось вплинути і на Євпраксію, але з того не вийшло нічого, бо імператриця відразу поскаржилася:

— Цієї ночі мене відвідав злий дух, отче.

Бодо злякався так, що не вмів того приховати.

— Не всі ті духи злі, які нам видаються злими, дочко моя. Блаженні...

— Цей не належав до блаженних. Маєте знати, як виглядає, аби збороти його молитвами, коли зустрінете.

Вона описала йому свого нічного гостя, після чого абат трохи вспокоївся.

— Сподіваюся, ти зборола його молитвою?

— Він сам щез. Прокричав: «Ти недовго зостанешся тут», — і щез. Як те розуміти?

— Іноді, дочко моя, найнахабніші демони, за законом божественної премудрості, можуть возвіщати людям істину. Лжею і обманом лишається тільки те, що вони кажуть од самих себе. І коли їхні пророцтва частково збуваються, то це тому, що їхня поява не зовсім некорислива для людей, надто коли Боже провидіння подбає, щоб знешкодити дію їхніх підступів. Явлення такі, за свідченням святого Григорія, звіщають одних про їхню погибель, а другим слугують попередженням про зміну способу життя.

— А мені? Що звіщає мені?

— Молитимуся за спасіння твоєї душі.

— Вона вельми пильно оберігається від загроз і спокус. І душа, і тіло. Але я ще не все вам сказала, отче.

— Хто почав, той дійшов уже до середини.

— Отже, ви знаєте про відвідини барона? І про те, що він говорив?

— Шануючи вуха твої, не переповідатиму всього.

— І як я повелася, теж знаєте?

— Хіба можуть про щось свідчити вчинки людини, так довго й несправедливо позбавленої волі?

— Несправедливо? Ви ніколи цього не казали, отче!

— Бо не наставав мій час.

— А тепер настав?

— Так.

— Чий же? Ваш чи барона Заубуша?

— Твій час настав, дочко.

Вона трохи налякано підвелася, відступила від сповідника.

— Як це розуміти, отче? Ви... теж з бароном?

— З тобою, дочко!

— Але як Заубуш? Звідки взявся цей диявол? Не вірю!

— Дияволів немає, дочко моя, — є природа людська. А все, що поза тим, або ж Боже, або...

— Нічиє? Нема на світі нічийого! І безкорисливого нема! Скрізь і у всьому користь! І від мого визволення, від моєї... Що це має бути? Втеча?

— Вибавлення.

— Але як? Утекти? Вночі, тихо, по-злодійському? Перевдягатися, затуляти своє обличчя. Від кого? І куди втікати? До кого?

— Нас послав найсвятіший папа, дочко.

— Папа? Який? Їх два!

— Один справжній. Той, що в апостольській столиці. Урбан.

— Де він? У Римі чи в Каноссі? Всі папи сидять у Каноссі коло Матільди. Ніколи не бачила цієї жінки, але вона здається мені вищою за всіх. Може, то її дух являвся мені сьогодні вночі? І мене з цієї вежі повезуть просто до Каносси?

— Дочко моя, приніс тобі благословення від найсвятішого папи. Тебе ждуть народи. Ти гідна найвищої долі.

Євпраксія впала на коліна, поцілувала руку абатові, усе в ній здригалося. Сокіл оскаженіло дряпався в темній скрині, вона не чула нічого. Тоді спам'яталася, відчинила скриню, винесла птаха на рукавиці до вікна, випустила. Лети! Лети й не вертайся, впивайся свободою, живи волею, бо тільки то є справжнє життя. Вправлялася з соколом з умінням досвідченого ловецького. Абат подумав, як, власне, мало він знає цю жінку. Мабуть, вміє вона кидати спис у звіра, сідлати коня, рубатися мечем. Загадкова слов'янська душа.

— Я б хотіла вийти звідси вдень, коли світить сонце, аби всі бачили, і від'їхати з Верони в пишноті ще більшій, ніж прибула сюди..

Ось безмежність жіночих примх!

— На жаль, дочко моя, це неможливо. Ми вимушені дотримуватися обережності. Але вже за Вероною тебе зустріне почет, гідний твого сану і твоєї чистоти.

— Коли це буде?

— Коли звелиш.

— Так усе просто?

— Твої недостойні слуги все підготували.

— І можна вже сьогодні?

— Вдосвіта найліпше, дочко моя.

— Чому не звечора бодай?

— Найліпший час — передсвітанкова пора. Сплять чисті душі, але сплять і негідники.

— Хто прийде за мною?

— Коли дозволено буде, ми обидва.

— Ви і Заубуш? Без нього не можна? Не хотіла б його бачити. Але зате вельми хоче його бачити моя Вільтруд. Гаразд. Я згодна.

— Веліть дівчині готуватися в путь. Ми візьмемо все найцінніше, що тут є.

— Небагато маю тут. Усе лишається імператорові.

— Про твоє майно подбають згодом, дочко моя.

Євпраксія покликала Вільтруд. Абат тихо зник. Дві пари очей зустрілися поглядами. Дві спільниці. Залежні одна від одної, незважаючи на різницю в становищі. Бо хіба є хтось незалежний на цім світі?

— Що ми братимемо? Ваша величність? — захапалася Вільтруд. — Ми заберемо все, все. Ви не турбуйтеся, я подбаю, я...

— Ми нічого не візьмемо звідси. Тут на всьому печать неволі. Не хочу більше неволі. Полиш усе! Подай мені он той Псалтирик! Більше не хочу нічого.

Цілий день Євпраксія не їла, не підходила до вікна, боялася визирнути, боялася зустрітися поглядом з сокольником: ану ж запримітить, як лихоманково зблискують їй очі, ану ж попередить сторожу! Нетерплячка била її, сповнювала нез'ясованим роздратуванням, злістю не знати й на кого. Коли ж, чи довго ще, чому не йдуть? А може, все те брехня? Може, нові підступи імператора? Може, Заубуш затягнув до своїх злочинів і абата Бодо? Бо що таке абат? Чи вона знала цього чоловіка? Знала його молитви, пусті слова про блаженних, намагання виправдати все на світі. А тимчасом світ сповнений такої неправди, що не хочеться й жити на ньому.

Нарешті дочекалася. Прийшли одразу обидва. Були поштиві й уважні, Вільтруд крутилася десь позад них, готова до послуг і допомоги, так само нетерпляча в очікуванні свого щастя. Дивне щастя, але на те нема ради.

Заубуш виступив трохи наперед. Змінився до невпізнання. Постарів, побільшало рубців на обличчі, важче тягнув свою дерев'янку, якось мовби навіть злагіднів увесь. Чи то їй тільки здається? А може, й не винен? І Журина, і колись сестра Генріхова Адельгейда, то все злочинна воля імператорова, а барон лише слухняне знаряддя? У германців знаряддя виною не обтяжується. Навіть шибеницю звуть святим деревом.

Не час було про чиїсь провини. Час визволення — для дій.

— Ваша величність, — вклонився Заубуш, — дозвольте я проведу вас через сторожову вежу...

— Соколину, — поправила його Євпраксія.

— Прошу? — барон справді був невпізнанний...

— Я сказала: Соколина вежа. Так вирішила її назвати.

— Ваша воля, ваша величність.

— Окрім того, не хочу, щоб мене вели. Пройду сама.

— Ваша величність, сторожа...

— Я — імператриця. Хто може йти попереду мене?

— Так, ваша величність. Але сторожа... Вона нічого не знає.

— То й ліпше.

— Вона звикла пропускати мене. Коли ж побачать вас... Небезпечно будити сплячого собаку.

— Я зроблю так, як вважаю за ліпше. Гідність моя не може бути зашкоджена.

Втрутився абат Бодо.

— Дочко моя, ми повинні бути обачливі.

Але Євпраксія затялася на своєму. Вона не хоче нічиєї милості. В кожного ув'язненого лишається єдине право: право на втечу. Може, вона давно вже б скористалася з цього права, але пригнічувала її непотрібність світові й людям. Куди втече, що вона світові й навіщо? Тепер прийшла звістка, що її десь ждуть, що її долею клопочуться найвищі особистості, вона вдячна була і тим, і цим, які сповістили їй. Але перший крок хотіла зробити сама. Навіть загинути в останню мить, але зберегти гордість, полишити по собі добру славу. Це ліпше, ніж у ганьбі й пониженні діставати власну свободу з таких злочинних рук, як у цього барона.

— Вільтруд! — покликала дівчину. — Одяг і інсигнії імператриці!

Дівчина метнулася до скринь, хапливо діставала одяг, прикраси, корону, золото, самоцвіти. Шурхіт коштовних тканин, тьмаве сяяння золота, зблиски діамантів у сутіні вежі. Вдруге в житті надягала Євпраксія урочисті шати імператриці з піднесеністю, що межувала з непам'яттю. Вперше це було перед вінчанням у Кельні і ось тепер, коли відважилася вбратися так, щоб здобути собі волю.

Одягання забрало багато часу, і чоловіки вже неприховано тривожилися, але Євпраксія була мов суцільний спокій.

— Тепер можемо йти.

Кинула на обох чоловіків погляд, повний погорди, стала спускатися першою, не озираючись, вийшла в перехід між вежами.

Рукатий кентавр проводжав Євпраксію і веселощі його тепер уже не видавалися недоречно-навмисними, як тої днини, коли імператрицю ув'язнено в цю похмуру вежу.

Таки ж недаремно, виходить, викарбувано було цю бронзу для нагадування про веселощі й красу життя.

Євпраксія не озиралася, не дивилася, знала все про кентавра, бачила веселий розкид його копит, химерну борідку, чашу з вином. Так само не дивлячись, знала, що в найвищім отворі Соколиної вежі непорушно стоїть мовчазний похмурий чоловік, стоїть перед безмежним темним простором, сам темний постаттю й лицем у передсвітанковім мороці, але світилося їй те лице аж сюди буйним подихом волі, зоріли для неї очі сокольника, мабуть, ладнався він випустити відразу мало не всіх своїх соколів на честь її визволення, щоб почалося воно у розсвисті дужих крил, в нестримності й захваті.

Імператриця дивно схитнула головою, тьмавий блиск од корони вдарив кудись угору, ніхто й не зауважив того, не побачили, як уклонився востаннє Євпраксії сокольник з своєї вежі, зате молода жінка знала про те, бо хода її відразу зробилася легкою, мовби летючою.

— Benedictus, qui venit in nomine Domini*, — пробурмотів абат Бодо, а Заубуш проказав якусь із своїх найтяжчих лайок. Буде йому сто тисяч свиней, коли через ослячу впертість цієї жінки все загине!

А Євпраксія вже ступила в Соколину вежу. Не Євпраксія — Адельгейда, імператриця. Була ув'язнена як проста жінка. Всі в'язні однакові. Їх об'єднує неволя. Звання не важать. Охоронці звикають до своєї зверхності, пильновані трактуються ними як упосліджені, скинуті на саме дно існування істоти, яким уже ніколи не дано піднятися. І коли й може бути для них вихід, то лиш в єдиному напрямку: до смерті.

Кнехти за велінням імператора берегли у вежі П'яного кентавра його жону. Ніколи не бачили її, звикли до думки, що то просто жінка Генріхова, імператорська гідність Адельгейди чи й пам'яталася цим збайдужілим до всього

* Блаженний, хто йде в ім'я Господнє *(лат.)*.

на світі, окрім італійського вина та смаженого на дикому вогні м'яса, германським воїнам. Тож якою несподіванкою мала стати поява перед ними Адельгейди, в урочистих шатах, в короні, з усіма інсигніями, належними сану імператриці! Знетямлення сонних охоронців було таке велике, що вони не спромоглися навіть заступити дорогу імператриці, лиш старший з них, схаменувшись, спробував був нахилити спис, показуючи, що далі йти невільно, але імператриця гордо повела рукою і владно сказала:

— Що маєте чинити, забачивши імператрицю?

І тоді охоронці впали на коліна.

Важили й не слова імператриці, і не імператорські інсигнії — пам'ятали кнехти гаразд непостійність свого імператора. Хто ж то знає: може, імператор простив свою жону і тепер кожен, хто спротивиться його новому велінню, поплатиться власною головою. Надто, що й найближчий до імператора чоловік барон Заубуш теж супроводжує імператрицю і тримається від неї аж он на якій поштивій відстані!

У палацовому дворі їх уже ждали коні. Для імператриці тримали золотистого коня. Сідло — єдвабне, у квітах, вуздечка з нитяного золота і єдвабу, із шнурками золотими і повіддям єдвабним, чепрак пурпуровий, з китицями. Закуті в залізо, рицарі готувалися до супроводу. Твердогубі коні нетерпляче обпінювали золочені залізні вудила. Брама замкова вже стояла отвором, глухо задуднів дерев'яний міст під копитами, викресалися іскри підковами на веронському камені. Невеличка купка вершників швидко віддалялася від Верони, від замку, від веж. Мабуть, мовчазний сокольник стежив за тими вершниками з своєї вежі, може, зітхнув, може, всміхнувся, а тоді випустив одразу цілий десяток соколів у передранкове небо. Хай летять, хай дихають волею, бо нема в цім житті нічого дорожчого.

А Євпраксія, коли вже повірила, що на волі, коли відчула, що не буде більше вежі, заплакала тихо й гірко. Не вірила, що жива. Той страшний чоловік, який вважався її мужем і звався імператором, був здатен на все найлихіше. Міг замучити її голодом, замурувавши у вежі. Задушити вночі або й удень. Скинути з вежі й сказати, що заподіяла собі смерть сама. Аж дивно, що не здогадався це вчинити. Мо-

же, злякався, що весь світ повстане проти нього за такий злочин? А чи повстав би? Чи помічено було б її зникнення?..

Коли сходило сонце, їх зустріло ціле військо. Заплакана Євпраксія була така знесилена від щастя й минулих страхів, що вже й не змогла налякатися, подумавши, що то імператор випередив їх, щоб перехопити втікачку.

Ні, то був посланий Матільдою Вельф. На вороному жеребці, в золотому панцирі, по якому пущено було срібні трави, огрядний, щокатий, кучерявий (бо шолом зняв і вимахував ним на повітання), баварський молодий герцог підскочив до імператриці, на мить скам'янів, вирячившись на її вродливе, хоч і змарніле лице, тоді вправно зістрибнув на землю, став на коліно, коло стремена імператриці, викрикнув:

— Вітаємо тебе, імператрице!

Аж тепер відчула себе справді вільною. Хоч знову оточена мало не самими германцями, хоч чула їхню важку мову, хоч молодий Вельф нічим не різнився зовні від імператорських баронів, вірила: ці люди збережуть їй свободу. Бо стояла за ними десь невидима, але всемогутня жінка, Матільда Тосканська, це вона простягнула руку порятунку їй, жінка побачила жінку і помогла їй, ось так, як Євпраксія помогла своїй Вільтруд, а Вільтруд помогла їй. Тільки ж яку ціну захоче графиня Матільда за своє доброчинство? Що багатша й могутніша людина, то вищої ціни жадає, бо про мале вже давно забула. Яка ж ціна? Бо нічого безкорисливого нема на цім світі.

Коні скакали легко, охоче, якось ніби розвеселено. Далекі гірські обрії скакали разом із кіньми під небом такого кольору і яскравості, що їх людські очі не могли знести, тому час від часу біліла на ньому якась хмаринка. Городи на верхів'ях гір, замки шкірять один до одного зубці мурів, скелясті гнізда, наїжачені оборонними вежами, мирні кампаніли в долинах, буйнощі виноградників, сірувато-приглушена зелень оливкових гаїв, по вузькій дорозі назустріч пишним вершникам маленький ослик несе на собі чорноку дівчину. Пустотливий вітер завіває дівчині на голову її широкий чорний одяг, сліпучо-біле тіло, регіт воїв: «Го-го-

го!» Але ж сміх! Людський сміх! Сміх вільних людей. І вона серед них. Вільна, як сокіл. Назавжди!

ЛІТОПИС
НЕМИНУЧІСТЬ

Незнання часто рятує людину. Ув'язнені теж бувають схожі на ігнорантів, себто невідаючих, бо й ті, й ті, кожен по-своєму, замкнені чи в своєму невігластві, чи в неволі, і виходить, що ріка часу тече десь у невідомості, а вони, викинуті на її хисткі береги, мовби рятуються від тих неминучих змін, втрат і нищень, які завдає всемогутній плин вічності. Коли до людини не доходять ніякі вісті, їй здається, що довкола нічого не відбувається, що час зупинився, усе лишається досі так, як було вчора, місяць, рік тому. Лік ведеться з того дня, коли тебе роз'єднано зі світом, ти заглиблюєшся в самого себе, відзначаєш найнепомітніші стани своєї душі, помічаєш щонайменші зміни в своєму настроєві й перебігу думок, а величезне довколишнє життя зупинилося для тебе, стало якимсь несправжнім, позбавленим цікавості.

А тоді приходить пізнання і приносить біль.

Євпраксію визволено з вежі не тоді, коли ще не було ніяких вістей для неї, хоч, сказати слід, визволення могло б прийти вже давно і не треба було б молодій жінці сидіти в жахливій своїй самотині понад два роки. Та люди, які клопоталися долею імператриці, не належали до простих людей, які роблять добро, не задумуючись, з природної потреби. Це були вищі особистості — сам папа Урбан, графиня Матільда, а вищі особистості творять доброчинство лиш керуючись вищими цілями. А яка була вища мета для папи Урбана і його вірної, добровільної помічниці Матільди Тосканської? Утвердження віри в боротьбі з тими, хто хотів би зректися віри. А ще: утримання віри в чистоті. Бо віра, щойно зародившись, потребує розповсюдження і дбання про чистоту. Без цього вона не може існувати. Народившись всупереч здоровому глузду, всупереч думці, всупереч істині, віра неминуче повинна довіку ворогувати з

ними. Погублю мудрість мудреців і розум розумних відкину, сказав один з тих темних, але запекло-впертих апостолів, які першими почали розповсюджувати нову віру.

Найбільше багатство в кожної людини, дароване їй самою природою, — думка, отже, з самого початку ставала ворожою вірі, тому часто була знищувана носіями християнства разом з її непокірними власниками. Вірю, бо не смію не вірити. Відмовившись від єдиного свого багатства — думки, отримуєш навзамін велич церкви, її авторитетів, настанови. Але де велич, хто авторитети і які настанови виконувати? Церква вже від перших своїх початків, окрім запеклої боротьби з єресями, розпочала боротьбу, сказати б, сама в собі, роздвоївшись на цареградську і римську. В кожній сидів свій первосвященик, і кожен намагався довести свою вищість. Так тривало кількасот років, аж поки за патріарха Керулларія і папи Лева церкви остаточно розокремились на східну й західну, або, як казано — грецьку й латинську. Розкол стався сорок років тому, християнський світ досі не втішився в своїх змаганнях, отож папа Урбан ще мав сподівання прилучити до своєї церкви все те, що так чи інакше можна було б відірвати від греків. Русь була найласішим шматком, величезна ця держава, приєднавшись туди або туди, відразу вирішувала питання вищості тої чи іншої церкви, ось чому змагалися в своїх зазіханнях на Русь, і Рим, і Царград. Ромейський імператор Олексій Комнін звільнив ув'язненого на острові Родос князя Олега Святославовича, невгамовного бунтаря і зухвальця, посадовив на корабель і відправив до Тмутороканя, давши воїнів і золота, щоб той знов збунтував Русь, пішов на Київ, захопив стіл, був відданий імператорові, не виявляючи такої стриманості й незалежності, як великий князь Всеволод. Та Олег умів лиш бунтувати, на більше не був здатний, з тої затії Комніна нічого не вийшло, Русь віддалилася від Царграда ще більше, і, мовби з почуття помсти за це, донька Олексієва Анна Комніна, пишучи згодом свою книгу «Алексіада», — здається, чи не найоб'ємнішу з усіх написаних в ті часи хронік, — жодним словом не згадала ні Києва, ні київського князя, ні народу руського, ні величезної і могутньої держави Русі. Шкода, коли ті, хто

пише історію, керуються негідними й дрібними почуттями помсти й ворожнечі.

Можна б сказати, що християни у своїй взаємній ворожнечі перевищили всіх. Поки тривало змагання між східною і західною церквами, поки ромейські імператори намагалися запанувати в своїй частині світу, на заході запекло змагалися між собою папа й германський імператор, і кожен змагався за віру, за її утвердження й чистоту, кожен намагався відблиски божества потягнути на свої корогви й штандарти. Що то за віра, яка може щоразу хитатися й навіть змінюватися, залежно від примхливості пап, насильств імператорів і королів, несправедливості і чвар між тими, хто проголошує себе носіями і захисниками її? Яка віра, який Бог може існувати серед чвар, брудних пристрастей, брехливості, жорстокості? Невинні, чисті, прекрасні люди гинули на полях битв, а нікчеми процвітали тим часом тільки тому, що назвали себе служителями віри і були послідовно безжалісні до всіх і всього, окрім себе й свого Бога.

Папа Урбан виявився хитрішим за грецького імператора Комніна. Він розумів, що близького ворога треба знищувати силою, супротивника ж далекого, недосяжного слід спробувати схилити на свій бік хитрощами, вмовляннями, ласкою. Тому з імператором Генріхом велася жорстока, нещадна війна, яка часом видавалася навіть безнадійною, але іншого виходу тут не було. Що ж до такого володаря як далекий руський князь, загадковий, могутній і бажаний всіляко, то тут застосовано спосіб, сказати б, лагідний, як свого часу вже було зроблено, даруючи королівську корону польському князеві, а тоді угорському, чим навіки було прилучено ці землі до римської церкви.

Однак корону дарують тоді, коли її просять. Руський князь не просив. До того ж чутки були, ніби в руських володарів корона вже давно була — чи то якась своя, чи то дарована Константинополем. Хоч як там було, уже тривалий час, починаючи від Ярослава Мудрого, руських володарів звано в Європі царями. Іншого слова автори хронік не вживали. Тоді що ж? І ось папі Урбану трапилося відразу

дві нагоди. 1087 року італійські купці з города Барі викрали в Мірах Лікійських мощі Миколи-чудотворця, святого, яким пишалася грецька церква і який чомусь користувався великою прихильністю Русі. Викрадено мощі й перевезено в Барі, мовляв, для захисту від сельджуків, насправді ж це був звичайнісінький грабунок, бо викрадали тоді й грабували не тільки багатства й городи, а й святі реліквії, гробниці, навіть святих; мовляв, у якої церкви більше святих і вони значиміші, та церква, виходить, теж могутніша. Відразу ж, крім свята зимнього Миколи, яке відзначалося 6 грудня, встановлено було свято Миколи весняного — 9 травня, день викрадення мощей. Грецька церква засудила цей грабунок і не захотіла прийняти весняного свята. А як руські? І ось тут папі Урбану помогло використати цю нагоду те, що донька руського царя, імператриця германська, була кинута Генріхом у вежу, потребувала захисту, співчуття, допомоги, про це мали довідатися в Києві, і негайно було споряджено туди пишне посольство на чолі з єпископом Федором, а що руського володаря ніякими дарами ніхто не міг здивувати, та ще ж треба було якось злагіднити сумну вість про неволю його доньки (окрім папських запевнень, що зусиллями апостольськими вона буде визволена), то й послано з Федором до Києва у золотому ковчежці, з прозорим скляним верхом, одну маленьку кісточку з мощей Миколи-чудотворця. Кісточка, слід зазначити, була така малюсінька, ніби й не від чоловіка, а заяча або пташина, та важила тут не величина дарунка, а його, сказати б, висока суть і свідчення щедрості римського первосвященика. Бо ж константинопольський патріарх, відаючи про особливу любов до Миколи на Русі, міг би, маючи цілі мощі чудотворця, давно вже послати до Києва такий дарунок, а бач — не послав. Рим натомість виказував щедрість. Рим далеко бачив, його знання розповсюджувалися безмежно, його впливи були нездоланні, — це мав би вичитати руський цар з непоказного, здавалося б, але сповненого значимості дарунка.

Посольство їздило довго, бо далеко, бо русичі загадкові люди, бо справи віри не терплять поквапу. Євпраксія тим-

часом мала сидіти в своїй вежі, і то щастя, що Генріх просто тримав її там, не вдаючись ні до чого лихішого. А міг би через свою нестримність, жорстокість, надто ж коли став терпіти поразки, був зіпхнутий на самий край Італії, втратив спільників, втратив надії, мав проти себе власного сина, а за себе — нічого. В хвилини розпуки, напившись до одуріння, хотів відібрати собі життя. Знову врятував його Заубуш, ранячи собі долоні, рискуючи одержати від імператора смертельний удар, видер у нього з рук оголений меч, яким той хотів пронизати собі груди, і ось тоді одноногий барон намірився не те що зрадити свого володаря, а просто втекти від нього, переметнутися до переможців, запропонувавши їм не себе (бо кому він потрібен сам по собі — немаєтний, невпливовий, звичайний прислужник Генріхів і не більше!), а Євпраксію, яку взявся вивести з вежі.

Усе збіглося в часі якнайліпше. З Києва повернулися папське посольство разом із посольством від київського князя і з таким самим єпископом, як і папський, навіть звалися єпископи однаково. Київський князь мовби натякав цим на можливість порозуміння, прихильність же свою до римської церкви виказав тим, що прийняв на додачу до зимнього свята Миколи також і свято весняне. Посольство привезло вісті й не дуже втішні, але то вже стосувалося Євпраксії, лихі вісті призначалися для неї, отож настав час визволити її з вежі, Заубуш запропонував свої послуги саме тоді, як у них виникла потреба. Абат Бодо, довірена людина римської церкви, домовився з бароном, і вони здійснили те, що мали здійснити: імператрицю передано під опіку самого Вельфа, її ждала в Каноссі графиня Матільда, готуючи зустріч таку пишну, яку тільки могла приготувати, бо ж імператриці передовсім належалася пишнота, а вже згодом — вісті про ті зміни в світі, про які вона в своєму ув'язненні не могла відати і від яких була, сказати б, щасливо відокремлена. Тепер кінчалася неволя, але наставав кінець і незацікавленості в подіях. Людина ж безкарно не може довго ухилятися з тих чи інших причин від участі в подіях, успіхах і нещастях життя. І що довше вона перебуває в незнанні, то болючішим, страшнішим буде повернення до життя.

Так було з Євпраксією. Не помітила урочистостей, не схвилювала її пишнота, не вразила велич і неприступність замку, не розчулилася, коли замість понурості вежі віддано їй справді королівські покої в Каносському палаці, бо все те було звичне для неї, усе було марнотою порівняно до тих сотень безкінечних днів, проведених у камені й безнадії. Не здригнулося її серце й тоді, коли вперше за багато літ почула з уст київського єпископа Федора благословення мовою слов'янською, а не сухою латиною абата Бодо. Не вельми здивувалася навіть тоді, коли наблизився до неї слідом за київським єпископом прибулий з посольством руський воєвода, блиснув веселозубо, мовби знайомий і водночас незнаний, ніби й Кирпа давній, добрий косоплечий рубака, а ніби й не він, бо усмішка та сама, і очі ті самі, а косоплечості немає, кудись зникла, а заодно неначе й сам чоловік коли й не зникнув, то змінився до невпізнання, плечі його вирівнялися, трохи звузилися, і лише згодом Євпраксія збагнула, що в Кирпи немає правої руки, що він обрубаний, обтесаний, скалічений. Тож не було здивування, що Кирпа знов перед нею, бо мав бути або він, або той Журило з його перлистими кучерями, але й радості не було через каліцтво воєводине.

Ще менше радості було від вістей з Києва. Це вже вразило її в саме серце, від цього здригнулася, це наповнило її майже таким жахом, з яким, скажімо, довідалася б про день своєї смерті.

Бо в Києві вмер великий князь Всеволод. Єпископ Федір розповідав Євпраксії, що, як помер великий князь, то дзвонів київських не було чутно від плачу людського. Вважав, що бодай цим потішить доньку Всеволода, не відаючи, якою жорстокою мудрістю сповнило життя душу цій молодій жінці. Вона чомусь подумала, що, коли б померла, то й по ній плакало б безліч люду. Мертвих завжди люблять більше, ніж живих. Як сказано: життя сповнене ворожнечею і ненавистю, а смерть — любов'ю і повагою. І що менше чоловік сумує по мертвому, то більшу скорботу він може виказувати, бо так годиться. За князем же плачуть гірко й невтішно, лякаючись, що по його смерті прий-

де гірший. Бо новий князь прийде неминуче, а який — ніхто не відає.

Невдовзі по смерті батька Євпраксії загинув улюблений брат її Ростислав. Покараний був за богохульство і неповагу до святих людей. Перед тим, як іти йому з братом Володимиром проти половців, утопив у Дніпрі лаврського ченця Григорія, а тоді й сам, утікаючи після невдалої битви коло Треполя, утонув з конем своїм у Стугні, і брат Мономах мало не втонув, намагаючись порятувати Ростислава, та нічого не зміг удіяти, бо вже тут діяли закони Божі, а не людські. Сказано ж: як живеш, так і вмреш. По Ростиславу теж плакав гірко весь люд київський, бо завжди жалко молодого життя.

Після тяжких вістей про такі втрати мала б Євпраксія втішитися хоч трохи, довідавшись, скажімо, що на столі київському по смерті Всеволодової сів його син, а її старший брат Мономах, перший захисник землі Руської з-поміж усіх інших князів. Але й тут ждало її розчарування, бо Мономах, мовляв, заявив, що слід дотримуватися ряду, встановленого їхнім дідом Ярославом Мудрим: стіл займають по старшинству. З онуків же Ярославових мав таке право Святополк, єдиний уцілілий син Ізяслава, найстаршого з синів Мудрого.

І вже посольство це прийшло від Святополка, якого Євпраксія майже й не пам'ятала, могла згадати хіба що його матір Олісаву, та й то через те, що з нею здружена була її мати княгиня Анна, бо обидві мали однакове походження — з чорного люду, — обох князі взяли за їхню вроду, обидві почувалися попервах осамотненими й чужими в князівському оточенні, тому й горнулись одна до одної.

Ще пам'ятала Євпраксія, що вже змалку Святополк відзначався неймовірною скупістю, за що з нього знущався щедрий і веселий Ростислав. Бо для Ростислава, як і для Євпраксії, скупість у князів видавалася річчю найбезглуздішою. Скільки бачили діти князів, то те й знали, що ті сідали на коней, злазили з коней, молилися, пили, їли, усі були з мечами і в золоті. На конях і в золоті — до чого ж тут скупість? Стрибаючи на одній нозі, любили вони приспівувати складену Ростиславом приспівку:

Князь-князяка,
Кінь-коняка,
Князь-конязь,
З золота злазь!

Княгиня Анна, почувши якось ту примовку, страшенно обурилася: «Яка страмота!»

А ось тепер скупий Святополк, увесь у золоті, сів на золотий стіл, сів на золото, і вже цей не злізе із золота нізащо!

Як усі скупі (а також обмежені) люди, Святополк відзначався багатослів'ям, ніколи не шкодував слів — цього єдиного скарбу, за який не треба платити нікому й нічим. Він прислав Євпраксії розлогу грамоту, де говорив і про любов, і про ту радість, якої зазнав, що сестра його високовельможна перебуває під покровительством і захистом римської церкви і її першого єпископа; щедро дарував Святополк поради, настанови, побажання, ще додавав до цього любов, закликав до покори перед Богом, отже, й перед папою. Все як слід, усе саме так, як того бажалося. Поради, та ще здалеку, давати найліпше, це не вимагає ні зусиль, ні мужності, ні витрат. Євпраксія зрозуміла, що самотність її ще не кінчалася визволенням з вежі. Тяжкі вісті звалилися на неї зненацька, безжально, враз, ніхто не поможе їй знести їхню жорстокість, навіть добрий Кирпа тут безсилий, бо має свого горя задосить, ще навіть не знаючи про смерть Журини.

Абат Бодо? Хто він — друг, помічник чи ворог найперший? Звик лізти до неї в душу ім'ям Божим, повторюючи слова псалма: «Господь знає думки людські, бо вони суєтні». Він не радить — допитується, з ним не дійдеш до істини, бо йому нетерпеливиться вилічити всі твої гріхи.

Так неминуче опинилася Євпраксія віч-на-віч з Матільдою Тосканською.

ПІДЛЯГАЄ ОСКАРЖЕННЮ

Вони були поряд з першого дня по прибуттю Євпраксії до Каносси — висока білява слов'янка, бліда, з величезними сірими очима, погляду яких ніхто не витримував, і ма-

ленька чорнява графиня, з якимись темними пасмугами на обличчі — чи то сліди давніх пристрастей, чи невтолених пожадань, чи відблиски сатанинського вогню, який незгасно горів у цім маленькім тілі ось уже двадцять чи й тридцять літ, запалюючи пожежі чвар, сутичок, найзапекліших війн між визнавцями тої самої віри.

Були поруч і в час усіх затяжних і втомливих повітань імператриці, і на богослужіннях урочистих в єпископській церкві, і на нескінченних учтах, які, треба відразу сказати, відзначалися витонченістю й смаком, ні в чому не схожі були на грубі обжирання і обпивання у Генріха. Але всі ті дні між молодою імператрицею і підстаркуватою графинею утримувалася невидима відстань, якесь неминуче відчуження, урочиста зустріч мовби навмисне затягувалася, здавалося, не буде кінця новим та новим вигадкам Матільди, все в цьому дивному замку заповзялося слугувати тільки імператриці, та що далі тривало все це, то більше впевнювалася Євпраксія в навмисності й нещирості всіх отих високих слів, молитов, поклонів, рицарських летючих турнірів на її честь, запобігливості Матільди, улесливості оточення графининого, рабського упослідження слуг, до яких долучилася і її Вільтруд, яка відразу ж перейнялася панівним духом Каносси. Дух же цей був: нещире плазування.

Євпраксії мовби хотіли нагадати: усього цього так багато тільки тому, що воно не може тривати довго, надто ж — вічно. Неминуче по святах мають настати будні, бо навіть найвищі особистості на цій землі покликані не до відбування урочистостей, а до сповнення обов'язків. За все треба платити. У Каноссі теж. Мова може йти лише про характер і розмір плати. Напевне, усе вже визначено, і Матільда лише жде нагоди сказати про це імператриці, тому Євпраксія не стала відкладати і першою попросилася на розмову з графинею.

— Я запрошую вас до бібліотеки, ваша величність, — сказала Матільда.

Слід зауважити, що Каносса, не кажучи вже про неприступність цього вміщеного на високій великій горі, оточеного потрійними непробивними мурами замку, становила собою мовби окремішній, самодостатній світ, який вражає

і красою, і вишуканістю, і доцільністю у всьому. Євпраксія ні з чим не могла б порівняти цього витонченого, майже досконалого витвору людського вміння. Навіть Красний двір Всеволодів, який на відміну від понурості германських замків поставав у її пам'яті як втілення пишноти, багатства, таємничості, видавався тепер свідченням несмаку, пустої пихи й цілковитої непристосованості як до князівських високих урочистостей, так і до звичайних людських потреб.

Тут було все просторе, привітне, вишукане, єдине в світі в своїй неповторності: різнобарвні мармури стін, арок, портиків і колон, мозаїки підлог і плафонів, різьблений камінь, легкий, летючий, прохолода і затишок, простір, чистота, дзеркальний полиск підлог, важка обстава з дерева темного, світлого, у різьблених квітах, травах, звірах, знаках небесних, хрестах і символах, килими, золочена шкіра, пахуче дерево, слонова кістка, рідкісний посуд, срібло й золото.

Каносса вражала безліччю приміщень іноді найхимернішого призначення. Скажімо, приміщення для прийняття нових книг. Величезний зал із високими вікнами, коштовні мозаїки на підлогах, на стінах — барвні зображення постатей чотирьох євангелістів, на стелі — рух небесних сфер, з Творцем-Вседержителем посередині. У залі — нічого, лиш одна підставка для книг, зроблена з потемнілого дерева, така стара, що, може, користався нею ще Вергілій або й сам Арістотель. І ось нову книгу кладено на підставку, і графиня Матільда, запрошуючи всіх гостей, які на той час були в Каноссі, йшла, гортала пергаментні хартії, вичитувала то се, то те, захоплено всьорбувала повітря:

— Ми з абатом, — (чи там з ким іншим), — давно намірилися мати сю книгу...

Тут панував точний розподіл місця перебування залежно від становища людини, замок був ніби втілення держави й тодішнього світу, чорний люд не допускався за треті мури зовсім, хіба що для необхідних послуг та, може, у таємничі підземелля, де були кам'яні мішки, бездонні колодязі, жахливі в'язниці, місця тортур, знущань, таємних страт; простим рицарям відводилося місце між потрійними мурами, де мали нести варту, впливовіших пускано далі, хоч знов

же не сміли переступити порога палацу самої графині, особистої резиденції найсвятішого папи, палацу для найвищих гостей. Навіть церкви тут були для вищих і для нижчих, була звичайна, була єпископська, були палацові, так ніби й сама віра в суті своїй була неоднаковою для простого люду, рицарів, феодалів, єпископів і владик світу. Власне, хіба не так воно велося насправді? І коли не впадало в око надто виразно через безмежність світу, то в цьому замку, який пиховито заявляв про своє право втілювати весь існуючий порядок і лад, ніщо не могло приховатися і поставало таким, яким було насправді.

Навіть герцог Вельф мав коритися духові Каносси. Жадібного червономордого баварця тримано на поштивій віддалі від графині Матільди, всіляко підкреслюючи, що союз їхній тримається не звичайною і, сказати б, принизливонегідною людською близькістю, а лиш ненавистю до спільного ворога імператора. Матільда хотіла здобути від Вельфа військову силу, герцог намірявся урвати в графині дещицю від її багатств, не дбаючи більше ні про що. Водночас, попри умовність їхнього шлюбу, Матільда гостро пильнувала за моральністю Вельфа, через що не допускала його, скажімо, до Євпраксії без свідків, коли ж спробував був поткнутися до бібліотеки, де для бесіди зійшлися графиня з імператрицею, то був ганебно вигнаний звідти як такий, що нічого спільного не має і не може мати з мудрістю, бібліотека ж, як відомо, — це притулок мудрості найвищої. Щоправда, на стелі бібліотеки викарбувано було великими літерами слова апостола: «Наша мудрість — лиш безумство перед лицем Бога», і Євпраксія вказала на той напис Матільді, зауваживши, що він не зовсім відповідає духові цього приміщення, де, судячи з усього, зібрано безцінні скарби людської мудрості. Але графиня анітрохи не збентежилась.

— Ми вибрали ці слова з найсвятішим папою Григорієм, — замість пояснення, сказала вона, мовляв, самим папою освячено і багаті книжкові зібрання, і її відданість Богові, який стоїть над мудрістю і над усім сущим.

Євпраксія вже помітила, що Матільда майже ніколи не вдається, сказати б, до одноосібного мовлення: для більшої

значимості своїх слів вона неодмінно знаходить собі спільника. І тоді виходить: «Ми з найсвятішим папою...», «Ми з герцогом...», «Ми з єпископом». Видно було, що вона вельми шкодує, не маючи змоги об'єднати в такім висловлюванні ще й імператора: «Ми з імператором...», але тепер могла втішитися тим, що має в своєму розпорядженні імператрицю, отож щоразу повторюватиме: «Ми з імператрицею...» Коли б цим лиш обмежилася плата за її визволення, то Євпраксія мала б усі підстави лишатися спокійною. Та чи ж вдовольниться графиня такою мізерією? Вже невдовзі, після початку їхньої розмови, в затишку величезної бібліотеки, серед тиші, що мала запах старої шкіри, Євпраксія збагнула, що Матільда вживає вислів «Ми з...» не для підкреслення власної малості й незначності — навпаки, у ній промовляє жорстока власниця, вона тим самим уперто підкреслює, що володіє на цьому світі всіма: папою, єпископами, королями, герцогами, графами. Не добралася ще до імператорів, але ось — має вже в своєму розпорядженні імператрицю. Про власність свою говорила поштиво, ласкаво і неодмінно з повторенням: «Їхня святість, їхня святість...», «Ваша величність, ваша величність...», затуркувала словами, приголомшувала несамовитим натиском з перших слів, і Євпраксії стало страшно цієї жінки.

— Ми з найсвятішим папою співчуваємо вам, ваша величність... Вам випало таке тяжке життя. У вас не було порадника. Абат Бодо? Він не порадник — лиш сповідник. Його місце в сповідальні-парлаторіумі. До речі, у Каноссі прекрасні парлаторіуми. Ліпші, ніж будь-де. У свій час ми з найсвятішим папою Григорієм подбали про це. Ви, ваша величність, матимете власний парлаторіум, це так прекрасно, ваша величність. Кожному треба помагати знести тягар свого життя. Бесіда з Богом — що може бути ліпше?

Євпраксія спробувала повести мову про те, що все її майно лишилося в імператора, хоч він не має на нього ніякого права. Але в Каноссі вона — без нічого, а як буде далі?

— Я знаю, ваша величність, ви були найбагатшою жінкою в Європі. Багатшою навіть за мене — хай це вас потішить.

— Гадаєте, це може мене потішити?

— Все ж ліпше бути багатою, ніж бідною. Це дає великі можливості для доброчинства.

— У вежі я перечитувала старі манускрипти. Серед них був один, написаний чоловіком, який сидів у в'язниці й ждав смерті. Він назвав свій трактат «Про втішення філософією».

— Мене знають усі філософи Європи, ваша величність. Ансельм Кентерберійський прислав мені свої «Медитації». Петро Пустельник склав молитву про мене. Ви чули про Петра Пустельника, ваша величність?

— На жаль, ні.

— Ми з найсвятішим папою Урбаном знайшли цього чоловіка, ми почули його праведний голос, послали йому благословення, підняли його з пониження і забуття. Тепер він піднімає всіх віруючих у святий похід на захист Гробу Господнього.

— Ще одна війна? Ще несправедливість?

— Ваша величність, ваша величність, святі війни приносять на землю найвищу справедливість. Нам пощастило, що саме в наш час винайдено остроги й підкови. Завдяки стременам воїни в залізних латах змогли засідлати бойових коней, а підкова поможе нашим коням дійти до святої землі, до самого Єрусалима.

— Яке мені до цього діло? Чи не вважаєте, що й мені доведеться йти разом з рицарями аж до святої землі? Чи, може, запропонувати себе в жертву для успіху цієї справи?

Матільда засміялася. Вона вміла сміятися, і виходило це в неї приємно, без очікуваної від такої жінки зловісності.

— Ваша величність, ради попутного вітру для походу проти Трої Агамемнон приніс у жертву власну дочку Іфігенію.

— Артеміда не дала цього зробити. Вона замінила дівчину ланню, а Іфігенію перенесла в Тавриду, де та стала жрицею. Таврида — у моїй землі. Вважайте, що я не створена для пожертов.

— Але можете бути жрицею, ваша величність. Це прекрасно! Ми з найсвятішим папою віримо, що ви станете на захист високої справедливості. Ви перебуваєте в притулку,

де найперше шанується справедливість, право. Я подбала про те, щоб Європі став знаний кодекс Юстиніана. Цей імператор прославився не тільки спорудженням Софійського храму в Константинополі, але й кодифікацією римського права. Чи не прекрасно, що будівники великих соборів водночас дбають і про право, ваша величність, ваша величність!

«А хто пише закони для журавлів?» — хотіла спитати Євпраксія, але розмова вже вгрузла в такі глибокі колії, що видобутися з них було несила, тому доводилося котитися туди, куди котилося.

— Мій дід Ярослав, прозваний Мудрим, теж спорудив у Києві церкву Софії, яка майже не поступається константинопольській, і уклав для своєї держави «Руську правду».

— І все ж найвища правда — від Господа, бо й людина створена, щоб дивитися на небо, ваша величність.

— Я люблю дивитися на квіти й трави, — нарешті порушуючи течію розмови, сказала Євпраксія.

Ці прості слова налякали графиню.

— Ваша величність, ваша величність, ми з герцогом Вельфом такі раді вашому визволенню! Його святість папа безмірно втішиться цією вістю. Все щасливо збіглося. Ви маєте послання з Києва, від руського царя, вашого брата.

— Мій брат загинув.

— Один загинув, так, і ми сумуємо разом із вами. Але другий володарює...

— Другий — просто князь...

— Але третій...

Матільду не могла збити ніяка сила. Євпраксія вмовкла.

— Але третій... Михаїл* шле вам свою любов і свої поради...

— Очевидно, я повинна спитати поради у вас, графине. Бо Київ задалеко звідси. Як я маю вестися? У мене є воля, але більше нічого. Як вплинути на імператора, аби він віддав моє майно? Я б хотіла повернутися додому. До Києва.

---

* Михаїл — ім'я князя Святополка при хрещенні.

— Ваша величність, ви питаєте поради, я рада її дати вам. Напишіть скаргу на імператора!

— Скаргу? Кому?

— Найсвятішому папі.

— А хіба може папа втручатися в такі справи?

— Тоді ще ліпше: зверніться з скаргою на імператора до собору. Незабаром у Констанці зібрано буде собор. Ми з найсвятішим папою послали легата Гебгарда, аби він подбав про влаштування собору. Там будуть вельможні сановники з усієї Європи. Ви можете, ваша величність, особисто оскаржити в Констанці негідну поведінку імператора.

— Їхати в Германію? Знов повертатися в ту землю? Ніколи!

— Тоді складіть скаргу.

— Але як? І чи годиться таке робити?

— У вас є порадник. Абат Бодо. Ми з найсвятішим папою знаємо цього божого слугу, віримо йому.

— Ви ж самі казали, графине, що він лише сповідник — не порадник.

— Коли слуги божі виявляють найвищу відданість до земних владик, це треба цінувати, ваша величність. Я хотіла, аби ви почули достойного Доніцо, який ось уже багато років складає поему про труди цього світу.

Вона покалатала в срібний дзвоник, і в бібліотеці, мовби ховався до часу серед товстезних шкіряних книг, виник дивний монах. Маленький чоловік з величезним обличчям, босий, у підперезаному брудним мотузком брунатному габіті, посувався до них нечутно, мов привид, ніс поперед себе велику пергаментну книгу, заздалегідь розгорнену, так ніби монах уже здалеку зготовлявся до читання. Справляв таке враження, ніби все, що їсть, лишається йому в роті. Тому обличчя розросталося до розмірів небачених, а тіло було майже дитячим. Матільда, як помітила Євпраксія, любила оточувати себе такими недомірками, як і сама. Дивно, що могла одружитися з величезним грубим баварцем, але, видно, саме через те не підпускала його близько до себе.

— Маєте щось для прочитання, отче? — спитала Матільда монаха. Той мовчки зворухнув головою, бо коли б

кивнув, то могла йому відірватися від мізерного тулуба. Сковтнув слину, жирно відкашлявся.

— Читайте, — милостиво звеліла Євпраксія.

Доніцо став читати. Жирно булькотів його голос, латина в його поемі мовби вмирала, так і не народившись, це був яскраво виражений убивця мови, поезії, думки, він нахабно грабував усе, що існувало до нього, беручи звідти найгірше, висмикуючи як попало, впихаючи в своє писання, найбільше черпав він з Біблії, аби догодити своїй володарці, тому марно було б шукати в його поемі хоча б звичайних називань того, про що йдеться. Булькаючи жирно, він прочитав таке: «Нова Дебора побачила, що настав час низвергнути Сисару і, подібно до Яїлі, вона ввігнала вістря в його скроню».

Євпраксія нічого не збагнула, але Матільда, вчасно вичувши це, прийшла на поміч.

— Отець Доніцо в щедротах своїх називає мене іменем іудейської войовниці Дебори, в Сисарі ж ваша величність легко може впізнати негідного германського імператора. Ми з найсвятішим папою і герцогом Вельфом утримувалися від того, щоб завдати нищівного удару імператорові, поки не визволили вас, бо ніхто не знає, на що здатен той негідний чоловік у своєму падінні. Але тепер настав час, як слушно пише в своїй високонатхненній поемі отець Доніцо. У вашій поемі, отче, має бути відведено належне місце також і для імператриці.

Євпраксія злякалася.

— Навіщо, графине? Чи ж годиться відвертати увагу отця Доніцо від предмета його оспівування? Він пише про ваше життя і повинен писати лише про вас.

— Ваша величність, ваша величність, хіба я можу? Коли для вас це видається обтяжливим, отець Доніцо порадиться з абатом Бодо. Звертайтеся до абата Бодо, отче Доніцо, він скаже вам усе, що слід.

Монах знову вдав, що кланяється, і поніс свою величезну мордяку між шкіряних фоліантів, нечутно ступаючи босими ногами по мозаїчній підлозі. Мабуть, нездарність завжди отак нечутно прослизає в життя. Євпраксії так кортіло спитати, чому Доніцо босий, але стрималася, вчасно

згадавши, що вона ж усе-таки імператриця. Хоч навряд чи це тут щось важило, коли навіть для поеми цього нездарного Доніцо вона сама не могла нічого дати, а мав промовляти від її імені абат Бодо. Один розповість, другий напише. Про всі знущання, яких вона зазнала від Генріха, мордатий монах відбудеться брудним натяком: «Хай про це змовчить мій вірш, аби не занадто зіпсуватися».

Тепер не згадувала більше свого: «Станеш імператрицею — ощасливиш світ». Перш ніж братися за цілий світ, спробуй ощасливити бодай себе. Втекла з вежі, з неволі, а вскочила в нову неволю, Каносса теж нагадувала вежу, тільки просторішу й вишуканішу, а що з того? Залізна впорядкованість каносського життя мертвим стиском здавлювала душу, тверда розмежованість людей не давала змоги зустрітися з тим, з ким хотіла, ось і вийшло так, що Євпраксія не могла зустрітися з воєводою Кирпою, зате вимушена була щодня слухати вистукування Заубушевої дерев'янки, бо барона приставлено до неї в сподіванні, що він слугуватиме імператриці так само, як робив це для імператора. Чи вона визволялася з вежі, щоб зрівнятися з нікчемністю й підлістю цього чоловіка? Євпраксія не підпускала барона до себе, усі розпорядження передавала через Вільтруд, але та незабаром, мовби перейнявши спосіб мовлення самої Матільди, незмінно говорила:

— Ми з бароном...

Готувалися до весілля. Мало не сам папа Урбан, прибувши до Каносси, мав з'єднати руки рицарської доньки і Заубуша, барон намагався щосили довести Євпраксії, як він змінився, яке оновлення найшло на нього, починаючи з тої ночі, коли визволив він імператрицю з неволі, а вона згадувала червоний морок соборної крипти, різуче світло від нагого Журининого тіла, брудну смаглявість цього проклятого розпусника... Проклятий, навіки проклятий!

Абат Бодо обережно нагадав про скаргу. Чи імператриця сама укладе, чи?..

— Не знаю і не хочу! — майже простогнала Євпраксія.

— Не турбуйтеся, дочко моя, вам допоможуть. Коли дозволите, я покажу вам написане.

Її недосвідченість не знала меж.

— А можна, щоб мені й не показувати? — спитала.

— Ні, ні, дочко моя. Цього не можна. Скарга не дійсна без вашої печаті.

— Я дам свою печать.

Але абат не відступався:

— Однаково ви повинні ствердити все власноручно.

Він приніс скаргу вже наступного дня. Там, власне, й не було нічого страшного. Звичайне звертання жінки, ображеної і пограбованої. Вимога, щоб імператор повернув усе, що їй належить. Вона підписала і дала поставити свою печать.

— Можуть виникнути деякі ускладнення, — сказав абат, — не всі, хто буде на соборі, знають історію вашого життя. Вимагатимуть пояснень. Хтось повинен дати ці пояснення. Найліпше це зробити вам.

— Ніколи!

— Тоді хтось, хто добре знає.

— Але хто?

— Кому ви довіряєте, дочко моя.

— Кому ж, кому? — вона справді не знала, кому вірити на цім світі.

— Ви забули про найдовіренішого і найвірнішого вам, — ображено нагадав Бодо.

— Про вас? А хіба ви могли б, отче?

— Як син церкви, я повинен поїхати на собор. Моє місце там.

— Я не знала. Тоді прошу вас. Коли виникне потреба.

— Так. Тільки тоді, як виникне потреба.

Несподівано Євпраксії сяйнула думка.

— Отче, а коли б з вами поїхали туди й київські посли? Єпископ Федір, воєвода Кирпа. Єпископ — особа духовна, воєводу ви знаєте давно, він, коли треба, теж міг би посвідчити...

Абат вислухав Євпраксію без захвату.

— Не знаю, чи захочуть їх слухати на соборі.

— Говоритимете ви. А вони просто мовчазні свідки. Мені легше буде, коли там і руські люди... Зрозумійте мене, отче.

— Я подумаю, дочко моя.

— Мені не хотілося б почути відмову. Вважайте, що це моя вимога.

— Ніхто не може вимагати у святої церкви.

Євпраксія відвернулася. Абат зрозумів, що в цьому вона не відступить. Сидіння в вежі навчило її твердості. Хоч не в усьому й не завжди, але навчило. Довелося абатові брати з собою в Констанцу також і руських послів.

А Євпраксія знов змушена була поринути в кількамісячну нудьгу і самотність, хоч усі довкола щосили намагалися виказувати їй увагу, навіть захват, та все те несправжнє, вдаване, за всім стояло вичікування плати від неї, але ціну не називано, і це пригнічувало найбільше. Чого від неї хочуть? Навіщо тримають у цьому почесному ув'язненні? Чому не відгукується Матільда на її прохання поїхати куди-небудь — чи то до тітки, колишньої угорської королеви, а чи додому, в Київ? Принаймні могли б відпустити її на якийсь час до короля Італії Конрада, знаного їй більше під ім'ям Куррадо, але вже тут Євпраксії недвозначно заявлено графинею, що Конрад одружується з нормандською принцесою Констанцією, ведуться переговори про шлюб, отож не годилося б... Виходило, що її визволили з вежі, куди була кинута через брудні підозри Генріхові щодо Куррадо, а тепер самі ті підозри поділяють?.. Жорстокий світ і немає з нього виходу.

Могла б радіти за свою Вільтруд, яка, здається, знайшла своє щастя, але тут був Заубуш. Барон не діждався прибуття папи до Каносси, вибрано час, коли в замку був Вельф із своїми баварцями, баронові урочисто даровано маєтність десь у Баварії, не знати, щоправда, яку, — може, якісь голі скелі, та однаково віднині вже не був Заубуш — свиня сьома, а справжній маєтний феодал, нарешті міг мати жону, завести родину, покінчити зі своїм ганебним сервілістичним трибом життя, з прислужника перетворитися на людину повновартісну, незалежну, а отже, порядну. Єпископ поєднав Заубуша з Вільтруд, вони цілували хрест і дали необхідні запевнення шлюбної вірності, після чого почалося весілля, справжнє баронське весілля, на яке за звичаєм відводилося два тижні, яке мали прикрашати пишні учти, лови на звіра або принаймні на птаство, рицарські турніри. Лови влаштовувано на перепілок, які саме летіли з північних країв і, стомлені, обліплювали всі мури

Каносси, вкривали всі довколишні пагорби, падали на землю сірими безсилими грудочками, а там з реготом накривали їх густими сітями п'яні рицарі, і сам Заубуш виказував у цьому ділі особливий сприт. Вільтруд ходила всі дні розпишніла, поблідла, з синцями під своїми пречистими очима, якось ніби забула про свою запобігливість перед імператрицею, бо ж була тепер не донька загиблого бідного рицаря, а баронська жона. Зате Заубуш за всіма забавами і дурощами не забував про Адельгейду, всіляко підкреслював її високий стан, а десь на десятий чи одинадцятий день весільних забав, влучивши мить, коли імператриця була поряд з графинею Матільдою, упав перед Євпраксією на коліно, звів на неї благальний погляд.

— Простіть, ваша величність.

Був вродливий, попри своє каліцтво, в його вкляканні не відчулося приниження, цьому дивному чоловікові якось усе ніби личило: і високі зльоти, і неймовірні злочини, і каяття.

— За що вам прощати, бароне?

— За все, ваша величність. Ця чиста душа поєднала своє життя з моїм, коло неї я теж очищаюся, повірте, ваша величність.

— Скільки чистих душ ви забруднили, — чи то спитала, чи ствердила Євпраксія, уникаючи дивитися на Заубуша, хоч він однаково пхався їй перед очі, якийсь змолоділий і майже такий нахабний, як при імператорові.

— Я виконував веління імператора, ваша величність.

— Тільки веління?

— Тільки і завжди, ваша величність.

— А в соборі? Журина. Її смерть.

— Веління імператора. Ви не знаєте меж падіння цього чоловіка, ваша величність. Все коло нього неминуче забруднюється, псується. Тільки ви вберегли від зіпсуття, зберегли свою чистість. Ви — свята.

Він упав на підлогу й поцілував її черевики. Вільтруд вирвалася з оточення двірських дам, стала цілувати край одягу Євпраксії. Усе вмовкло, усі погляди звернуті на імператрицю, всі ждали від неї або ж прощення цьому порубаному життям і вже, власне, тим нещасному чоловікові,

або ж гнівливої відмови, рівнозначної жорстокості. Витончене знущання. Замкнути тебе в почесному ув'язненні, яке від своєї почесності ув'язненням бути не перестає, обкласти, оточити з усіх боків, позбавити змоги бодай ступнути вільно, без нагляду, самочинно, а тоді підсилати таку мерзенну душу, як цей барон, за прощенням. Так ніби від її прощення або гніву щось залежить. Карають і милують лиш ті, хто має силу, владу, можливість. Навіть прокляття мають вагу лиш тоді, коли ти маєш якусь вагу і твоїх проклять можуть лякатися. А що може вона? Безсилий гнів викликає тільки співчуття, а то й сміх. Милосердя? А що це таке, коли за ним нічого не стоїть? Заубуша прийняли милостиво володарі Каносси, йому щедро виділено баронство десь у Германії, йому влаштовують бучне весілля, розважаються, а тоді згадують, що є тут вона, імператриця. Титул пустий, а тепер, виходить, ще й ганебно-обтяжливий.

Графиня Матільда наблизилася до Євпраксії так, ніби хотіла сказати їй щось потаємне, але сичливі її слова почули всі:

— Ваша величність, ваша величність, ми з найсвятішим папою завжди виявляємо милосердя, завжди...

З неї видавлювали те слово, якого вона ніколи б не кинула Заубушеві, не відстануть, не відчепляться, сьорбатиме повітря маленька графиня з сатанинськими пасмугами смаги на личку, сичатиме, свистітиме: «Ми з найсвятішим папою...»

— Я прощаю вам, бароне, коли ви завинили не своєю волею, — холодно промовила імператриця.

Прощений, прощений! Слово вимовлено. Та чи поможе тут слово?

Заубуш зірвався з підлоги. Змолоділий, вродливий, мало не благородний у своєму покаліченні. Вільтруд горнулася до нього з радісною одвертістю. Вклоняючись, задкувала від Євпраксії. Невже щасливі? Але як може глибоко нещасна жінка робити когось щасливим? Чи таким людям для щастя потрібна лиш крихта, лиш слово, якась мізерія?

Чимось шлюб Заубуша і Вільтруд нагадав їй одруження з імператором. Та сама неоднаковість, та сама прірва років, яку загатити нічим не дано, та сама випадковість

зустрічі. Увечері, зустрівшись з графинею, хотіла сказати про це, але повела мову про свою нехіть далі вважатися жоною Генріха, виконувати пусті обов'язки імператриці без імперії, взагалі носити цей обтяжливий і осоружний їй титул. Матільда кинулась вмовляти Євпраксію, нагадала їй, що повинна відібрати в Генріха все, що їй належить, почекати наслідків своєї скарги на соборі в Констанці, бо наслідки повинні бути, наслідки прекрасні, щонайпрекрасніші. Але Євпраксія не відступалася від свого наміру, і графиня захотіла бути доброю:

— Ми з вами проситимемо найсвятішого папу. Він своєю милістю і владою може скасувати шлюб. Але ваша скарга на соборі... Потрібен час. І терпіння, ваша величність, терпіння...

Євпраксія гірко зітхнула.

— Ваша світлість, графиня, мабуть, пам'ятає, що афіняни колись вирішили, аби мули, які перевозили тягарі на спорудженні храму, були випущені на волю і могли пастися де захочуть. Людина іноді може позаздрити цим мулам. Я б хотіла звільнитися від свого титулу без будь-яких умов, без очікувань наслідків тої скарги соборові. Повірте, ваша світлість, що мені хочеться повернутися в рідну землю. Я знаю, що германський імператор колись був кинув вас з вашою високорідною матір'ю в темницю. Згадайте, чи не рвалася тоді ваша душа і з темниці, і з тої чужої землі? Згадайте — і ви зрозумієте все.

— Ваша величність, ваша величність, — прошепотіла Матільда, — хіба ж я не розумію вас? Але ж скарга, і собор, і найсвятіший папа...

Не було ради — доводилося ждати.

З собору повернулися, перш ніж папа прибув до Каносси. Абат Бодо був у захопленні, яке йому навіть не личило. Єпископ Федір, який зовсім не знав латини і хіба що міг там перекинутися з двома-трьома прелатами, що тямили по-грецьки, жував бороду, бурмотів, що на соборі було «вельми і вельми...», воєвода Кирпа зневажливо махнув єдиною своєю рукою.

— Ні пес, ні видра, імператрице. Обмовив тебе на соборі абат Бодо.

Сказав це при сповіднику і при єпископі Федорі, отож при свідках, — Євпраксія стривожилася.

— Отче, — звернулася до Бодо, — ви не сказали суті. Про мою скаргу. Про наслідки.

— Блаженні, — завів свою пісню абат, але Євпраксія зупинила його рішуче й недвозначно:

— Воєвода сказав, ніби ви мовили на соборі слова негідні. Чи то правда?

— Дочко моя, звідки цей чоловік знає, що я мовив? Адже йому недоступне розуміння...

— Вважаєш мене ігнорантом у латині, — втрутився Кирпа, — та забув про шість літ, проведених мною в Кведлінбурзі. Що мовив ти на соборі про імператрицю? Може, повториш?

— Дочко моя, там вимагали пояснень, — трохи змішався абат, — там конче вимагалися пояснення, і мені довелося їх дати, як ми й домовлялися з тобою.

— Які ж пояснення?

— Він обмовив тебе, Євпраксіє, — виступив наперед воєвода, — поганьбив тебе тяжко. Ніби всі роки з імператором провела в блуді. Уста мої не вимовлять того. Бо знаю, що ти завжди була чиста і такою зосталася: хрест на цьому покласти можу.

Упав на коліна, поклав на себе хрест, дивний хрест — ліворукий. Абат Бодо не збентежився навіть цим.

— Дочко моя, — сказав спокійно, — хіба ви не скаржилися про дім розпусти, в який вас затягнув імператор?

— Імператор же. Йшлося тоді не про мене, а про імператора, про мою Журину. І вдруге, коли імператор наслав на мене нагих. Знов не про мене. Знаєте все, абате. Як же могли мене — в той бруд? І перед собором? Це — пояснення?

— Коли тільки очі бачили, то вже, — пробурмотів абат, але Євпраксія гнівно показала йому на двері.

— Я скаржитимуся на вас найсвятішому папі. Тепер підлягає оскарженню і моя скарга до собору, і ваші негідні дії, абате. Ви розголосили таємницю сповіді, та ще й неправдиво. Це гріх подвійний.

— Ваша величність, у вас замало свідків для такого тяжкого...

— Важить не число свідків. Ідіть.

Сама підвела Кирпу з колін. Єпископ Федір злякано дивився на все.

— Чи гоже, дочко моя, так чинити? — поспитав.

— Ніхто не захистить моєї честі, коли не захищу її сама, — твердо відповіла Євпраксія. — Сподіватимуся, єпископе, на вашу правдивість, коли повернетеся додому.

Відправила і єпископа. Зоставила в себе воєводу. Тепер могла нехтувати узвичаєннями Каносси, бо вже нічого не сподівалася від її володарів. Купували все. Купили Заубуша, заплативши йому більше, ніж давав чи обіцяв імператор, купили абата Бодо, який прикипіло тримався коло неї упродовж стількох років, видно, вичікуючи, хто ж запропонує більшу ціну. Купили навіть її ціною так званої волі, щоб потім зганьбити і її ганьбою донищити імператора перед очима всієї Європи. Що їм до її чистості, її душі, болю і страждань її? Що їм до правди, до істини? Вони пристосували істину до своїх потреб, до своєї зажерливості, невситимості — ось і все. Вельфові — уся Германія, Матільді — уся Італія, папа, а через нього — цілий світ. На заваді — недогромлений ще імператор. Звалити його остаточно поганьбленням. А починати це — поганьбленням імператриці, потоптанням її жіночої честі. Ось і скарга, ось і собор, ось і пророче передбачення абата Бодо про неминучість пояснень на соборі. Пояснення. Яке невинне слово і яким може стати злочинним...

— Ти так мені й досі нічого не пояснила про Журину, — мовби вгадавши її сплутані думки, сказав Кирпа.

— Вона вмерла.

— Ну так. Знаю про це. Але ось почув про щось там у імператора. Про ганьбу. Про Журину. Не розберу.

— Я розповім тобі все, Кирпо. Будеш моїм свідком. Хоч один правдивий свідок. Бо абат, якому на сповіді відкривалася в усьому, потоптав правду.

Вона стала згадувати все те, до чого б ніколи не хотіла більше повертатися пам'яттю. Кирпа стояв поблідлий, мовби напівмертвий, зникла його веселість, не було зухвало-

молодецької косоплечості, усе зникло, усе в минулому, а що попереду?

— Не казав тобі, Євпраксіє, ким була мені Журина, та й вона, видно, не відкрилася, бо то наше. Тепер не знаю, що мені й робити. Поки не знав про Заубуша, то й нічого, а взнав...

— Я простила Заубушеві все. Він одружився з Вільтруд, яка була зі мною в найтяжчому... Треба бути милосердними...

— Хіба кажу — не треба? І я простив його, ще й не знаючи нічого. Бо обидва ми з ним обрубані. Не знаю, хто там його покалічив, а мене половчанин рубнув раз по руці, а тоді ще й по ребрах, аж прорубав там віконечко, що й душу видно. А може, вона вже й витрусилася крізь те віконце, хіба ж зрозумієш? І ти простила баронові, і я простив, а тут вийде так, ніби душа моя витруситься в ту дірку і опинюся перед Заубушем без душі й без милосердя, то як тоді? Хто порадить і хто порятує нас двох, калік і недорік? Може, знаєш, Євпраксіє?

Що вона могла знати?

— У дитинстві Журина вселила в мене віру про добрих чеберяйчиків, — сказала вона Кирпі. — Живуть у нашій землі, ніхто їх не бачить, а присутні повсюди. Доброта ж від них так і розпромінюється.

— Чеберяйчики? — всміхнувся воєвода. — Це ті, з великими бородами?

— Вони безбороді. Молоді вічно.

— Де ж таке бачено — вічно молоді? Вічно молодими бувають тільки дурні. Ось навіть ти змінилася. Бо вже не та маленька дівчинка, яку віз колись із Києва до Саксонії. Щодо того, що від чеберяйчиків доброта розпромінюється, то прожив більше за тебе, а не бачив. І не тільки тут, а й удома. Гризуться — так. Ріжуться, душать за горло бідного чоловіка, хоч з нього вже все видушено. Князі їдять на золоті, бояри — з срібного начиння, монахи з олов'яних мис, воїни з мідних котеликів, а простий люд — з дерев'яних ложок. Ось так і ведеться. А доброта? Як сказано? Роззявленій пащі, карканню ворона, хрюканню вепра, летючій стрілі, скрученій у кільце гадюці, грі ведмедя — не

вір ніколи! Або ще кажуть: день хвали увечері, меч — випробувавши, лід, коли переїдеш по ньому, пиво — випивши. Скрізь тяжко, а все ж удома ліпше. Поїдемо до Києва, Євпраксіє!

Ось так недбало, майже по-давньому весело розправився воєвода з її чеберяйчиками, зате розбудив її приспану душу нагадуванням про те, що ніколи не забувається людиною, хоч би де вона була і ким стала — нагадуванням про Київ, про рідну землю і небо над нею рідне. Мовби заново зродилася в ній та подорож, що відбула колись з Києва до чужої Саксонії. Бачила забуте, затаєне, заховане, навіть те, що тоді, здавалося, лишилося непоміченим, постало тепер перед нею у всій виразності, чіткості й красі.

Земле рідна! Лежиш ти без меж, незмірима й незглибима, як цілий світ, багата, прекрасна, добра і єдина. Поля і сонце, ліси й ріки, люди й городи, звір і бджола, ум і чесність, щастя й спокій — може, усе те є ще десь, може, його більше або менше, може пишніше, та ніде не може воно бути таке, як удома, бо там — неповторно-рідне, бо тільки те дає снагу серцеві, розкіш окові, неспокій розумові. Голоси лунають звідти незабутні, навіть коли належать тим, хто пішов з життя, барви панують там лагідні й несамовиті водночас, сили там стільки, що вдихаєш її навіть на чужині, уже гинучи без надії, у безвиході, і зможеш стрепенутися і довершити те, чого вже не сподівалися від тебе ні найтяжчі вороги, ні навіть найбільші друзі.

ЛІТОПИС ПАПСЬКИЙ

З Ордеріка-Віталія: «У той же час страшна посуха спалила траву на лугах. Вона винищила жнив'яне і овочі і тим створила жахливий голод. Імператор Генріх оголосив війну римській церкві і з Божим попущенням упав під ударами численних неприятелів, які справедливо повстали проти нього. Папа Урбан скликав собор у Плаценції і на ньому займався утвердженням миру та іншими питаннями, корисними для церкви.

У рік од втілення господнього 1095, у середу, у 25 день квітня місяця, багато хто бачив такий сильний рух між зорями, що не будь вони світлими — сприйняти можна було їх за град. Дехто вважав, що всі ті зорі падали на сповнення слів Святого письма, де сказано: «І зорі впадуть з неба». Гізельберт, єпископ з Лізіо, старий знавець медицини, досвідчений у багатьох науках, мав звичай здавна спостерігати ночами течію зірок і, будучи вельми вмілим в укладанні гороскопів, він умів визначати їхні констеляції. З великим неспокоєм спостерігав він і згадане небесне чудо і покликав до себе сторожа, який залишався там, коли вже всі давно спали.

— Готьє, — сказав він йому, — чи ти бачиш оті чудесні знаки?

— Бачу, але не розумію їхнього значення.

— Я гадаю, вони пророкують переселення народів з одної держави в іншу. Багато хто вирушить, щоб ніколи не вернутися, аж поки зорі знов увійдуть у те коло, з якого вони падають нині, як то мені бачиться виразно. Інші залишаться на місці, святім і високім, як ті зорі, що й далі горять на тверді небесній.

...Філіп, король французів, викрав Бертранду, анжуйську графиню, і, покинувши свою благородну жону, постидно одружився з порушницею шлюбного союзу. Попри докори прелатів Франції за свавільне полишення своєї жони і за полишення Бертрандою мужа, він відмовився принести покаяння в содіянні такого ненависного злочину і, пригноблений літами й хворощами, скорботно кінчив життя, занурений у перелюбство.

У час правління Філіпа прибув до Франції папа Урбан. Тоді Нормандія і Франція були обтяжені великою смертністю, яка спустошила безліч домів, а жорстокий голод довів бідування до крайніх меж.

Того самого року, у місяці листопаді, той самий папа скликав усіх єпископів Франції та Іспанії і відкрив великий собор у Клермонті, городі Оверна, який називався в давнину Арверном.

На соборі було видано багато постановлень з метою поліпшення звичаїв.

Присутніх було 13 архієпископів і 225 єпископів з силою абатів та інших осіб, яким довірено дбання про святі церкви...»

З хроніки Альберта Аахенського:

«У рік од втілення Господнього 1095, четвертого індикта, у сорок третій рік королівства і тринадцятий імперії Генріха IV як короля, Генріха III як імператора римлян і Августа, при папі Урбані II, давніше званому Одо (Odarus), у восьмий день березня Вальтер (по-французьки Готьє), званий Голяком, славетний лицар у супроводі великої лічби піших франків з Галлії, маючи з собою всього вісім лицарів, вступив, піддавшись переконанням Петра Пустельника, в Угорщину і спрямував путь свою до Єрусалима. Государ Каломан, найхристиянніший король угрів, довідавшись про його мужні наміри і їхню мету, зустрів його прихильно і дав йому дозвіл пройти через свої землі».

У папських літописах — лиш невиразні згадки про перемоги над імператором, але всі перемоги — чужими руками. Також і руками Євпраксії, яку вимусять виступити на соборі в П'яченці, званій хроністами Плаценцією. Так святіше. Противник надто могутній, проти нього потрібні засоби незвичні, несподівані, відомо ж бо: проти нової зброї ніколи немає надійного захисту.

Короля французького чи там когось іншого можна звалити за таку саму розпусту, що й імператора, власними силами. Надто що імператора повержено остаточно з допомогою його власної жони, після чого західний світ мав неминуче визнати єдиним своїм володарем і проводирем не тільки духовним, а й світським — папу. Духовне зливалося з світським. Щоб утвердити це вперше здобуте папством, таке пожадане від віків, злиття, потрібне було ще одне, але неодмінно високе і несподіване зусилля. Десятки пап зготовлялися до цього, останнім, хто найбільше зробив, був Григорій-Гільдебранд, Урбанові досить було простягнути руку і кинути заклик.

Священна війна, хрестовий похід проти невірних, об'єднуються всі, знищуються межі держав і володінь, усі світські володарі віднині матимуть силу тільки тоді, коли візьмуть

з рук папи хрест і понесуть його на чолі своїх рицарів і простого люду до святої землі, до Єрусалима, а над усіма ними стоятиме папа. Стоятиме, повеліватиме, слатиме на битву з невірними нові й нові натовпи. Понад сто років триватиме в Західній Європі цей дикий шал. Вирушатимуть світ за очі мститися за свої гріхи. Намагатимуться занести бруд свого життя за море, у чужі землі. Не перша спроба в діях людства і так само марна, як усі попередні й наступні. Самі королі й рицарі, ясна річ, не наважилися б на таке божевілля, хай навіть освячене самим папою. Простого люду несила погнати в далеку чужину ні силою, ні святощами. Та була ще бідність, було зубожіння, був вічний голод, згадками про який рясніють хроніки, — і це діяло найпевніше. Людина втікає від нещасть, сподіваючись на порятунок. Що довша путь, то триваліше засліплення. Обідраний до краю, селянин не стане сподіватися на те, що здобуде щастя в сусідньому селі, знаючи, яка там бідність, зате охоче приєднається до натовпу войовників за віру, бо йти треба далеко, у невідомі землі, де обіцяно і здобич, і багатство, і щастя, і вічну славу. Ні Матільда Тосканська, ні її муж герцог Вельф, ні, скажімо, багатий рід Монтефілекторі, що мали землі від Матільди, не вирушали за море в хрестовий похід за віру. Мали йти туди всі оті знедолені, упосліджені носії простих селянських прізвищ Рільярді, Бенчівенні, Франкуччі, Убіцінні, мали туди йти Мадалотто, Деотайотті й Райнері, бо в них відібрано було і землю, й доми за те, що не мали змоги доставити через неврожай оливкової олії на лампаду церкви святого Мартина. Вимушений був іти в хрестовий похід селянин Уголіно Анджіоріні, який під заклад своєї земельної ділянки взяв позику в 12 солідів в Уго, пресвітера монастиря святого Зенона в Пістойї, обіцяючи виплатити позику після повернення з походу зі здобиччю, на випадок же смерті пресвітерові діставалася земля, а дружина й син Уголіно ставали його рабами.

Люди були такі бідні, що не могли купити прозорого покривала, щоб закутати вмерлого. Тому їм, як найвища єпископська милість, дозволялося використовувати покривала з тканин гірших сортів. Продавали землю, усе майно,

самих себе, як спокійно записують хроністи, — pro necessitate famis — через необхідність.

Необхідність завжди жене людей не знати й куди. Володарям слід лиш вміло скористатися з цього і спрямувати ті людські потоки в своїх цілях. Папа Урбан прикривав свої цілі найвищими святощами. Приховувалася за тим невситима жадоба влади, цей понурий звір, що ніколи не вдовольняється жертвами, хоч як багато їх буде і хоч які ті жертви.

Одною з жертв мала стати нещасна Євпраксія.

БЕЗ ЄПІТИМІЇ

Колись відкрився їй жах коліс. Невпинне, безжальне, вперте обертання. Мовчазна безнадійність руху. Тоді малій Євпраксії здавалося, що така невблаганність властива тільки тим колесам, які везуть її з Києва до Саксонії, усі ж інші мають крутитися від нижчого до вищого, від гріха до чистоти, до праведності й святості, від поразок і злетів. Гірке досвідчення переконало її, як тяжко вона помилялася. Раз попавши у владу коліс, уже несила звільнитися. Вони розростаються до велетенських розмірів, цілий світ видається потворним колесом, небесні сфери обертаються не під лагідні звуки піфагорейської музики, а в нелюдському скреготі загроз і кар для всього земного, усе суще закручене в неосяжно-велетенському колі буття, усе нерозривне, усе залежне, ніщо не може вивільнитися, випручатися, вирватися.

Колесо фортуни, цей страхітливий вияв неминучості долі в земному людському світі стало мірою нещасть для Євпраксії з тої самої миті, коли помітила його невпинне обертання і коли збагнула, що вже ніколи з нього не випручається, не виломиться на волю.

Сумне коло життя. Невже це все, що дано людині? Нескінченні випробування, загрози, кари, зло, несправедливість. Кажуть, що, очистившись від пристрастей, людина видаляє себе із світу випадковостей і тоді сміливо підкоряється будь-якій долі. Адже фортуна змінює лиш зовнішні

обставини життя, сутності людини вона не зачіпає, колесо дволикої сліпої богині крутиться мовби само по собі, а ти однаково лишаєшся незмінним у своїй людській особистості, і не може воно злого зробити добрим, скупого щедрим, жорстокого милостивим. Тому наберися терпіння й спокою, піднімися над випробуваннями, намагайся побачити в тій самій миті і згубу, і щастя, бодай краєм душі доторкнися до вічності — це дасть тобі змогу вирватися з рухомого сплетіння випадковостей часового ладу, бо час безкінечний, але не вічний, адже має він минуле, теперішнє і майбутнє, вічність же охоплює всю повноту необмеженого життя і володіє нею, їй не бракує нічого в майбутньому, вона не витікає в минуле, власна її природа — завжди бути сучасним і вміщати в собі істинну безкінечність плину часу. Ще Августин закликав до байдужої покірливості, бо, мовляв, згідно з розумним порядком правосуддя кара й випробування є благо, людина не може жити згідно з своїми устремліннями, а тому повинна стати сліпим знаряддям в руках божества. Виходило, ніби збайдужіння вело до волі, насправді ж дорівнювалося смерті.

Євпраксія не могла спокійно стежити за безжальним рухом колеса життя, за його розростанням, невпинним побільшенням, десять років жила в цьому суцільному жахові, кінця не бачила, кінця ніхто не обіцяв, треба було битися самій, своїми власними силами, стверджуватися й утверджуватися власною сутністю, піднести свою чистість і або піднестися самій, або загинути. Вона ще не знала, що то вершина, останній порив її недовгого, багатостраждального життя. Билася, борсалася, рвалася, мов риба в сітях, як птиця в перевісах, ніби лань у шорстких руках. Так в останньому сплеску високо здіймається хвиля, перш ніж розбитися на бризки, так яскраво спалахує вогонь перед тим, як згаснути.

Вона не хотіла ні розбризнутися, ні згаснути. Жити! Хіба ж для того стільки витерпіла, щоб тепер впокоритися й ждати кінця? Двадцять три роки, повна сил, вродлива, жадібна до краси й добра — і стільки страждань, який жах позаду! Розтоптано життя, усе понищено, убито всі заміри, відібрано віру в усе святе й благородне, високі при-

страсті поганьблено, нічого не лишилося, але треба жити, треба вірити в людину, піднести людське в собі, піднятися над цим світом, показати йому: є ще святощі, є надії, є найвищий обов'язок людини — прагнення до щастя!

Колись думала: «Станеш імператрицею — ощасливиш світ». Тепер вимушена була звузити межі цілого світу власною особою. Вирватися звідси, не бути залежною, покинути цих людей — імператорів, пап, герцогів, графинь, баронів. Вони закручені в жорстокому колобігу життя навіки, приречені зоставатися в невблаганній залежності одне від одного, вони потрібні одне одному, як вовк і сарна, вода і полум'я, земна твердь і небесні емпіреї. Що імператор без папи, що папа без Матільди, що Матільда без Вельфа і що Вельф без Матільди? А вона не хоче їхньої залежності, вона закинута сюди обертанням безжального колеса фортуни, сліпої, позбавленої розуму, бо в цьому світі розум обмежується свідомо й навмисне, щоб звільнити місце для віри. Але хіба ідея віри, ідея самого Бога не виведена з ідеї свободи, притаманної людині від народження? Чому ж Бог і його прислужники відбирали свободу в того, кому вона належала від природи? І чому почувалися вони самі вільнішими лиш тоді, коли позбавляли свободи й незалежності якомога більше число людей?

У вежі Євпраксія, ображена на цілий світ за свою неволю, зосереджувалася на власній образі, на власному горі, оплакувала власне горе. Тепер, зрівнявшись з усіма — з найбагатшими і з найупослідженішими — у зовнішніх проявах волі, але виявивши ще тяжчу поневоленість, дедалі частіше відбігала пам'яттю назад, згадувала те, що здавалося й неприміченим, дивувалася, як могла байдуже проходити повз страждання людські й несправедливості, завдавані меншим світу сього просто в неї перед очима.

Згадувала, як на Красному дворі князя Всеволода били челядинців і слуг княжі приставники, який страх панував там, у найтемніших закутках, яка затурканість, усе летіло стрімголов, штурхалося, лаялося, сварилося, лякалося й остерігалося — не княжий двір, а дика пуща, набита звірами, де менші дрижать перед більшими, а ті — перед найбільшими.

Згадувала київські княжі розповіді про волхвів, розповіді, пронизані страхом і ненавистю, волхви малювалися якоюсь незбагненною потаємною силою, яка вічно повставала проти князя і його воєвод, проти єпископів і священиків, вони загрожували спокоєві й усталеності, з волхвами неминуче змикалися холопи, смерди, вони йшли за тими бунтарями слухняно й розсваволено; били, грабували, громили, нападали і на княжі двори, і на церкви, хотіли раз напасти навіть на Печерську обитель, аж ігумен Феодосій перелякався і втік до Чернігова, посилаючись на те, що, мовляв, не хоче бути в Києві, коли там сидить Святослав, який неправдою захопив княжий стіл. Ще до народження Євпраксії в князя Ізяслава, коли йшов з Польщі на Київ, у Дорогобужі вбили конюха, а в Києві того самого року холопи задушили новгородського єпископа Стефана. В рік народження Євпраксії в Новгороді появився волхв і намовляв на бунт проти єпископа. Князь Гліб з дружиною оборонив єпископа, а волхва вбив. Того самого літа в Києві теж появився волхв, який пророчив, що на п'яте літо Дніпро потече назад, а землі поміняються місцями: грецька стане на руській, а руська — на грецькій. Волхва потаємно вбили за велінням князя Ізяслава. Тоді ж таки бунтувався люд на Білоозері, підбурюваний двома волхвами проти ліпших жон, які держали жито, мед, рибу й скори. Ян Вишатич, воєвода князя Святослава, полонив волхвів і дав їх повісити ліпшим мужам.

Вже в Германії пробився до Євпраксії в Кведлінбург страшний чоловік, з відрізаним носом і відсіченими руками по самі плечі. Кричав: «Єси руська княжна? Чи впізнаєш, що теж руський єсмь? Холоп Дудика з Новгорода, обтесав мене єпископ Лука, а князь потурав убивству. Тепер утік та бігаю по світу, хочу втекти від болю свого, а не втечу ж ніколи!»

Не чула, не бачила, не помічала, відверталася, проходила, піднявши високо голову, замкнена в гордощах свого походження, зосереджена на своєму, заглиблена в своє. Ще не відала тоді: неминуче поєднаєшся з усіма людьми в своїх нещастях. Надто пізно це збагнула. Простий люд так і полишився для неї неприступно-загадковим, вищі особи-

стості вселяли сліпий жах і огиду. Де брати силу, як вистояти, як подолати? Знов поверталася думкою до свого сидіння у вежі і — дивно — відчувала, що там було ніби легше, принаймні набагато простіше. Вона ув'язнена, вона невинна, ворог відомий — імператор, їй співчувають усі, проти нього теж усі, її може визволити Куррадо, або хоч повідомить у Київ, і там сполошаться і спробують щось зробити, навіть смерть її стала б славною і мовби почесною, бо ж мученицька і чиста. Тепер була обтяжлива нерівність між невидимими нападниками і її відкритою беззахисністю. Поговір уже пішов, її ім'я втоптане в бруд, сповідник, порушивши заборону, відкрив усі таємниці. Її визнання криво стлумачено, а зрозуміли абата Бодо ще кривіше — безжальне колесо загрожувало знищити її саму і добре ім'я Євпраксії, це вже була не сліпа богиня, лишилася тільки її дволикість: привітність і гостинність Матільди зовні й підступи за спиною.

Щоб остаточно загнати Євпраксію в безвихідь, графиня, знов запросивши її до своєї улюбленої бібліотеки, напустила належну стривоженість на своє нестаріюче личко, сказала:

— Ми з найсвятішим папою вельми стурбовані, ми так вас любимо, ваша величність, так вас любимо, і сама думка про можливу розлуку...

«Куди ж тепер подінуся в своїй поганьбленості!» — хотілося закричати Євпраксії, але імператриці личила стриманість, тож і спитала майже спокійно:

— Чи скоро його святість буде в Каноссі?

— Найсвятіший папа вже в путі, ваша величність, але тим часом, ваша величність, цей звір, цей, як справедливо назвав його отець Доніцо, кровожерний Сисара мав нахабство прислати до мене своїх ганебних прислужників з нахабною вимогою видати їм вашу величність, ваша величність.

— Імператор, мене видати? — не стрималася від вигуку Євпраксія.

Матільда була мов ясне втілення добра.

— Ми з найсвятішим папою звеліли герцогу Вельфу прогнати цих ганебних послів так далеко, як він тільки

зможѐ й захоче, ваша величність. Ми ніколи й нікому... На вас спочиває найвища благодать. Його святість...

— Коли буде його святість? — перебила графиню Євпраксія.

Ждати не могла, з усього було видно, що ніхто не прагне дати їй спокій у цій землі. Опинилася між двох вогнів, обидві супротивні сили виставлятимуть її одна проти другої, тимчасом вона ще тримається, ще беруться звідкись сили, але чи ж надовго вистачить? Їй потрібний папа. Скаже йому все, кине в обличчя, хай знають вони в своїх так званих святощах про існування святощів ще вищих, ім'я ж їм — чистість, а тоді сяде на простого коня і з київським посольством без почестей, без пишноти, може, в убогості, просячи милостиню в дорозі, поїде звідси, поїде додому, повернеться до рідного краю, куди не сподівалася ніколи повернутися відтоді, як відкрився їй жах коліс, які відвозять людину далі й далі від надій і щастя.

— Його святість прибуде незабаром, — сказала Матільда.

— Сподіваюся, ви допоможете мені мати розмову з його святістю?

— Ми з найсвятішим папою зробимо для вас все, ваша величність!

Поки ж папа без надмірного поквапу їхав чи й не їхав до Каносси, Євпраксія вимушена була вислухати ще одного володаря Каносси. Герцог Вельф прийшов до неї без почту, попросив розмови в чотири ока, тяжко відсапував, відвертав аж ніби засоромлено свою мармизу, піт двома струмками витікав йому з густого покучерявленого волосся, струменів аж на товсті щоки, але герцог чи то не помічав, чи то не насмілювався витерти той піт, стояв перед Євпраксією незграбний, здоровенний, тупий, покрадьки пускав на неї зажерливо-хтиві погляди, глухо бутів, наче водяний бугай у воду:

— Ваша величність, не стану приховувати: Генріх вимагає вашої видачі.

— Вже знаю, ваша світлість.

— Графиня випередила мене. Так і знав. Для того й витурила з замку. Та я вернувся для неї нежданo. Матиме.

Го-го! Вона вас обдурює, ваша величність, ця хитрюща баба всіх обдурює.

— І вас?

— Мене найперше! Мене вже так обдурила, що далі й нікуди. Що обіцяла, а що дала? Моє все забрала, моїм військом побила Генріха, тепер готуються зі своїм папою до торжества, а мені — знов ховайся за гори і бийся з графами за корону германського короля.

— Германський король вже є. Конрад.

— Го-го! Король буде той, кого викричать барони та графи в Аугсбурзі або ж в Трібурі, чи де там зберуться. Звалять імператора і зберуться. Це вже я знаю. А папа благословить. Мене ніхто не викричить, бо я Матільдин муж. А Матільда не підпустить, бо імператора вже не буде, то нащо Вельф! Ще ж скажу, воно й підпускати ні до чого. Го-го! Ваша величність, не вірте цій бабі! І лисому не вірте. Лисий — то папа. Ви його не бачили, то й ліпше. Я б і не радив.

— Це вже моя справа, — холодно сказала Євпраксія. — Ви не питали нічиїх порад, зв'язуючи свою долю з графинею Матільдою, так само я...

— Я? Порад? Го-го! Ваша величність, мене примусили! Намовили, спокусили, обкрутили довкола пальця! Погляньте на мене, хіба не бачите: я довірливий! Але я виріс у горах, там прості люди, там все видно, і в нас є нюх. Го-го! Я вже чую, ось-ось графиня мене витурить! З своїм папусиком, папунчиком, папунятиком вони мене виплюнуть, як виноградну кісточку. Ніхто й не запримітить! Ця розпусна баба, вона спробувала вже трьох пап...

— Мені неприємна така розмова, ваша світлість.

— Даруйте, ваша величність... А ви — така незвичайна жінка. Коли я вивозив вас з Верони, то заприсягнув сам собі: «Слухай, Вельфе, ти не повинен нікому дозволити збиткуватися над цією красунею!»

— Я вдячна вам за поміч, за увагу.

— Пусте! Хіба то не мій обов'язок — захищати такий дивний витвір природи! Але графиня зі своїм лисим — вони вас проковтнуть. Мене виплюнуть, а вас проковтнуть.

Спершу визволили з вежі, послали до Верони мене з військом, тепер видадуть Генріхові.

— Графиня запевняла мене, що ніколи цього не допустить. Ще сказала, ніби ви мали прогнати послів імператорових якомога далі.

— Я й прогнав! Думаєте, не прогнав? Го-го! Та вони з папою покличуть сюди самого імператора, як їм на те буде вигода. Це страшні люди, ваша величність.

— Все ж мені хотілося вірити в людську порядність графині. Про папу й казати не смію.

— Ваша величність, для них немає нічого людського! Проста річ для них дорожча тисячократно. Матільда за якусь паршиву свою книгу або коштовний камінець перегризе вам горло. Лисий папа за свій срібний дзвоник або за оксамитову шапочку, якою прикрашає свою лисину, відлучить чоловіка від церкви, нацькує на нього всіх єпископів! Коли й мали ви спокійне життя, то це в тій вежі. А тут — однаково що попасти в гадюче кубло! Цей Урбан, як усі лисі, вельми ласий до жіноцтва, графині йому вже мало, бо...

— Казала вже: гидко мені слухати.

— Я не про те, ваша величність, простіть. Я дурний, базікаю не про те. Але я молодий, ваша величність, погляньте на мене, я молодий, як і ви. І я — чесний.

Євпраксія усміхнулася цій простоті, до того ж, слід сказати, простоті доволі нахабній.

— А що? — помітивши її усмішку, вигукнув Вельф. — Хто скаже, ніби я нечесний? Коли даю слово, то дотримуюся. Коли вже полюблю, то навіки. Коли... Та я не про те, ваша величність. Я прийшов сказати вам... Застерегти.

— Вдячна вам, ваша світлість.

— Але що застереження? Вас вжалять так, що й не почуєте. Вам треба втікати від цих людей. Негайно!

— Втікати? Куди ж?

— Зі мною.

— З вами?

— Так, я... — Вельф важко впав на коліно, вхопився за край її одягу, — я, ваша величність, я готовий бути вашим рабом.

— Я караюсь в думці саме тим, що не зауважувала довкола себе рабів досі.

— Не хочете рабом — другом вашим. Ваша величність! Я... ви... ми. Ми могли б стати мужем і жоною. Я ніколи б...

— Мужем і жоною? — Євпраксія сміялася вперше за багато років. — Але ж між нами така жахлива нерівність. Ви називаєте мене «ваша величність», я — імператриця. Як же то все може бути?

— Ну, ми втечемо. Як утекла графиня Анжуйська з королем Франції.

— То ж графиня. Графині стати королевою Франції почесно, імператриці ж перетворюватися на герцогиню? Навіщо?

— Для вашого порятунку, ваша величність. Вони вас знищать. А я... Я захистив би.

— Зумію захиститися сама. Дякую вам, але помогти мені вже ніхто не зможе. Окрім того, не маю наміру залишатися в цих землях. Поїду додому, до Києва.

— До Києва? Ваша величність! А ваше майно? Ваші багатства? Ви хочете все покинути?

— Я не маю нічого. Усе в руках у Генріха.

— Ми вирвемо в нього все, що вам належить!

— Що важить багатство в цьому світі?

— Багатство? Ваша величність! Багатство — це все.

— Тоді ви найщасливіший чоловік. Адже ви з'єднали свої багатства з багатствами графині Матільди.

— Го-го! З'єднав! Матільда не підпускає мене навіть до своїх золотих тарілок. Це страшна жінка. Вона б загарбала цілий світ, і все лиш для себе. Баварці вразливі на несправедливість. Бо ми так несправедливо затиснуті на обмеженому й тісному просторі серед гір, а гори — це завжди бідність. Чому маємо бути бідними, коли довкола — багатства?

— І ви хотіли заволодіти моїми багатствами після невдачі з графинею?

— Ваша величність! Я дбаю не про те! Не можу допустити, щоб ви покинули нашу землю. Ваш дім — Германія! Ви германська імператриця!

— Щойно ви пропонували мені забути про це і стати герцогинею Баварською.

— З вами я став би королем Германії.

— Зі мною? Спробуйте ним стати самі.

— Це неможливо, ваша величність.

— На жаль, не можу вам зарадити.

Вельф, задкуючи, виповз від неї, але не ображений, тільки розчарований. Євпраксія була йому вдячна: відкрив остаточно, що сподівань тут для неї не було. Потрібна тільки для когось, для інших, про неї не думано, не дбано, мовби справді була й не людиною, а якоюсь допоміжною мертвою річчю.

Ні, не мертва! Хотіла жити, а для цього — зрозуміла, хоч і запізно, — треба боротися, змагатися, не піддаватися, бути твердою, несхитною, може, й безжальною. Не навчена цього змалку, та однаково відступати не мала куди. Єдине, що їй тепер зоставалося: чіпко триматися за саму себе.

Нарешті папа Урбан прибув до Каносси. Приїхав мовби й не первосвященик, а якийсь вельможний розбійник з великої дороги — perditus latro, — у розблиску заліза, у гримінні й брязкоті зброї, в іржанні коней, у хрипких криках прибічної сторожі, набраної з похмурих норманів. За кінським тупотом не чутно було повітальних дзвонів Каносси, вони й не раділи, а ніби стогнали: папа, єпископи, священики, нормани, баварці Вельфа, воїни Матільди, сама графиня, — усі, хто вийшов на стрічу, не чули дзвонів, не думали й про святість, яку мав би нести з собою Урбан, — над усім панувало залізо, його жорстока твердість, неприступність, його всепереможне сяяння в шоломах, панцирах, оголених мечах норманських.

Папа зайняв свій каносський палац, коло входу стали високі нормани з оголеними мечами, які за звичаєм тримали на плечах, нікого не допущено до найсвятішого ні першого, ні другого дня, власне, нічого не змінилося в Каноссі, хто ждав, то мав ждати й далі, папа сидів десь у своїх покоях, схований, може, ще надійніше, ніж у Латеранському палаці в Римі, здавалося, він до всього байдужий, нікого не хотів бачити, нікого не ждав до себе, просто був, а його мали шукати, бо нижчі завжди шукають вищого,

просять прийому, сподіваються на розмову, йдуть до нього, прагнуть, домагаються його, але не він, який стоїть над усіма.

Нарешті Євпраксію допущено до Урбана. Одяглася вся в чорне, без прикрас, лиш буйне волосся вибивалося їй з-під накриття, мов найбільша коштовність, ішла попереду свого нечисленного супроводу, який однаково повинен був лишитися по цей бік порога. Могутні нормани, з оголеними мечами на плечах, розставивши ноги, стовбичили перед входом до папського палацу, ніби живі вежі, з камінною холодною байдужістю тупо дивилися на тих, хто наближається, заздалегідь знаючи, кого пускати далі, а кого затримати, — сила тупа, безжальна, слухняна. Очі норманів зауважили спершу й не саму Євпраксію, а двірських ошатних дам, які її супроводжували, не один з них затримався поглядом на свіжому личкові Вільтруд, ще не зіпсованому вкінець баронською пихою, але зненацька всі охоронці якось відразу побачили Євпраксію. Доти мертво-байдужі, мовби вилинялі, очі норманів ожили, заворушилися, заметалися розгублено. Північна діва, горда, прекрасна, йшла просто на них, ніби зродившись з напівзабутих саг їхньої втраченої навіки вітчизни, йшла з такою сумною, майже розпачливою урочистістю, що нормани мерщій відступилися від дверей, розгублено затупцювалися, може, навіть вкрилися рум'янцем їхні щоки, коли б могла ще рум'янитися ця загрубіла шкіра; один, наймолодший, впав на коліно, інші зігнулися в незграбному поклоні, почт імператрицин збуджено зашепотів, вважаючи, що охоронці віддають шану сановності їхньої господині, сама ж Євпраксія незвичайну поведінку норманів воліла б сприйняти як вияв уважливості до неї особисто, не до імператриці — до жінки, зовсім молодої, неймовірно молодої жінки! І в тому несподіваному вияві уваги й захоплення зачерпнула трохи впевненості для розмови з папою. Бо ніщо так не знесилює жінку, ніщо не вкидає в глибший розпач, ніж брак уваги до неї. Їй потрібні ласкаві слова, запобігання, залицяння, повага, пошана, слова лестиві, іноді навіть нещирі, навмисні, тимчасові, незграбні, пусті. Соломинка для по-

топаючого. Промінець світла в безнадії мороку. Вузенький місточок через прірву розпачливості. Навіть Вельф, попри його неприховану зажерливість і хтивість, усе ж потішив Євпраксію, повернув їй забуту певність. Ще жива! Після тої розмови увечері довго купалася в оніксовій римській ванні, розкошувала в теплій воді з трояндовими пелюстками, дивилася на своє тіло, проводила долонями по животу, по стегнах. Шовкова шкіра, тепла, пружна, голубі ріки судин, мов притоки ніжності, звабливі випуклості й западини, сліпуче сяяння наготи — молода, молода, молода!

А вдень — знов лиш імператриця, істота, позбавлена віку, статі, надій, становища, відрізана від живого справжнього життя нещирою повагою, замкнена вже й не в Каноссі, а в цьому західному латинському світові неславою, пущеною про неї зрадливим абатом Бодо на соборі в Констанці.

Власне, могла б знехтувати всім. Що їй неслава, що честь, порівнюючи з чистим сумлінням! Сумління мала чисте, душу чисту, тіло пречисте. Ось так сісти б на коня і поїхати до Києва. Без нічого й без нікого. Хіба що попросити воєводу Кирпу, аби був помічником і захисником, хоч який там захисник без руки! Але її тримали міцно, надійно, з належною поштивістю. Графиня Матільда вмовляла ждати найсвятішого папу. Єпископ Федір радив діждатися папи. Абат Бодо... Абата не слухала, сповідатися перед ним тепер не мала в чому, бо завинила не вона — він.

Розмова з папою мала вибавити Євпраксію, визволити, зробити вільною. Повірила в це з особливою силою, коли зіткнулася з увагою і збентеженням норманів. Усміхнулася до охоронців, сяйнула їм своїм неповторним волоссям, заглибилася в переходи кам'яного розкішного палацу, відразу шанобливо зустрінута самою Матільдою.

— Ваша величність, яка висока втіха для нас із найсвятішим папою бачити й вітати вас, ваша величність!

— Я домагатимусь в найсвятішого папи, аби...

— Домагатися? Боронь боже, ваша величність! Перед найсвятішим папою слід виявляти тільки смирення і нічого більше. Таке смирення, яке виявила діва Марія перед ан-

гелом, що благовістив про народження нею Христа. Або ж таке, яке виказав цар Давид, що скакав і танцював перед Господом при перенесенні Ковчега завіту в Єрусалим. Чи таке, яким прославився римський імператор Траян, що смиренно вислухав докір удовиці й дарував їй правосуддя. За це молитвами папи Григорія Траяна було звільнено з пекла, він жив заново вже як християнин і досягнув райського блаженства.

Євпраксія мовчки слухала торохтіння маленької чорної графині. Мертві слова, мертві люди. А їй жити б серед живих. Навіть у похмурих норманів щось зворухнулося в душах, коли побачили перед собою таку несподівану в цих землях північну жону. А в цієї графині — усе навіки змертвіле, тільки потужним струменем б'є з неї невситима зажерливість і жадоба володарювання. Всьорбнула б у себе цілий світ — і однаково не вдовольнилася б. Невже папа, її папа — такий самий?

Сподівалася, що папа прийме її десь у затишному помешканні, сидячи за маленьким столиком, накритим золотою парчею, із срібним дзвіночком під рукою, аби кликати до себе, або ж з поштивим камерарієм позаду крісла, сподівалася розмови щирої, доброзичливої, майже батьківської, бо ж папа був старий, а вона молода, папа щодня бесідував з Богом, а вона вже й не знала, з ким вести мову про свої нещастя.

Та що далі вони йшли з графинею Матільдою, то пишнішими, урочистішими ставали покої, мармурові стіни розсувалися ширше й ширше, стелі втікали в недосяжність, тиха жіноча хода розлунювалася, ніби в нічних горах або в якійсь потойбічній порожнечі, довкола панувала холодна велич, настороженість, сказати б, навіть недовіра. Аби Євпраксія йшла з кимось іншим, то, мабуть, лякливо схопилася б за руку. Та тільки не Матільдину! Бо це ж графиня вибудувала притулок для пап, це вона ховала своїх пап в найглибших надрах палацу, здатного вбити людину своєю неприступністю, перш ніж вона сподобиться потрапити на очі первосвященика.

Отці церкви не могли бути занадто скромними, бо ж відстоювали всемогутнього Бога. Тому повинні були думати

про велич і всіляко домагатися її в усьому. Папа Урбан не цурався величі — це Євпраксія збагнула, щойно ступивши у величезний біломармуровий зал, посередині якого стояв так само біломармуровий височезний трон. Ніде нікого, аж серце стискується від білої порожнечі і від тяжкого гніту отого важезного, тесаного з цілих брил мармурових трону, поставленого, як хвалилася Матільда, ерцєпископом Урсо.

Де ж папа? Євпраксія розгублено дивилася поперед себе, не наважувалася спитати графиню, покірливо йшла за нею, наближалася до того дивовижного навіть для неї, для імператриці, трону. Побачила папу зненацька. Сидів на троні, мав на собі широкий білий одяг, який зливався з білим мармуром, на голові мав круглу оксамитову шапочку, так само білу, але шапочка та була замала, щоб закрити його рожеву лисину, папа рожевів гострою лисиною, довгою шиєю, якимсь пласким безвиразним обличчям — тільки завдяки отому рожевінню й ставав помітний, коли наблизилися до трону. Урбан був лисий, як пророк Єлисей, якого висміяли діти і були за це розтерзані ведмедицями. Мимоволі Євпраксія здригнулася від лихого передчуття. Чи не буде й вона розтерзана? Дивлячись на химерну голову папи, згадала розповідь Журини про те, що чеберяйчики є круглоголові й гостроголові. У круглоголових думки розташовані гармонійно, в гостроголових збираються у гострому вгорі й від найменшої необережності вилітають з голови. Гостроголові — пустоголові. Бійся їх! Остерігайся всіляко!

Поки підходила до папи, могла роздивитися його трон. Тримався на спинах двох біломармурових присадистих слонів. Трикутна висока спинка прикрашена різьбленням, увінчана мармуровою квіткою, з пелюсток якої витискається щось округле, мовби папина лисина. Такі самі мармурові лисини прикрашають всі чотири верхів'я колон-стовпців, що оточують трон. Низ — весь у різьблених колах з хрестами, на бічних стінках — якісь написи, а передня стінка — підніжжя — прикрашена різьбленими орлами, що примостилися якраз обабіч папиних спущених ніг. Слони під троном стоять спокійно й покірливо, зате орли з нашо-

рошеними крилами сторожко втуплені в того, хто наближається, так і готові зірватися, стрибнути навстріч, хижо клюнути своїми безжальними дзьобами.

Графиня Матільда випередила Євпраксію, дрібно ступаючи, майже добігла до трону, притулилася щокою до білої пантофлі папської, покотила свої очі-кружальця вгору, до найсвятішого, той милостиво схилився, подав їй руку для поцілунку, спробував посміхнутися вузькими сухими губами і саме тоді побачив своїми безбарвними, як у старого орла, очима Євпраксію. Та стояла за Матільдою, не припадала до папської пантофлі, не схилялася в покорі, горда, навіть зухвала, можна б сказати, обурливо зухвала тут, де все повинно викликати страх і захват.

Урбан відсмикнув руку від Матільди, відкинувся на спинку трону, пустив очі кудись угору, графиня злякано подавала Євпраксії якісь знаки, але та чи не помічала, чи не хотіла зауважувати, стояла заклякло перед химерним троном, дивилася не вгору, на папу, а на отих орлів, що стерегли папські ноги й мірилися виклювати їй серце. Нарешті ступила ближче, схилила в поклоні голову, сказала:

— Прийшла за вашим благословенням, найсвятіший отче, і за вашою поміччю.

Тоді папа поклав на неї повільний хрест, подав їй руку, і вона поцілувала руку, бо сподівалася від неї помочі.

Матільда радісно кивала: так, так, ах, як прекрасно і яка вона рада, що влаштувала цю зустріч і що все починається якнайліпше, саме так, як і має починатися. І все завдяки їй, завдяки її доброму серцеві, її любові до справедливості й до святості. Святість повинна запанувати в світі — цій великій меті вона присвятила своє життя. Великій меті — велике життя. З'єднала його з справами римської церкви, з її первосвящениками. Шукала в них опертя, вони шукали опертя в неї. Що вони без неї? Що Григорій, Віктор, Урбан? Не могли діяти, бо не мали засобів. Засоби давала їм вона, графиня Тосканська. Не могли розкидатися словами, бо всі їхні слова — від Бога. Тоді говорила за них вона. Не могли мати жодної близької душі, навіки повінчавшись з церквою. Матільда ставала для неї такою душею,

не лякаючись людського поголосу. Урбан — супруг церкви, Вельф — супруг Матільди, та ні той, ні той не живе з своєю жоною. Так кажуть. Хай! Їй байдуже! Вона має велику мету і повинна її досягнути.

Папа мовчить за звичаєм, тому говоритиме вона, щоб помогти цій упертій сарматській жоні.

— Ваша величність, ми з найсвятішим папою знаємо, що вас вивезено до Германії в дванадцять літ. Дванадцятилітній Ісус так само був загубився, і Марія знайшла його лиш через три дні. Він бесідував у храмі з учителем.

— Мене ніхто не шукає. Хоч теж загубилася дванадцятилітньою, — гірко мовила Євпраксія.

— А хіба ви не в храмі й не бесідуєте з найсвятішим учителем, ваша величність! — вигукнула Матільда.

Євпраксія поглянула на папу. Той сидів мовчки, непорушно, в тупому збайдужінні. Чи казати йому? Чи просити? Чи вимолювати в цього чоловіка по крихті свою свободу, як жебраки збирають на папертях милостиню?

— Я вимагаю справедливості, — твердо сказала вона. — Мене знеславлено служителями вашої церкви, моє чесне ім'я втоптано в бруд, я зазнала знущань і наруги від імператора, який давно забув про все людське, тепер до цього додалося й зовсім неспогадане. Ваші прелати, мій сповідник, забувши про таємницю сповіді, потоптавши правду...

Папа мовчав далі, дивився вилинялими очима в простір, аж Євпраксія сполошилася: чи слухає і чи не глухий, як Генріх? Мала досить гіркого досвіду розмов з оглухлим імператором — тепер ще й папа?

Вона вмовкла на півслові, хоч як заохочувала її знаками графиня до мовлення, і тоді згори пролунав зривисто-високий (нагадував Генріхів) голос Урбана:

— Від Матфея: нема-бо нічого закритого, що не відкриється, ані захованого, що не виявиться.

Відкрилося б і виявилося, коли б не її відчай! А могла ж мовчки терпіти наругу, прикривати весь бруд і розпусту імператорського двору й самого імператора, і все лишалося б закритим і захованим ще й досі. Та й як знати, чи не твориться таке саме скрізь: серед королів, герцогів, баронів,

єпископів? Адже покрив абат Бодо імператорську гидь, мовчав до часу, мабуть, так би й умерло все в невідомості, коли б не сутичка папи з імператором, у якій викриття брудного Генріхового життя можна було використати як найстрашнішу зброю. А вона щоразу лиш жертва! Жертва Генріхова, жертва абата Бодо, жертва Матільдина, жертва папи Урбана. Ці люди не мають жалю, як той жорстокосердий Авраам, що не здригнувся серцем, приносячи в жертву Богові свого рідного сина. А вона для них ще й чужа, отож, байдужо-ненависна. Нею жертвуватимуть легко й охоче, як вже зробили це руками абата Бодо. А той продав її. Довго ждав, щоб узяти якомога вищу ціну. Діждався.

— Ваша святість, — порушила нестерпну мовчанку Євпраксія, — соромно говорити, а ще більший сором подумати, що про мене рознесено по всьому світі... Чому чужі гріхи впали на мене?

Матільда посмикувала шиєю, видно, нетерпеливилося їй встряти в розмову, але стримувалася, бо ще ж нічого не сказав папа. А той мовчав, повільно й владно поводив очима. Думав чи просто вичікував, коли відчай імператриці дійде до краю? Але скільки ж можна вичікувати? Чи не досить з неї?

— Я прошу вашого заступництва, ваша святість, — намагаючись бути якомога покірливішою, поглянула на папу Євпраксія. — Вашою найсвятішою владою захистіть мою честь, благаю вас. Погасіть полум'я сорому, в якому згораю безневинно й несправедливо. Згляньтеся на мою молодість, моя душа чиста, вона вмирає від бруду, кинутого на неї злими силами. Визволіть мене від злих сил, ваша святість! Я не хочу повертатися навіть думкою до того страшного чоловіка, який зветься германським імператором. У вашій волі звільнити мене від шлюбу з ним. Я не можу далі переносити сорому, в який ввергнуто мене моїм сповідником перед цілим собором, — порятуйте мене, святий отче!

Урбан засовався на холодному, незручному своєму сідалі, лисина й шия йому побуряковіли, Матільда аж підскакувала від нетерплячки сипнути словами, полоснути ними,

як градом посеред літнього дня, вона мало не смикала папу за його широкі ризи, вимагала мови, відповіді, дотримання високої папської гідності, яка була загрожена благаннями-домаганнями молодої імператриці. Папа вузькогубо всміхнувся чи то на нетерплячку, яка лихоманкою тіпала Матільду, чи то на смішну щирість імператриці.

— Дочко моя, — дивлячись поверх голови Євпраксії, сказав він, — ти повинна знати, що твій Творець сказав: моє ім'я Істина. Він не сказав: моє ім'я Звичай. Звичай сповнює твою душу сором'язливістю і стримує від покаяння. Але істина вимагає відвертості.

Відвертості? А хіба вона не була відвертою? Каятися? За що ж, і перед ким, і чому? Сам папа ось тут заявляє, що сором не потрібний ні людині, ні Богові. Відібрати в людини сором, позбавити сорому жінку — що ж тоді залишиться? Гола істина для голих людей?

Євпраксія й не помітила, як останні слова проказала вголос, але тим не збентежила папу, він навіть мовби розвеселився, бо заговорив якось довірливо, сходячи з неприступних своїх висот, співчуваючи молодій жінці. Мовляв, ще папа Григорій Перший, визначаючи тяжкість гріхів, на перше місце поставив superbia — гордість, а слідом за нею — luxuria, себто хтивість, безпутство. Заколот духа проти Бога і заколот плоті проти Бога дорівнюються в своїй тяжкості. Стосунки чоловіка з жінкою породжують небажаний стан душі, чоловік, у захватах жоною, відволікається думкою від Бога, тому все це пронизано гріховністю й найбільшими небезпеками. У пучину плотського гріха втягує чоловіка жінка, бо вона — язичниця за своєю природою.

— Ми з найсвятішим папою не язичники, не язичники, — нарешті втрутилася Матільда і цим подала знак папі, що вже досить холодного відчуження, пора переходити до співчутливої довірливості, бо ж тут зібралися рівні. Урбан зліз із свого трону, виявився так само невисокий, як і Матільда, ґречно пустив жінок трохи попереду, сам зайняв місце між ними і так, повільно походжаючи по мозаїчній підлозі безмежного холодного залу, став говорити не про милість, не про готовність свою прийти на поміч змученій

молодій жінці, не про бажання відстояти правду, захистити істину, а про каяття, про те, що протилежне зцілюється протилежним — contraria contrariis sanatur — гординю слід ламати смиренням, жадібність виліковувати милостинею, безділля — старанністю в праці, балакучість карати обітницею мовчання, обжирання — постом, а перелюбство — воздержаністю. Всі єдині в гріхові, та не всіх слід міряти тою самою міркою. Вона імператриця, особистість у цьому світі з найвищих, отож і судити її мають теж найвищі. Він своєю владою міг би звільнити її від гріхів свідомих і несвідомих, накласти на неї єпітимію чи й позбавити єпітимії, але він прислухався до її прохання і хотів би дати імператриці пораду.

— Ми з найсвятішим папою хочемо порадити вам, ваша величність, — миттю підхопила Матільда, так ніби не довіряла папі в його вирішеннях і будь-що прагнула позбавити його самостійності.

— Вдячна буду за пораду, жду її, ваша святість, — покірливо схилила голову Євпраксія.

Папа поважно заговорив про собор. Собор у Констанці? Ні, той уже був. Сталися там речі прикрі для честі її величності, але те вже сталося, нічого не вдієш. Звернутися з апостольським посланням на захист імператриці? Ніхто так не захистить своєї честі, як той, кому вона належить. Повесні він скликає новий собор. У Германії? Ні, в Італії, у П'яченці. Було б вельми похвально, аби імператриця виступила на соборі особисто, розповіла прелатам в подробицях, правдиво про все, чого зазнала від імператора, показала все буйне скотство цього негідного чоловіка і виявила всю свою чистість і вищість над ним. Чи заради неї скликається собор? Хай імператриця заспокоїться. На соборі мають бути вирішені важливі питання віри, слід сподіватися, що в діях християнства це буде собор найзнаменитіший, бо від нього поведе початок велика священна війна за торжество віри, але, керуючись безмежною Божою милістю, вони готові приділити увагу також імператриці з її скаргою на негідну поведінку германського імператора. Хай імператриця знає: її вислухають з найбільшою увагою і ви-

соко поцінують її мужність і намір прислужитися святій церкві.

— Церква? — вигукнула, не стримавшись, Євпраксія. — Забруднено мою честь, я зазнавала нелюдських страждань, ганьби, і ніхто не прийшов мені на поміч. Тоді намовили звернутися до собору в Констанці, а що з того вийшло? Де ж церква, де Бог?

— Дочко моя, Бог присутній у всіх ділах наших і за все воздасться. Коли Людовік, син імператора Карла Великого, в своїй любові до істини не зміг змовчати і розкрив, яке розпутство панувало при дворі, скільки сотень наложниць мав сам імператор і скільки незаконних дітей сплодив з ними, то уми обмежені ладні були засудити вчинок Людовіка, свята ж церква стала на його захист.

— І назвала Людовіка Благочестивим, ваша величність, — миттю докинула Матільда.

— Ви обіцяєте мені благочестя? Хіба воно дається, а не живе в людині? — тихо спитала Євпраксія.

— Ми з найсвятішим папою забули вам повідомити, ваша величність, що імператор домагається вашої видачі, — замість відповіді зловісно повідомила Матільда.

Євпраксія з невеселим подивом поглянула на графиню. Та нагадувала гострозубого хижого звірка, що так і хоче вчепитися тобі в горло. Адже знає, як їй тяжко, в якій безвиході опинилася, впевнена, що відступати імператриці нікуди і має згодитися з усім, що пропонує (а може, вимагає?) папа, але для певності хоче завдати ще одного удару, тяжкого, зрадливого, смертельного. Чи забула, що вже казала про вимогу імператора, чи навмисне повторила це при папі? Все ж Євпраксія удала, ніби вражена в саме серце словами Матільди, а та, тішачись з переляку молодої жінки, захоплено сьорбнула повітря й милостиво виголосила:

— Але ми з найсвятішим папою ніколи, ніколи...

Що «ніколи», так і лишилося таємницею, бо ще не було запевнень з боку імператриці, отож не годилося занадто багато обіцяти, Матільда урвала мову саме там і тоді, де й коли належало, і Євпраксія, підкоряючись злій грі цих жорстоких людей, не маючи іншого виходу, тихо сказала:

— Я вдачна вам, ваша святість, за пораду і хотіла б скористатися з неї, коли на те буде ваша висока згода і ласка.

Папа мовчки поблагословив Євпраксію, дав їй для поцілунку свою зледащену руку, Матільда, запобігливо зазираючи імператриці в обличчя, провела її туди, де ждали двірські дами, так довго очікувана розмова нарешті відбулася, не принесла ні надій, ні полегкості — саму лиш пустоту й щеміння в душі.

Та все ж Євпраксія зітхнула вільніше. Вільна бодай думкою. Не тяжітиме більше над нею непевність і невідомість. Ще одне зусилля, ще одне приниження в цій землі суцільних принижень, — і кінець. Вільна, вільна! Від їхніх милостей, від їхніх розкошів, від їхньої зажерливості й мстивості, від багатолітньої наруги. Заради цього готова на все. Хочуть почути від неї? Почують — аж у вухах дзвенітиме! Накладуть на неї єпітимію? Хіба можна злякати людину щонайтяжчими карами перед лицем свободи? Хай вигадують для неї, хоч і безневинної, кару — вона знесе залюбки, бо хоче бути вільною. Примусять спати у воді, у кропиві, на розсипаній шкаралупі від горіхів, звелять розпростерти руки хрестом, виспівувати псалми, бити долонями по підлозі, бичуватися дисципліною — стерпить усе. Скажуть поститися сім тижнів або й сім років — пристане й на це, хоч могла б найняти заступника в єпітимії — юстуса, платячи по три соліди за тиждень. Навіть засуджена до семилітнього каяття могла б очиститися за три дні, посадовивши на хліб та воду спершу 12 чоловік на три дні, а тоді сім разів по сто двадцять чоловік теж на три дні, щоб отримати рівно стільки днів посту, скільки міститься їх у семи роках.

Але що дні й роки, порівнюючи з визволенням! Поволі пустота в душі змінилася на радісне очікування, Євпраксія нетерпляче ждала настання того дня, коли брами Каносси відчиняться і вона вирушить в свою останню подорож по цій землі, ще імператриця, але вже не рабиня. Вирватися з Каносси — здолати неволю! Доволі вона конала в цих мурах, пильнована сторожовими псами Матільди. Може, й папа — теж вірний пес графині Тосканської,

хоч і гріх таке мовити. Але ж недарма в самій назві замку є щось собаче*. Люди тут не живуть — гризуться, мов скажені собаки, ненависть скупчується в цих кам'яних палацах і церквах, нагнічується за потрійними мурами та бездонними ровами, а тоді розприскується по всьому світу гнилими бризками, розповзається моровою пошестю, розлітається вітрами підступів.

І вона попала в руки цим людям. Визволена! З неволі імператорської — в неволю папську. Два мечі Божі — світський і духовний. Вже понад двісті років змагаються між собою папи й германські імператори за ці «мечі», Оттон I перейшов через гори (бо ж королі завжди йдуть туди, де менший опір і де більша здобич), проголосив, що Італія з Германією повинні назавжди поєднатися, вінчався залізною короною Лангобардів у Римі; була приєднана Бургундія, мав би злитися в цій державі весь захід, творячи Abendland** розчулених од пива й од легких перемог над безборонними італійцями та слов'янами маркграфів. Оттону III межі Середземноморського земного кругу видалися тісними й обмеженими. Він переніс столицю в Рим і проголосив про свої домагання створити світову християнську державу, очолювану імператором, «рабом апостолів», «рабом Ісуса Христа й римським імператором Августом». Це сполошило пап, і після смерті Оттона між римськими первосвящениками й імператорами вже не було миру. Папа Григорій почав війну, яка розколола весь західний світ, Урбан хотів довести війну до кінця, знищити імператора, виконати заповідання Григорія-Гільдебранда про те, що імперія повинна бути світським мечем у руках церкви Господньої і її глави — римського папи.

Горе тим, хто потрапляв між ці два млинові камені — папу й імператора, — а хто ж міг не потрапити, опинившись у цій землі! Коли навіть її, імператрицю, безжально й безсоромно принесено в жертву, то де святість, де правда, гідність і честь?

---

* Кано — собака *(італ.)*.

** Вечірня країна — термін реакційного німецького націоналізму.

Обіцяють їй благочестивість, як синові Карла Великого Людовіку. А їй хочеться лиш одного: визволитися від усього, втекти від цього світу, як утікають селяни від своїх сеньйорів, шукаючи сховища в городах. Щоправда, знаходять часто собі там і могилу, та вже ліпше могила, ніж лишатися тут далі, бути імператрицею, бути поганьбленою серед цих найвищих творців ганьби людської. Самі далекі від благочестя, охоче обіцяли його всім, хто згоджувався кинути себе під ноги їхній злій волі.

Та однаково за тим останнім приниженням, якого ще мала зазнати в П'яченці, бачила Євпраксія визволення, бачила кінець стражданням, вітер волі доторкнувся їй до щік, весняний голубий вітер свободи голубив їй обличчя, пустотливо бавився пасмом її золотистого розкішного волосся того ранку, коли виїздила з Каносси, не озираючись, не дивлячись під ноги коневі в глибину ровів, не помічаючи супроводу, не чуючи звуків труб і дзвонів у церквах замку, байдужа до папи, супроводжуваного сотнями прелатів, до пишної графині Матільди, до нещасного в своїй жадібній невситимості Вельфа — вільна, вільна!

Безмежний простір, безкінечні небеса, виспів птаства, дзюркіт струмків, пречиста весняна зелень, перші квіти, мов золоті очі забутих чеберяйчиків, коні ступають весело, бадьоро, тонконого й струнконого, мов молоді жінки; не видно коліс з їхнім безжальним невпинним обертанням, сам папа їде верхи, обперезавшись мечем, як атлет Божий, маленька графиня також їде верхи, ніби новітня амазонка Господня, коні несуть їх швидко, вони несуть Євпраксію до ганьби, але й до свободи, і ради свободи вона готова простити цьому світові все, забути все, лиш нагадати людям, щоб вони мудро ставилися до землі, рослин, птахів, до безмежного простору й голубого весняного повітря, що пахне волею.

П'яченца, втулена в закут між впадінням Требії в По, наставляла на Євпраксію свої безмежні високі вали й кострубаті вежі. По не текла, як звичайні ріки, а мовби невпинно сунулася між берегами, сунулася жовтою глиною, каламуттю, сміттям, брудом; вона рвала береги, захоплю-

вала в свій страхітливий потік вигріте сонцем каміння, молоду траву, перші квіти, пташині гнізда, вмить усе змішувала в розклекотаній каламуті, гнала бруд і гидь далі й далі. Втікаючи з Верони, Євпраксія вже переїздила По, але тоді річка не видалася такою лиховісною. Тепер сповнила душу молодій жінці здриганням і тяжким передчуттям.

На зеленому полі перед П'яченцою розкинулося величезне наметове містечко, викликаючи спогад про білі, прикрашені барвистими стягами шатри під Кельном того літа, коли короновано Євпраксію-Адельгейду імператрицею. Тоді небо так само високе було й голубе, і ріка, здається, текла так само, широка й могутня, і город стояв за вежами, валами й мурами, й верхи церков виднілися, мов заповідання спокою, та тільки намети там були білі, ріка чистішою, надії непотьмарені, настрій піднесений, а тут: брудна каламуть у річці, брудні пошарпані намети і якісь жалюгідні прихистки, так ніби зібралися сюди жебраки з усієї Європи, чорні вежі города, мов щербаті роти, і невідомість, приниження, ганьба за ровом, валами й мурами.

Не розвеселив Євпраксії дурний Вельф, який влучив хвилину, щоб похвалитися, що баварці пропхалися в П'яченцу вже сто літ тому і запанували тут, ніби в своїх власних горах, і ось маєте: граф П'яченци Віберт, віце-граф Франзит, єпископ Зігульф, а всі вони хто? Всі колись баварці, а він хто? Він герцог Баварський! Го-го! Намовив Матільду скликати собор у П'яченці, а вона вже підмовила свого папу, вона й самого диявола намовить! А її величність хай запам'ятає, що рука Вельфа — то її рука. Аби лиш забажала. Така краса, як у неї, — єдиний примірник на всім божім світі.

Пробилися до неї й Кирпа з Заубушем, які дивним чином трималися разом, так ніби мали подружити, а може, об'єднані ненавистю один до одного?

— А що, — сказав Кирпа на побоювання Євпраксії щодо виступу на соборі. — Хочуть чути, то хай. Кожен чухає, де свербить. Хай почухають отці святі.

Заубуш висловився за своїм звичаєм:

— Що глузду гризти зубом зуб? Коли хочеш насититися, кидайся на м'ясо!

Гидкий чоловік зостався гидким, попри каяття і прощення, яке вона йому дала.

Вільтруд, забуваючи навіть про свої обов'язки двірської дами, закохано супроводила свого барона повсюди, досі ще не розвіялося в ній почуття вдячності до Євпраксії за доброту й великодушність до її мужа, може, була щирою, коли прошепотіла, помітивши, як здригнулася імператриця від погляду на жахливу каламуть ріки:

— Все буде якнайліпше, ваша величність, бо ви як свята!

Ця маленька баронеса, може, мріяла стати колись такою графинею, як Матільда? Євпраксія не вірила запобігливим людям. Нещирість завжди запобіглива. Підступність теж. Є в ній щось брудне, лиснюче й смердюче, мов нечистоти. Ті, хто залюбки приймає лестощі й запобігливість, самі неминуче перестають бути щирими, назавжди втрачають справжність, гідність і чистоту. Вона ж хотіла бути чистою. Будь-якою ціною!

У П'яченці було просторіше, ніж у Каноссі. Будинки стояли нещільно, зеленіли горóди, сади, щоправда, все загачене було священиками, абатами, єпископами, тисячі мирян роззявляли рота на папу й імператрицю, але все ж тут можна було сховатися й від натовпів, і від невідчепної графині Матільди, бо папа з графинею стали гостями єпископа П'яченци, а імператрицю з її двором прийняв граф города. Менше розкоші — більше свободи. Це сприймалося як заповідання на краще, як обіцянка змін, зміни ж для неї могли стати єдині: або звільнення від усього, або кінець усьому.

Чотири тисячі прелатів з усієї Європи зібралися в церкві Сан-Антоніо, забили її тісний простір, виповнили настороженою цікавістю, осудливою підозрілістю, нетерплячим розблиском поглядів, не прямих, відвертих, а спідлоба, недовірливих, хижо-суворих: коли ж, і як, і що?

Чорне, бузкове, криваво-червоне, а над усім — папа, весь у білому, на різьбленому білому троні (не такому, щоправда, пишному, як у Каноссі), і вона — коло підніжжя, уся в чорному, висока, тонка, ось-ось зламається, мов тростина під вітром.

Перед прелатами папа увільнив Євпраксію від шлюбних обов'язків із імператором Генріхом. Це пройшло майже непомічене, бо ждали іншого, найголовнішого, ждали, насилу гамуючи нетерплячку й хтивість: коли ж нарешті і що скаже, і чи справді все було, і як було, і коли, і з ким?

А вона хотіла розповісти їм правду, розповісти щиро, не щадячи себе, — усе без затаювання. І сподівалася на їхню поміч, на їхнє розуміння, на їхні святощі.

Брудні тіла, брудні погляди, брудні помисли. Здерев'яніло, чужим холодним голосом, уривчасто, бридливо викладала вона події в їхньому тяжкому перебігу від Кведлінбурга, з його чистістю починаючи, — до зборища в крипті собору, до насильників у імператорській ложниці, до смерті сина, до вежі у Вероні.

Вмовкла, і все в церкві мовчало, лиш тяжко сопіли товсті прелати і липкий чад оповивав усе довкола. Мовчали, бо підвищувався над усіма білий папа, стримував їхню невситимість, гамував неминучий вибух обурення й невдоволення.

— Так, так, — пробурмотів папа, вловивши мовчазне обурення прелатів. — Негідна поведінка імператора. Matta bestialitade — буйне скотство. Чоловік сей проклят від Бога і від людей. Ви обрана, щоб повідомити всім. Хай знають усі, хай почують. Дочко моя, ми благословляємо вас розповісти перед усім собором. Зберіться з силами, звершіть свій найвищий подвиг.

Прелати вдоволено випустили з себе дух. Матільда, що сиділа під колоною, закивала до Євпраксії: так, так, ми з найсвятішим папою зичимо вам добра, ваша величність, ваша розповідь перед усім собором прислужиться для найбільшого добра.

Кому? Яке добро? І чого вони ще від неї хочуть? Їм ще мало наруги. Вони ніколи не наситяться. Кинула себе їм під ноги, тепер треба, щоб потоптався по ній увесь їхній світ? Обрана, щоб повідомити. Яке знущання!

Євпраксія здерев'яніло стояла коло підніжжя папського трону, не бачила, як Урбан, поклавши на неї хрест, підставляв руку для цілування, не чула жирного гудіння пре-

латів, заклякло ждала ще чогось, але не дочекалася, хтось підійшов, хтось поштиво підтримував її за лікоть, хтось виводив з собору.

Весняне голубе небо лилося на вежі П'яченци, потопало в брудній каламуті свавільної По, гинуло в ній назавжди, мовчки, покірливо, безнадійно.

Що краса, коли вона безсила!

На кілька днів Євпраксія замкнулася в своїх покоях, нікого не пускала до себе, не захотіла говорити навіть з графинею Матільдою, яка двічі приїздила до графського двору, звеліла прогнати нахабного абата Бодо, який проривався до неї хіба що для того, аби, потираючи руки, вузькогубо допитуватися, відкидаючи її в тваринний світ бруду й зогидження. Але все ж поволі трохи заспокоїлася, і тоді, мовби вичувши добру зміну, прийшов до неї єпископ Федір, що не квапився повернутися зі своїм посольством до Києва, ніби вичікуючи, коли може забрати з собою і Євпраксію, за що вона була вдячна йому, хоч мови про це між ними ніколи й не заходило.

Єпископ довго зітхав, хрестився, відгмикувався, згадував кілька разів милостивого князя Михаїла, себто Святополка, багатого добрими ділами (а ще скупістю, додала в думці Євпраксія), тоді став розповідати про якусь рабу з Дорогобужа, з того самого Дорогобужа, де простий люд колись убив конюха князя Ізяслава, і про те довго з жахом згадувано на князівських дворах Києва, Чернігова й Переяслава. Ніби примусила бояриня дорогобузька свою рабу працювати в день святого Миколи, та підкорилася, пішла до роботи, і тут їй явився сам Микола й спитав: «Що ж ти робиш, рабо?» І так це її перестрашило, що всохла їй рука. Бояриня ж не хотіла втрачати рабу, тому, прогнавши сухоруку, навзамін забрала в рабство її доньку. А відомо, що народжені від рабів вважаються вільними, тому донька попросила єпископського суду, і суд ствердив, що вона є вільною і такою має зостатися, мати ж її, скалічена, так само вже не раба, бо скалічений стає вільним, згідно з Божими й людськими настановленнями.

Єпископ ще позітхав і пішов, поблагословивши Євпраксію хрестом з київського золота, незграбний, великий, тяжкий. Не знав легких слів, не вмів говорити витончено й учено. Був простим попом Софійської церкви. Святополк за слухняність підніс його до єпископа, ще й довірив посольство, бо посли теж повинні відзначатися слухняністю. І чи то нечисте сумління, чи природна доброта примусили цього чоловіка прийти до неї і спробувати втішити в її розгубленості й зневірі. Скалічені стають вільними. Раба сухорука. Мала втіха. Воля лиш тоді й там, де немає ні бажань, ні надій, ні страхів, воля з покаліченою, з понівеченою душею? А навіщо така воля?

Однак розповідь єпископа трохи мовби розвеселила Євпраксію, у думці називала себе рабою сухорукою, прийняла запрошення графині Матільди на урочистість освячення папою мурів П'яченци, навіть радилася з Вільтруд, як їй одягтися, і вибрала все біле, мовби кидаючи виклик усім тим, хто хотів би потопити її навіки в чорноту жалоби. Оздоби взяла київські, золоті, з самоцвітами, таких тут не бачено ніколи серед цих пісних священиків і нещирих слуг Божих. Хай дивляться і знають! Вона не раба сухорука, вона ще жива, у ній повно сил, молодості, жадоби щастя й краси! Від усього відмовилася, всього зреклася, та тільки не краси й життя!

П'яченца переживала небачене. Сам папа римський, імператриця германська, всемогутня графиня Матільда, герцог Баварський, князі світські й церковні, чотири тисячі прелатів, тридцять тисяч мирян, що прибули на собор з усієї Європи, жителі самої П'яченци, цікаві з Парми, з Реджо-Емілії, з Болоньї, з Феррари, уся Ломбардія, уся Тоскана, уся Італія прийшли на велику урочистість. Папа Урбан святив мури й вали, від яких віднині мають піти його воїни на захист Гробу Господнього і на завоювання світу, святив води По і Требії, від яких попливуть ріки й моря християнського воїнства, що над ним єдиний і неподільний глава — первосвященик римський. Але все те знав, бачив лиш папа та його наближені. Мовляв, велике бачать тільки великі. Люд же цікавий був подивитися на пишно-

ту, на таке небувале зібрання високих особистостей, на дорогі шати князів церкви, на папу і, ясна річ, на германську імператрицю, про молодість, вроду і нещасність якої вже народжувалися легенди.

Урочиста процесія вийшла на мури П'яченци. Попереду хор хлопчиків, у білому, які співали vexilla regis prodeunt — ось наближаються знамена царя. Тоді йшло дванадцять єпископів, за ними сам папа в понтифікальних шатах, з високою золотою тіарою на лисій голові, папу супроводжував єпископ П'яченци, за ними йшли архієпископи, тоді імператриця, яку виокремлено, зважаючи на її сан, графиня Тосканська з герцогом Вельфом становили мовби почесний супровід імператриці, інші світські князі супроводжували вже їх; людей тут не було: кожен ніс свій сан, свій титул, кожен мав триматися місця, визначеного для його титулу, процесія розтягнулася безмірно. Вже голова її пройшла половину обводу мурів, а хвіст ще губився десь у вуличках П'яченци, тисячі простого люду, що зібрався довкола мурів, на берегах По і Требії, нестримною хвилею перекочувалися за головою процесії, цікавість роздирала душі, крики, лайка, зойки, прокляття, штовханина, короткі сутички, ніхто не хотів поступатися, усім кортіло побачити, почути, запримітити щонайменші подробиці.

За натовпами відкривалося просте поле, зелена, тепла від сонця трава, якісь сліпучо-білі кам'яні лави в розкриллі довкола високого знесення з вогненно-скарлатного порфіру. Зелене поле розгороджене було білим пакіллям на якісь довгасті загони, ніби для худоби. Пакілля біліло мертво, мов кістки, воно починалося відразу за вируванням люду, притиснутого цікавістю до городських валів, бігло через поле, губилося вдалині, аж страшно було дивитися туди, але Євпраксія не могла відвести очей, бо вже збагнула: то було місце, куди завтра мала виносити свою ганьбу і своє нещастя. Біломармурові лави для прелатів, скарлатний порфір для Урбана і розгороджене за давньоримським звичаєм зелене поле для тисяч людей, аби уникнути небажаного надмірного стиску і зберегти хоч якийсь лад. Місце її останньої ганьби, найбільшого пониження й сорому.

Сьогодні ставлять її поряд з папою, щоб завтра віддати на глумління жирним прелатам і тисячам байдужих людей, зібраних сюди не для милосердя, а для нової війни, зібраних, щоб отримати з рук самого папи хрест і меч, а перед тим, мовби для розпалювання їхнього темного шалу, кинуто буде в жертву молоду жінку.

Хлопчики співали сумно й болісно, тоді щось проказав єпископ П'яченци, за ним — сам папа, але Євпраксія, хоч ішла відразу за ними, нічого не чула, заглиблена в свої жахи, не могла вслухатися, та й не мала в що, бо ж повторювано мертві молитовні формули, заяложені, безвиразні, пусті, як тіло без серця й без душі. Людини за такою мовою не видно. Всі ці єпископи, королі, імператори, папи гнітючо-зоднаковілі думками й мовою, вони ховаються за готовими словами, відгороджуються від життя щоденного, наставляють ті слова на тебе, мов давно зроблені кимось щити, зношені, обчовгані, обдерті від довгого вжитку, — нічого нового не почуєш, безособовість, цілковита втрата людського лику, якісь опудала, що були б смішні й безглузді, коли б не мали в руках жорстокої влади.

А люд унизу клекотів, бився об мури, стогнав, проклинав і захоплювався, люд прагнув урочистості, пишноти, вельможності, позбавлений від народження найпростішого щастя, далекий від розкошів, хотів бодай бачити все те, наблизитися на відстань погляду, уявити себе співучасником. Чи не божевілля збирати докупи стільки люду? А чи, може, є в тому затаєна думка зробити простих людей співучасниками не лише отаких пустих, але пишних урочистостей, а й злочинів? Ось завтра її честь, її ніжність, її сором кинуто буде між оті загороди, на потоптання й на поганьблення, і ніхто не збагне, якого болю завдано буде їй, сприйматиметься все ніби продовження нинішнього розкішного походу, високих молитов, розлунювання дзвонів П'яченци, радісних (а може, болісних?) гуків люду.

Стогін вирвався з грудей Євпраксії і, мовби прокотившись по високих мурах, пролетівши над процесією, відгукнувся десь далеко позаду диким зойком, розпачливим жіночим криком, в якому було найстрашніше: була смерть.

Але крик той вдарив в серце саму лиш Євпраксію. Ніхто не здригнувся, ніщо не змінилося, процесія посувалася далі, виспівувано гімни, проказувано молитви, освячувано, ощасливлювано.

Євпраксія озирнулася на графиню Матільду. Задерши голівку, наставивши на щось видиме тільки їй свою суху мордочку, ніби принюхуючись, графиня урочисто йшла попереду важкого й незграбного Вельфа. Імператриця зупинилася, підождала, поки Матільда наблизилася, прошепотіла до неї:

— Ваша світлість...

— Ваша величність, так не можна, так не можна...

— Але там сталося щось жахливе.

— Нічого не може статися, де ми з найсвятішим папою, ваша величність. Прошу вас, ідіть. Люди вже дивляться.

Євпраксія пішла далі, отупіло, байдуже, майже приречено, а сама була там, позаду, де — вже знала — сталося справді жахливе. Не могла бачити, не могла там бути, не здогадувалася, але відчувала непомильно.

Так воно й було насправді.

Коли процесія майже на всю свою довжину витягнулася на мури П'яченци і, обтікаючи щербаті почорнілі вежі, повільно посунулася вперед, з-поміж інших опинилися вгорі також воєвода Кирпа та барон Заубуш. Поєднані служінням імператриці, каліцтвом своїм, яке ніби відгороджувало їх від інших людей і по-своєму здружувало, вони і в Каноссі, і по дорозі сюди, тут, у П'яченці, видавалися майже друзями, мало хто знав, яка пекуча ненависть розділяє цих двох уже немолодих, але жадібних до життя чоловіків, кожен з яких був по-своєму жорстокий, хоч один виказував жорстокість у чесних битвах, а другий — підступно й злочинно. Та все те, сказано вже, до часу дбайливо приховувалося, гамувалося — чи й вибухне коли-небудь. І цей день не заповідався днем продовженого нещастя, обіцяв урочистість і радість, хоч для воєводи й потьмарену очікуванням дня наступного, в який, вже знано було всім, імператриця має скласти каяття перед усіма, хто прибув на собор. Заубуш, за своїм паскудним звичаєм, і в цьому не

бачив нічого лихого, на зітхання ж Кирпи й побивання злегка посміювався:

— Боятися треба не слів, а меча.

— Слова вбивають тяжче. Аби міг, затулив би собою імператрицю. Та хіба ж затулиш від світу?

— Хотів би злагіднити вітер для стриженої вівці? — засміявся барон.

— Овечок я завжди жалів, а баранам обламував роги! — з спокійною погрозою відповів Кирпа.

— Коли хочеш сказати, ніби моя Вільтруд уже нагородила мене рогами, то помиляєшся. Не встигла.

— Ти рогатий від народження, бароне.

— Чом же не спробував збити мені роги?

— Не знаходив місця до смаку. Де не їздив по цих землях, скрізь ні пес, ні видра. Камінь, тіснява, мечем махнути ніде. А тут бачу — гарне поле. Вже на такому як ужариш мечем, так і заклекотить! Як у вас зветься єдиноборство та поєдинок? Ото, вважай, бароне, що ми вже й вибрали собі поле. Матимеш за все: і за Євпраксію, і за Журину, і за...

Договорити йому Заубуш не дав. Кирпа трохи випередив його, захопившись своєю добродушно-зловісною мовою, він вільно помахував лівою рукою, щоразу доторкуючись наголів'я меча, почепленого в нього при правому боці (бо ж правої руки не мав, доводилося призвичаюватися), але барон знав, що на просторому полі однорукий пересилить одноногого, тож не став ждати того, що неминуче буде колись, а мовчки, вміло, хижо вдарив воєводу своєю дерев'янкою попід коліна і, коли той, втрачаючи рівновагу, почав завалюватися назад, з усією жорстокою силою пожбурив його своїми залізними руками вниз з височезних мурів. Та мав справу не з безсилою жертвою, а з досвідченим воїном, який твердо знає, що, навіть помираючи, маєш поконати свого ворога. Вже падаючи вниз, уже маючи перед очима світ загрозливо перевернутий, гинучий для нього навіки, воєвода вмілим захватом зачепив своєю єдиною лівою рукою барона за шию, стиснув мертво, потягнув за собою, не дав увільнитися, випручатися, і так у тому нерозривному поєднанні ненависті впали вони каме-

нем згори, вдарилися об камені внизу, ніхто нічого не встиг навіть збагнути, Вільтруд побачила їх уже тоді, коли лежали внизу мертві, впізнала обох, упізнала свого барона й закричала страшно й безнадійно.

Ніхто й не зворухнувся. Процесія посувалася далі повільно й маєстатично. Що там чиясь смерть? Щохвилини вмирають і народжуються люди. А це й не смерть, а просто нещасний випадок.

Євпраксії про смерть Кирпи й Заубуша не сказано. Матільда одразу після урочистостей влаштувала обід на честь імператриці, обід затягнувся до пізньої ночі, маленька графиня була така добра, що навіть своєму Вельфу дозволила позалицятися до Євпраксії, і незграбний баварець шепнув, що Матільда прожене його від себе, бо він не згоджується вести баварців до Єрусалима, отож обоє вони стають вільні і він би з радістю... Шепочучи, Вельф не забував запихатися й запивати все вином, постогнував од вдоволення, навіть у гадці не мав, яким гидким повинен видаватися будь-якій жінці зі своєю зажерливістю, брудом і знікчемнінням.

Євпраксія і не чула нічого, і не бачила. Тільки завтрашній день. Зелене поле, маслакувато-біле пакілля загонів для юрмищ, мармурові лави для ситих прелатів, криваве сідало жорстокого Урбана. Вхопили її в лещата своїх забобонів і мертвих догматів, вхопили міцно, стиснули, як смерть. Досі вона хотіла жити. Скрізь і завжди билася в ній непогамовна сила життя, цим трималася посеред найтяжчих випробувань і нещасть. Вірила, що все для неї попереду, ще одне зусилля, ще трохи — і засяє непотьмарене сонце, заяріють квіти в теплій траві, защебечуть птахи, закує зозуля. Зозуле, зозуле, скільки мені літ зосталося? Малою, ще дев'ятилітньою, допитувалася колись у Звіринці, взята на весняні княжі лови, дивилася на сіру велику пташку, що сиділа високо між гіллям, лунко кувала радісні роки всім охочим. Тоді зозуля накувала їй лише вісім літ. І за першим, і за другим, і за третім разом — тільки вісім. Вмовкала, ніби давилася нещедрим кукуванням. Мала Євпраксія вдарилася в плач на скупість зозулину

і на свій короткий вік. Журина потішала: «То вісім літ поверх десятків, дитино. Проживеш сім десятків і вісім. Бо сім десятків накувати — то для зозулі затяжко». — «Чому ж, коли не питаю, вона кує так довго й багато?» — «То для тих, дитино, кому не хочеться жити на світі». — «А хіба є такі люди?» — «Є, дитино, багатьом людям жити тяжко й нестерпно, але малі діти не повинні того знати».

Давно перестала бути малою, а жити хотілося. Навіть тоді, коли все довкола віщувало кінець і загибель, вірила: ніколи не пізно починати життя заново. Лише тут, серед цих жорстоких людей, вперше впала у цілковитий відчай і подумала про смерть. Вичерпана, спустошена, безпорадна. Колись, здригаючись від гидких дотиків саксонського маркграфа, зболено думала, що не завжди вдається безкарно бути донькою великого князя. Тепер збагнула: взагалі нікому не вдається прожити безкарно, коли вже від народження не стає на змагання зі світом.

Вночі до неї прийшли чеберяйчики. Стояли оддаля, сумно світили золотими своїми очима, мовчали. Вона спитала:

— Що хочете мені порадити?

Вони мовчали.

— Може, хочете мені помогти?

Не казали нічого.

— Щось покажете мені?

— Подивися на свого сина, — сказали вони.

— Але ж я ніколи його не бачила, як упізнаю?

— Дивись, — була відповідь.

І справді: вона побачила й упізнала його, хоч не вірила, що таке може бути. Ішов у самій сорочечці, білявий, гарний, очі мав, як у неї, мов сірі довгасті птахи, ішов упевнено, вимахував одною рукою, ніби дорослий, мужній воїн, а другу притискував до боку, бо під пахвою щось мав.

— Що там у тебе? — спитала вона, і він, не зупиняючись, підсмикнув плече догори й з-під пахви йому блиснуло золотом, аж Євпраксія вжахнулася й розпачливо закричала: — Що то? Хрест? Кинь його! Покинь!

Але маленький син схитнув головою через друге плече, показуючи їй назад, і вона побачила, що він іде попереду тисяч дітей, веде їх за собою, вони збираються з Германії, Бургундії, Франції, малі, нерозумні, беззахисні, і всі йдуть мовчки, вперто, засліплено. Куди? У хрестовий похід* Ніхто цього не каже, але всі знають. Жахливе видовище. Діти перебираються через гори, спускаються в долини. Їх цькують собаками. Закидають камінням. Не дають навіть води, і вони п'ють з струмків і річок, по-звірячому хлепчуть брудну теплу воду, стаючи рачки. Євпраксія женеться за сином, за дітьми — не може наздогнати, гукає — ніхто її не чує, просить помочі — ніхто не відгукується. Діти доходять до моря, де стоїть великий чорний корабель, а перед кораблем — папа Урбан у золотій тіарі, він стукає золотим хрестом по кораблю, кричить: «Сюди, воїни Христові, сюди!» «Вони ж не вмістяться!» — каже Євпраксія. «Все у волі Божій», — відповідає Урбан, а її син стає коло папи й помагає йому заганяти дітей на корабель. Вона підбігає ближче, бачить, що корабель не має дна, самі борти — і морська безодня внизу. Діти тонуть, а на. їх місце приходять нові, і папа жене туди всіх і всі тонуть, і коли тоне останній, Урбан штовхає в корабель її маленького сина, і море змикає над ним свої води, все кінчається, на світі навіки поселяється жах, запановує темрява, навіки згасають золоті очі чеберяйчиків...

Не сон і не ява — що ж то? Так і зодягалася вранці в непевності, не зауважила відсутності Вільтруд, надягла все чорне, але на груди — золотий ланцюг. Не імператорський — київський. Хай помагає від зубожілих душ цього світу.

До місця засідань собору, згідно зі звичаєм, всі мали добиратися пішки — навіть сам папа. Йшли поважно, пиховито, навмисне уповільнено, збиралися довго, ще довше всідалися на своїх місцях перед тисячами простого люду,

---

* У 1212 році справді був хрестовий похід дітей Германії й Франції. Майже всі вони загинули або по дорозі, або в неволі. Хроністи цинічно назвали цей похід expeditio derisoria — смішний похід.

збитого на полі в тісному стиску, втомленого від нетерплячки, очікування й екстатичності.

В Євпраксії того ранку з особливою силою зродилося все жіноче. Відганяла від себе відчай, зате радо й охоче допускала примхливість, смак до вишуканості, погорду й певність. Зодягалася без поквапу, збиралася загайливо, довго не веліла приймати самої графині Тосканської, яка мала товаришувати імператриці в її покаянному поході на поле за П'яченцою.

Двірські дами лякливо зітхали, осудливо підбирали губи, дивуючись з поведінки імператриці, хоч глибоко в душі, мабуть, кожна з них заздрила такій незалежності й твердості молодої жінки, що вже не знати й звідки могла зачерпнути собі сил: адже ж лишилася самотня в цілому світі, відвернувся від неї люд, відвернулися можні світу сього, сам Бог позбавив її своїх милостей, погубивши вчора одного з найнаближеніших Адельгейдиних людей, відштовхнувши від неї найдовіренішу баронесу Заубуш.

Нарешті все було готово, допущено графиню Матільду, дозволено їй поцілувати руку імператриці, але тільки по тому, як — нечувана річ! — графиня Тосканська бодай удала (але ж сталося!), що стає перед імператрицею на коліна.

Вже після цього очікувано чогось незвичайного. Як поведеться ця загадкова руська княжна там, на полі, перед папою, перед прелатами, перед цілою Європою з її найвищим Богом!

Графиня Матільда супроводжувала імператрицю на поле, сокоріла заливисто: «Ми з найсвятішим папою, ми, ми, ми...» Євпраксія нічого не чула. Була вже на полі, знов вивищувався над нею папа, знов причаєно й зловісно стримували в собі тяжкий дух жирні прелати, а перед очима в нещасної жінки вирували тисячі тих, хто, як діти з кошмару, має загачувати своїми тілами бездонні кораблі папської невситимості й жадоби влади. Папа — намісник апостола Петра на землі. Петро був рибалкою. Плавав на човні чи просто бродив у Генісаретському або Тиверіадському озері? Тепер ніякого човна не досить. І корабля не досить. Весь світ ладен потопити цей лисий безжальний чоловік.

Заради тупої жорстокості папи розкололи церкву, розкололи держави, розірвали, розідрали, розшматували душі людські, і тепер у них вільно вливаються отрута, бруд, гидь.

Чого вони ждуть від неї? Вже все знають, уже роздзвонили папські клеврети повсюди про найбільші таємниці її нещасливого шлюбного життя, тепер хочуть, щоб сказала про все це вона перед тисячами й тисячами. Скарги Євпраксії, жони імператора Генріха, від шлюбу звільненої, на свого мужа. Недарма ж слово «тисяча» віддавна викликало в неї жах.

І ось вона стала перед тими, кому мала скаржитися. Тридцять тисяч на полі, розгородженому, аби уникнути стиску. Тридцять тисяч на величезному полі, а перед ними — ніжна жінка зі слабим голосом. Хто тут почує і чи почує? Товпилися, купчилися, дерлися до неї, відтурювали один одного, хекали, лаялися, проклинали, топтали слабих, пропихалися, проривалися — ближче, ще ближче, щоб почути, щоб не пропустити жодного слова, бо ж обіцяно було прелатами таке, що соромно й признатися самому собі. Невже скаже, невже було, невже справді, невже відважиться? Всі про таке відають, а ніхто ж не говорить. Прості доми замкнено для чужоложства і розпусти, а палаци можних відкриті навстіж. Весь бруд виливається на упосліджених, на зубожілих, а ось тепер вони можуть порівнятися з самим імператором бодай у бруді, залюбки віддати йому й подібним вищість і перевагу в розпусті, у гидотах, у збоченнях і пониженнях. Живуть і не в палацах, а в домах розпусти. І землі перетворили на доми розпусти і всю Європу теж.

Перед такою ганьбою мали б схилити свої посивілі голови єпископи, папа, а вони смакують, вишукують ганьбу на інших, самі ж вимагають поваги й подиву для своєї ганьби, ще більшої й тяжчої.

— Ви, всі, слухайте мене!

Хто це казав? Невже та молода жінка з слабим голосом? Як могла пересилити клекіт натовпів, гамірняву юрмищ, зойки, прокльони, лайку? А може, й не казала нічого, — стояла, дивилася на них, і втихомирювалися перед цією

беззахисно-чистою красою найзухваліші, найбуйніші, найрозкричаніші.

Не стала роздирати своє серце перед ними. Досить! Душа її конала, билася ніби в корчах, у дикому сплетінні хижого коріння, колючого непробивного гілля, а тіло було відокремлене, розіп'яте на холодних вітрах, на гострих скелях, на терновниках.

Жінка роздирається болем, народжує ніжність. Чому ж ваш світ позбавлений ніжності? Чому ваші душі загрубіли від ворожнечі, пороків, тяжкої темноти? Чи тому, що віра походить від простого Христа й розповсюджена невігласами-апостолами і ви боїтеся розуму, людської думки, людської душі? Власні провини спихаєте на когось, недосконаліть свою перекладаєте на інших. Погляньте на себе! Ви обмежені, тупі, хтиві, зажерливі, брудні й дурні! Ненавидите все, чого не знаєте, а не знаєте нічого. З руками в нечистотах, хочете очистити чужу душу від дрібненьких порошинок. Галасуєте, ніби благочестя ваше будується на любові, а самі й не любите, і не розумієте. Любов потребує знань. Сліпа — буде покарана вами ж самими. Мерзота й злочинні пристрасті смакуються вами, а велич людської гідності вам незнана. Хто, мов безсловесна скотина, слугує своїм гидким пристрастям, той вам зрозумілий. Хто ж переміг це — для вас незбагненний. Радість чистого сумління вам невідома, ви не вірите ні в істину, ні в скромність і тверезість, ні в простоту й гідне поводження, ні в обдарованість і почуття.

Чим вам болять мої страждання? Чи обходить те, що твориться в моїй душі? Лише зазирніть у свої душі — побачите там гнів, заздрощі, жадобу насолод, марнослав'я, лицемірство, тупість диких звірів, зганьблення...

Натовпи вмовкли, дивилися на молоду жінку, як на святу, вражені її мужністю, захоплені красою й чистістю, яка потужними струменями била з її лиця, з усієї постаті. Слів майже й не чули. Та Євпраксія й не пробувала кричати — повернулася до прелатів, кидала в їхні пещені обличчя свої звинувачення, ніхто не ждав од неї такого, хтось з єпископів, мабуть, на знак самого Урбана, спробував пе-

рекрити грубим гуком ніжний голос жінки, викричав кілька брудних подробиць про імператора, тоді крикнув про єпітимію, бо навіть очі слід очистити, коли вони бачили гріховність і блуд.

Євпраксія в безсиллі заломила руки. Гнівливо обернулася до папи. Чому мовчить? Де ж його обіцянки? Єпітимія? Єпітимію б накласти на них усіх, на їхні душі, на їхній світ!

Вона стояла, сповнена відчаю, несла відчай з собою, а простий люд побачив чистість, од якої всі здригнулися й заплющили очі, а тоді заревли натовпи тисячоголосо:

— Без єпітимії! Без єпітимії!

Сталося нечуване: зірвано, не докінчено собор, не прийнято найважливіших ухвал, розгніваний папа покинув П'яченцу. Вимушений буде скликати ще один собор у Клермонті, щоб проголосити хрестовий похід, в аннали ж звелить записати про поганьблення імператора Генріха його жоною. Мені повідомщення, і аз воздам...

Євпраксію покинуть у П'яченці саму. Нікому не потрібна, всім чужа в чужому світі.

Запросить її Конрад у Мілан, де прийме з своєю білявою, схожою на Євпраксію, Констанцією. Імператор домагатиметься видачі імператриці.

Переїде вона до Угорщини, до короля Коломана, до старої тітки своєї Анастасії, колишньої королеви угорської, — і там наздожене погрозлива вимога Генріхова видачі жони своєї.

Цей чоловік мовби заповзявся чинити нещастя не лише державам і народам, але й найближчим людям. Що мав з того? Ворожнечу рідної матері й рідної сестри, ненависть першої жони й другої, неповагу власних синів. Конрада намовлено виступати проти батька. Молодший син Генріх так само виступав проти імператора, взяв його в полон, примушував відректися від корони. Художник, який зобразив сутичку Генріха-батька і Генріха-сина на річці Реген, оздобив свою мініатюру латинським віршем: «Кривді людській і жадобі влади не буває кінця...»

Євпраксія віддалялася від цього світу нещасть, чвар і злоби.

Ніщо так не знищує часу, як нещастя.

Літа, ці покірливі діти часу, втікатимуть від Євпраксії, відлітатимуть від неї невтримно й незворотньо, але не зможе вона поспішати, поволі, боязко наближатиметься до рідної землі, бо неслава про неї вже давно буде донесена священиками до Києва, і відвернуться лицемірно від молодої жінки всі можні, відвернеться сестра Янка, навіть рідна мати, княгиня Анна, лякатиметься повернення збезчещеної доньки, на княжих учтах лакизи складатимуть про неї брудних пісень, називатимуть сукою-волочайкою, Опраксою любострасною.

Людський поговір відлякував найбільше, може, тому так довго вагалася Євпраксія, перш ніж відважитися на повернення до Києва.

І хоч не надіялась уже вернутися, усе ж поверталася додому, до рідної землі, вагаючися між втратами й віднайденнями, мовби відразу народжуючись і знову вмираючи, знов ступала на роздоріжжя своїх дитячих снів і болюче-солодких спогадів, і небеса, п'яні від вітрів, знов зустрічали її, але не впізнавали Євпраксії. Була під ними й не під ними, поверталася з доріг блудних, злудно-німих і не поверталася, не могла повернутися ніколи, бо ще нікому не вдалося повернути втраченого часу, ступити двічі в ту саму воду, принести живу квітку з давно відшумілих літ, зачерпнути вітру, що прогримів над утраченим дитинством, і тільки п'яні небеса, застелені гірким серпанком сліз, нагадували їй щось болісно-знайоме і невловиме, як щастя, любов і вічність...

ЛІТОПИС БЕЗ ПОЯСНЕННЯ

З Іпатіївського літопису:

«У літо 6617 (1109) преставися Євъпраксі Всеволожа дщі місяця іюля в 9 день і положено бисть тіло єя в Печерськом

монастирі оу дверіі, яже к оугу, і вчиниша над нею божницю, ідеже лежит тіло єя».

(«У літо 6617 (1109) преставилася Євпраксія, дочка Всеволодова, місяця липня, 9 дня, і покладене тіло її в Печерському монастирі, коло південної брами, і споруджено над нею божницю, де лежить тіло її».)

Запис про смерть — і ніяких пояснень. Хто була ця дочка Всеволодова, Євпраксія, чому їй така честь — бути занесеною в найперший літопис землі Руської, яке мала життя, чим прославилася або хоч відзначилася?

Чи може стати таким поясненням книжка, написана через 865 років після смерті Євпраксії?

Цим сумнівом хай дозволено мені буде закінчити розповідь.

Київ — Івано-Франківськ,
1972 — 1974 рр.

ЗМІСТ

М. Ф. Слабошпицький. Він Загребельний,
бо він — Загребельний 5

ЄВПРАКСІЯ

Без надії повернутися 27
Літопис. Доповнення 32
Чеберяйчики 37
Літопис. Нагадування 44
Опудала 49
Літопис. Викриття 57
Переміна 61
Літопис. Подив 67
Competentia annorum 69
Літопис. Забуте 76
Криваве весілля 78
Літопис. Генеалогія 84
Шестиліття 88
Літопис. Імператорський 96
Шестиліття. (продовження) 99
Літопис. Імператорський 115
Шестиліття. (продовження) 122
Літопис. Цитата 148
Імператриця 149
Літопис. Дріб'язковість 165
Прозріння 166
Літопис. Пусті роки 173
Порозуміння 177
Літопис. Лицемірство 183
Божевілля 183
Літопис. Безсилля 195
Жах 197
Літопис. Історія й легенда 204

Втеча 205
Літопис. Імператорський 219
Горе 227
Літопис. Імператорський 248
Куррадо 249
Літопис. Нове й старе 265
Вежа п'яного кентавра 267
Літопис. Дві паралелі 283
Соколина вежа 288
Літопис. Неминучість 310
Підлягає оскарженню 317
Літопис. Папський 335
Без єпітимії 339
Літопис. Без пояснення 378

Літературно-художнє видання

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ
Павло Архипович

ЄВПРАКСІЯ

Роман

Головний редактор *В. І. Галій*
Відповідальний за випуск *Л. В. Дмитрієва*
Художній редактор *І. В. Осипов*
Технічний редактор *Л. Т. Єна*
Комп'ютерна верстка *О. М. Гадієва*
Коректор *В. М. Верховень*

Підписано до друку 08.07.02. Формат 84×108$^{1}/_{32}$.
Папір офсетний. Гарнітура тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 20,16. Умов. фарбовідб. 21,00.
Облік.-вид. арк. 21,2. Тираж 2500 прим. Зам. № 2-556.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: foliosp@vlink.kharkov.ua
Інтернет магазин «Книга — поштою»
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.

Загребельний П. А.

3-14 Євпраксія: Роман / Вступ. ст. М. Ф. Слабошпицького; Худож.-ілюстратор М. Л. Курдюмов; Худож.-оформлювач І. В. Осипов. — Харків: Фоліо, 2002. — 369 с. — (Література).

ISBN 966-03-1821-9.

Події в романі відбуваються на межі XI—XII століть. Внучка Ярослава Мудрого київська княжна Євпраксія виходить заміж за Генріха IV і стає германською імператрицею. Але ж доля молодої жінки складається трагічно: на чужині вона зазнає тяжких принижень і страждань, втрачає любов. Проте, долаючи злобу, чвари, інтриги імператорського двору, Євпраксія дістається рідної землі.

ББК 84.4 УКР

ЛІТЕРАТУРА

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Павло Загребельний —
кращий український письменник сучасності,
лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1974)
та Державної премії СРСР (1980), автор романів:
«Диво», «Первоміст», «Юлія», «Я, Богдан», «Роксолана»,
«Тисячолітній Миколай» та ін.

«ЄВПРАКСІЯ» —
роман з часів Київської Русі,
події в якому відбуваються на межі XI-XII століть.
Внучка Ярослава Мудрого київська княжна Євпраксія
виходить заміж за Генріха IV і стає германською
імператрицею. Але ж доля молодої жінки
складається трагічно: на чужині вона зазнає
тяжких принижень і страждань, втрачає любов.
Проте, долаючи злобу, чвари, інтриги
імператорського двору,
Євпраксія дістається рідної землі.